

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ**

Науковий збірник

Випуск 5

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Соколенко Ольга Леонідівна – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Члени редакційної колегії:

Алексєєнко І.Г., доктор політичних наук, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Булат Є.А., доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Вишня В.Б., доктор технічних наук, професор, начальник кафедри спеціальної техніки та інформаційних технологій, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Гошовський В.С., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Дрозд В.Г., доктор юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник, Начальник 3-го науково-дослідного відділу науково-дослідної лабораторії проблем правового та організаційного забезпечення діяльності, Міністерство ДНДІ МВС України

Легеза Є.О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного та митного права, Університет митної справи та фінансів

Ліпінський В.В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного та митного права, Університет митної справи та фінансів

Лютіков П.С., доктор юридичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри адміністративного та митного права, Університет митної справи та фінансів

Макушев П.В., доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету, Дніпровський гуманітарний університет

Мацей Борський, доктор філософії, декан факультету адміністрування та менеджменту, Університет Humanitas, Сосновець (Республіка Польща)

Мінченко С.І., доктор юридичних наук, професор, Перший проректор з навчально-методичної та наукової роботи, Національна академія прокуратури України

Патерило І.В., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Пиріг І.В., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Сачко О.В., доктор юридичних наук, доцент кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Столітній А.В., доктор юридичних наук, керівник експертної групи з питань реформування правоохоронних органів, Офіс Президента України

Тертишник В.М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правоохоронної діяльності та кримінально-правових дисциплін, Університет митної справи та фінансів

Хрідочкін А.В., доктор юридичних наук, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри загально-правових дисциплін, Дніпровський гуманітарний університет

Чабаненко М.М., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Чаплицька Ю.А., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Шуба Б.В., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Юзікова Н.С., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Юрчишин В.М., доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінальної юстиції Чернівецького юридичного інституту, Національний університет «Одеська юридична академія»

Науковий збірник містить статті, що висвітлюють питання з різних галузей права.
Видання розраховане на викладачів юридичних факультетів вищих навчальних закладів,
а також осіб, які цікавляться питаннями розвитку юридичної науки в Україні.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Зміст наукових праць не завжди збігається з точкою зору редакційної колегії.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet рішенням вченої ради
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
(Протокол № 6 від 23.12.2021 р.)**

Офіційний сайт: apnl.dnu.in.ua

Засновник: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

**Науковий збірник «Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції» є фаховим виданням категорії «Б»
на підставі Наказу МОН України від 9 лютого 2021 року № 157 (додаток 4)**

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 23163-13003ПР
від 05.01.2018 р. видане Міністерством юстиції України

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.15421/392191>

Кравцова М. О.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін
Донецького державного університету внутрішніх справ*

Дацюк Т. К.,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Донецького державного університету внутрішніх справ*

Філіпенко О. І.,

*викладач кафедри загальноправових дисциплін
Донецького державного університету внутрішніх справ*

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ СВОБОДИ СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАННЯ В УКРАЇНІ

LEGAL GUARANTEES OF FREEDOM OF CONSCIENCE AND RELIGION IN UKRAINE

У статті визначено основні українські та міжнародні нормативно-правові акти, в яких закріплено правові гарантії свободи совісті та віросповідання. Зокрема, ці права гарантуються Європейською конвенцією з прав людини, Загальною декларацією прав та свобод людини, Статутом ООН, Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права та ще низкою актів. Розглянуто юридичне закріплення прав свободи совісті та віросповідання в Конституції України та в Законі України «Про свободу совісті та релігійні об'єднання», визначено органи, які відповідають за нормативно-правове та законодавче регулювання правового забезпечення свободи совісті та свободи віросповідання людини в Україні. З'ясовано, що механізм захисту свободи совісті та свободи віросповідання людини – це система ефективних правових засобів реалізації, охорони та захисту як свободи совісті та свободи віросповідання загалом, так і окремих її елементів (можливостей), закріплених у правових нормах конкретної держави. Проведена оцінка нормативно-правових актів показала, що неврегульованими залишаються питання невизначеності у понятійному апараті, який використовується у врегулюванні релігійної сфери; невизначеності у суб'єктах релігійних відносин, їхніх правах та обов'язках; неоднакового правового становища релігійних груп та релігійних організацій; ступеня втручання держави у державно-церковні відносини.

Визначено поняття та елементи механізму правового забезпечення свободи совісті та свободи віросповідання людини в Україні. Проаналізовано критерії класифікації юридичних засобів захисту свободи совісті та свободи віросповідання, до яких входять національні засоби захисту та громадські інститути.

Зроблено висновки, що політика держави у галузі охорони свободи совісті має бути спрямована на пошук ефективної організації системи органів державного управління та контролю. Для цього необхідно конкретизувати та чітко розмежувати повноваження органів державної влади України та органів державної влади, посадових осіб та спеціалістів різних органів системи державного управління, контролю та нагляду в галузі охорони свободи совісті.

Ключові слова: механізм захисту свободи, принцип світськості, релігійні організації, концепція захисту прав людини, конституційні права.

The article identifies the main Ukrainian and international legal acts, which enshrine legal guarantees of freedom of conscience and religion. In particular, these rights are guaranteed by the European Convention on Human Rights, the Universal Declaration of Human Rights and Freedoms, the UN Charter, the International Covenant on Civil and Political Rights, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights and a number of other acts. The legal consolidation of the rights of freedom, conscience and religion in the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Associations" is considered, the bodies responsible for normative-legal and

legislative regulation of legal provision of freedom of conscience and freedom of religion in Ukraine are determined. It was found that the mechanism of protection of freedom of conscience and freedom of religion is a system of effective legal means of implementation, protection and defense of freedom of conscience and freedom of religion in general and its individual elements (opportunities) enshrined in the laws of a particular state.

The assessment of normative legal acts showed that the issues of uncertainty in the conceptual apparatus used in the regulation of the religious sphere remain unresolved; uncertainty in the subjects of religious relations, their rights and responsibilities; unequal legal status of religious groups and religious organizations; the degree of state intervention in state-church relations.

The concepts and elements of the mechanism of legal provision of freedom of conscience and freedom of religion of the person in Ukraine are defined. The criteria for classification of legal remedies for freedom of conscience and freedom of religion, which include national remedies and public institutions, are analyzed.

It is concluded that the state policy in the field of protection of freedom of conscience should be aimed at finding an effective organization of the system of public administration and control. To this end, it is necessary to specify and clearly delineate the powers of public authorities of Ukraine and public authorities, officials and specialists of various bodies of public administration, control and supervision in the field of protection of freedom of conscience.

Key words: *mechanism of protection of freedom, principle of secularism, religious organizations, concept of protection of human rights, constitutional rights.*

У будь-якій цивілізованій державі вважається невід'ємним, природним правом людини можливість мати і вільно висловлювати свої погляди на світ та окремі його аспекти. Важливою складовою частиною світогляду є, зокрема, ставлення до релігії. У зв'язку з цим Конвенція «Про захист прав людини та основоположних свобод» гарантує кожному «право на свободу думки, совісті та релігії» [2].

Свобода совісті та віросповідання є фундаментальним правом, закріпленим не лише у Європейській конвенції з прав людини [2], а й у багатьох національних, міжнародних та європейських законах. Важливість свободи думки, совісті та віросповідання неодноразово було відзначено на Європейському суді з прав людини. Ця свобода вважається однією з основ демократичного суспільства, зокрема судді Європейського суду з прав людини бачать у свободі віросповідання життєво важливий елемент, який сприяє формуванню особистості віруючих та їхнього світогляду. Тобто Європейський суд з прав людини підняв свободу віросповідання до рівня основного права конвенції, спочатку опосередковано, а згодом безпосередньо [4].

Україна, слідуючи заданим «маніфестом свободи» стандартам, закріпила в Конституції України «свободу совісті, свободу віросповідання, включаючи право сповідувати індивідуально чи спільно з іншими будь-яку релігію або не сповідувати жодної, вільно вибирати, мати і поширювати релігійні та інші переконання та діяти згідно з ними» [4]. Крім цього, і міжнародними актами, і Конституцією гарантовано

рівність прав людини та громадянина незалежно від ставлення до релігії. Конституція закріплює також принцип «світськості держави», який знайшов відображення у міжнародно-правових актах, але поряд із принципом рівності є найважливішою гарантією реалізації права на свободу совісті та віросповідання. Оскільки свобода совісті та свобода віросповідання засновані на світському характері української держави, то в ній ніяка релігія не може встановлюватися як державна або обов'язкова. Релігійні об'єднання відокремлені від держави та рівні перед законом [7, с. 67].

Щодо органів, які здійснюють нормативно-правове та законодавче регулювання правового забезпечення свободи совісті та свободи віросповідання людини в Україні, то до 2010 року Держкомрелігій України був центральним органом виконавчої влади, діяльність якого координувалася Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції. Свої повноваження Держкомрелігій України здійснював безпосередньо та через відповідні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій [11]. Водночас 9 грудня 2010 року своїм Указом Президент ліквідував цей орган. При цьому функції реалізації державної політики у сфері релігії перейшли до компетенції реорганізованого Міністерства культури України (Департаменту у справах релігій та національностей) [6].

Свобода совісті і віросповідання – досить складне і багатогранне поняття, адже може трактуватися кожним відповідно до його рівня

правової обізнаності та особистих моральних якостей. Совість є елементом моральної свідомості, яка орієнтує людину у світі вчинків. Поняття совісті досліджується різними науками [7, с. 354].

Свобода віросповідання є лише елементом свободи совісті, оскільки до свободи віросповідання належить свобода вибору релігії та свобода відправлення релігійних обрядів.

У юридичної науці свобода совісті та віросповідання сприймається як правовий інститут, тобто як сукупність норм права, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі здійснення цієї свободи.

Свобода віросповідання в Конституції України визначається такими пунктами (рис. 1).

Важливим елементом свободи віросповідання є право громадянина на здобуття релігійної освіти на свій вибір індивідуально або спільно з іншими. Право на свободу совісті визнано за дитиною, тоді як батьки здійснюють виховання та освіту дітей. На прохання батьків або осіб, які їх замінюють, за згодою дітей, які навчаються в державних та муніципальних освітніх

установах, адміністрація зазначених установ, за погодженням з відповідним органом місцевого самоврядування, надає релігійним організаціям можливість навчати дітей релігії поза освітньою програмою. За релігійними об'єднаннями закріплені права у сфері скоєння релігійних обрядів і церемоній, виробництва та розповсюдження релігійної літератури та предметів релігійного призначення.

Гарантією свободи совісті та свободи віросповідання в Україні є те, що ніхто не зобов'язаний повідомляти про своє ставлення до релігії і не може піддаватися примусу під час визначення свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, інших релігійних обрядах і церемоніях, у діяльності релігійних об'єднань, навчанні релігії.

Під спеціальними (юридичними) гарантіями забезпечення права на свободу совісті слід розуміти правові умови та засоби, закріплені в Конституції України, законодавство, що дозволяє забезпечити реалізацію права на свободу совісті [4].

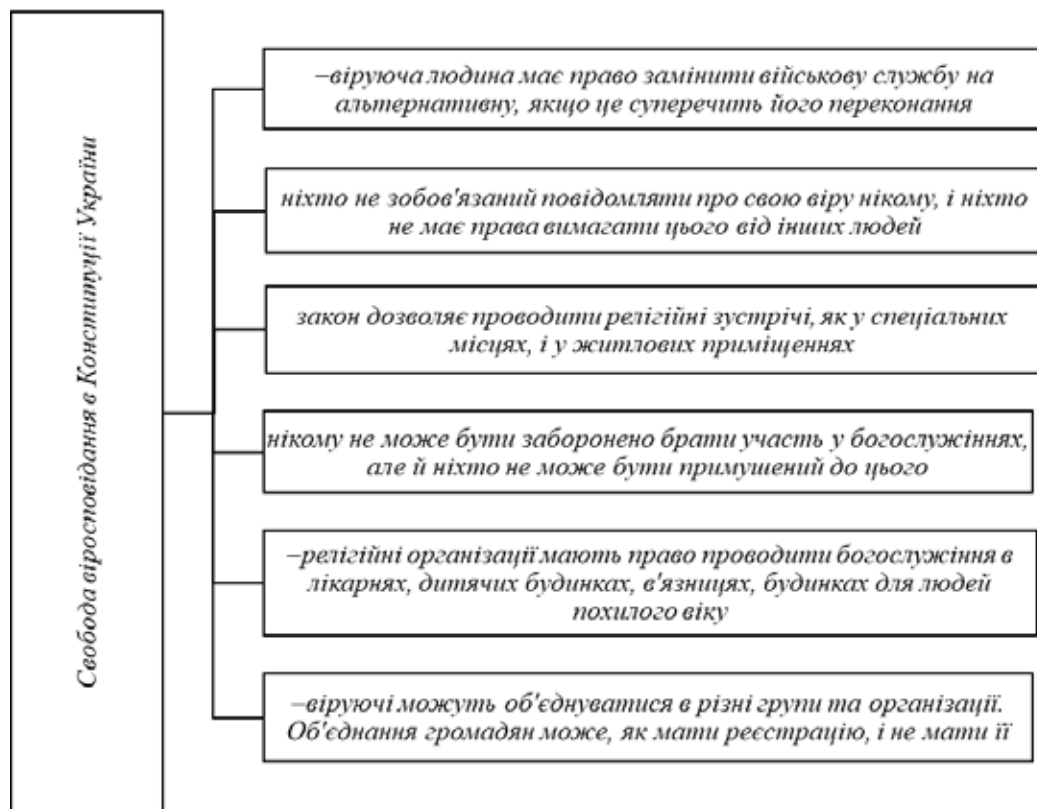

Рис. 1. Зазначення прав свободи віросповідання в Конституції України [4]

Спеціальні (юридичні) гарантії можна класифікувати за галузями права, в яких гарантується свобода совісті:

- міжнародно-правові,
- конституційно-правові,
- адміністративно-правові,
- адміністративно-процесуальні,
- цивільно-правові,
- цивільно-процесуальні,
- кримінально-правові,
- кримінально-процесуальні тощо [8].

Ця класифікація дає змогу повно відобразити їхню специфіку під час реалізації права і свободи людини у галузі права. Крім того, залежно від рівня, на якому гарантовано право на свободу совісті, систему юридичних (спеціальних) гарантій свободи совісті можна класифікувати на:

- конституційно-правові гарантії, які закріплені в Конституції (основному законі України);
- міжнародно-правові гарантії, що закріплюють свободу совісті у всіляких її інтерпретаціях;
- гарантії свободи совісті, закріплені в українському законодавстві, що регулюють захист та обмеження свободи совісті в Україні;
- гарантії свободи совісті, закріплені у Конституції;
- гарантії, закріплені у рішеннях органів місцевого самоврядування, що регулюють окремі аспекти свободи совісті.

Таким чином, конституційне законодавство є основою формування повноцінних гарантій забезпечення права на свободу совісті в Україні [4]. Гарантованість та повна реалізація права на свободу совісті можливі лише за умови чіткої систематизації всієї сукупності загальних та спеціальних (юридичних) гарантій, закріплених у міжнародних, регіональних та муніципальних нормативних правових актах.

Незважаючи на те, що ні в чинному законодавстві, ні в доктрині конституційного права точно не визначено систему гарантій свободи совісті, виходячи з аналізу та змісту тексту Конституції України, можна говорити про те, що ядром конституційно-правових гарантій названого права виступає норма ст. 35 Основного закону, присвячена гарантуванню реалізації права на свободу совісті та свободу віросповідання на всій території України [4].

Крім того, реалізація зазначеної свободи можлива з урахуванням таких конституційних положень, як принцип світської держави, що включає:

- заборону встановлення будь-якої релігії як державної або обов'язкової, рівність усіх релігійних об'єднань та їх відокремлення від держави;
- право на ідеологічне різноманіття;
- право на рівність незалежно від ставлення до релігії, переконань, приналежності до громадських об'єднань;
- свободу думки і слова і неприпустимість бути примушеним до висловлювання своїх думок і переконань та відмови від них;
- право на об'єднання та неприпустимість примусу до вступу в якесь об'єднання або перебування в ньому (ст. 35);
- право на альтернативну цивільну службу: громадянин України, якщо його переконанням чи віросповіданням суперечить несення військової служби, у встановлених конституційним законом випадках має право заміну її альтернативною громадянською службою (ст. 35) [4].

Саме названі конституційно-правові гарантії дозволяють реалізувати право на свободу совісті, вони є основою українського законодавства у врегулюванні релігійних відносин. Поряд із конституційно-правовими гарантіями свободи совісті одне з центральних місць у забезпечувальному механізмі названої свободи займають міжнародно-правові гарантії, закріплені у нормах міжнародних документів.

У ст. 5 Конституції України «Відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави» чітко прописано, що в Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України. Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави.

Серед універсальних документів, що закріплюють гарантії свободи совісті та віросповідання, слід виділити Статут ООН, Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права та ін. [8, с. 10].

Зокрема, Загальна декларація прав та свобод людини, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 р., у ст. 18 гарантує: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії; це включає

свободу змінювати свою релігію чи переконання та свободу сповідувати свою релігію чи переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічним чи приватним порядком у навчанні, богослужінні та виконанні релігійних та ритуальних порядків» [2].

Розмірковуючи про гарантії свободи совісті, також необхідно зазначити, що вони конкретизовані у спеціальному законі України «Про свободу совісті та релігійні об'єднання» від 23 квітня 1991 р. № 987-ХІІ [1]. Водночас названий закон не позначає чіткої системи гарантій свободи совісті, що не зовсім позитивно впливає на їх реалізацію. Нині можна констатувати, що Закон України «Про свободу совісті та релігійні об'єднання» визначив тенденції розвитку релігійних відносин в Україні, взаємодію релігійних об'єднань та держави, закріпив широкі повноваження держави та її органів у створенні релігійних об'єднань тощо.

Однак неврегульованими залишаються питання невизначеності у понятійному апараті, який використовується у врегулюванні релігійної сфери; невизначеності у суб'єктах релігійних відносин, їхніх правах та обов'язках; неоднакового правового становища релігійних груп та релігійних організацій; ступеня втручання держави у державно-церковні відносини тощо.

Нині концепція захисту прав людини має відношення практично до всіх сфер не тільки державної діяльності, а й суспільного та особистого життя в суспільстві. Різноманітність різних установ, що займаються питаннями реалізації та захисту прав людини, відбиває сучасну дійсність. Діяльність церков, профспілкових організацій, засобів масової інформації, неурядових

організацій безпосередньо пов'язана з питаннями захисту прав людини, так само, як і діяльність органів державного управління, судів та інших державних структур [9, с. 42].

Узагальнимо елементи механізму правового забезпечення свободи совісті та свободи віросповідання людини в Україні (рис. 2).

Розглянемо співвідношення всіх елементів концепції захисту прав людини і, зокрема, визначення способів захисту у системі елементів механізму захисту порушених прав і свобод.

Поняття «механізм» розкривається як система правових методів, метою яких є захист прав людини. Потреба такого захисту виникає у разі скоєння певного правового правопорушення чи протиправної дії. Право на захист означає можливість звернутися у необхідних випадках до примусової сили держави, тому суб'єктом правоохоронних відносин, як правило, має бути державний орган, без якого такий примус неможливий.

Механізм захисту людиною своїх прав – це взаємозв'язок носія (тобто конкретної людини) права на захист та органу державної влади, що здійснюється в процесуальному режимі реалізації (тобто за допомогою встановленої законом процедури) правоохоронних відносин із метою захисту суб'єктивного права [12, с. 187].

Конституційно-правовий механізм захисту людиною своїх прав – це система державної влади, функцією якої є захист прав людини, процедури такого захисту, а також конституційне право людини на захист, що реалізується за допомогою держави згідно з цією процедурою.

Отже, механізм захисту свободи совісті та свободи віросповідання людини – це система ефективних правових засобів реалізації, охорони

Рис. 2. Елементи механізму правового забезпечення свободи совісті та свободи віросповідання людини в Україні [8, с. 41]

Рис. 3. Критерії класифікації юридичних засобів захисту свободи совісті та свободи віросповідання [12, с. 188]

та захисту як свободи совісті та свободи віросповідання загалом, так і окремих її елементів (можливостей), закріплених у правових нормах конкретної держави.

Потрібно зазначити, що винесені рішення не гарантують реальний захист права, оскільки вони мають бути виконані, а під час їх виконання якраз і будуть реалізовуватися способи захисту. Цілком підтримуючи вищенаведене твердження, можна зробити висновок, що застосування способів захисту свободи совісті та свободи віросповідання завершує реалізацію механізму захисту свободи совісті та свободи віросповідання. Що стосується вибору конкретного способу захисту, то він залежить від характеру порушеного права та волевиявлення особи, права якої порушено.

Реалізація свободи совісті та свободи віросповідання людини власними діями (наприклад, одноосібне сповідання будь-якої релігії, зміна власних релігійних чи інших переконань) не потребує встановлення юридичних процедур. Однак є деякі можливості свободи совісті та свободи віросповідання людини, які потребують їх встановлення, наприклад реалізація права на альтернативну (невійськову) службу, здобуття релігійної освіти у духовних навчальних закладах, сповідання релігії спільно з іншими в межах релігійної громади, порядок створення якої визначено законодавством.

Виходячи з наявності практично необмеженого переліку засобів забезпечення захисту прав і свобод людини в Україні, у тому числі права на свободу совісті та свободу віросповідання, Конституція України зазначає, що кожному дає право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права та свободи від порушень та протиправних посягань (частина 4 статті 55).

Юридичні засоби захисту свободи совісті та свободи віросповідання можна поділити на певні види за різними критеріями (рис. 3).

Серед зазначених форм судовий захист – необхідна та найефективніша юридична гарантія забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Суд є пріоритетним, але далеко не єдиним органом захисту прав і свобод людини і громадянина.

Таким чином, можемо зробити висновки, що політика держави у галузі охорони свободи совісті має бути спрямована на пошук ефективної організації системи органів державного управління та контролю. Для цього необхідно конкретизувати та чітко розмежовувати повноваження органів державної влади України та органів державної влади, посадових осіб і спеціалістів різних органів системи державного управління, контролю та нагляду в галузі охорони свободи совісті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 25. С. 283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>
2. Загальна декларація прав та свобод людини. Загальна декларація прав та свобод людини. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version->
3. Конвенція «Про захист прав людини та основоположних свобод». URL: https://protocol.ua/ru/konventsija_pro_zahist_prav_lyudini_i_osnovopolognih_svobod/

4. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>
5. Європейський суд з прав людини. URL: <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=applicants/ukr&c>
6. Департамент у справах релігій та національностей України. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245168495
7. Маруніна Г.Г. Совість як показник моральної самосвідомості особистості в ранньому онтогенезі. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2015. № 19. С. 353–363.
8. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2019. 184 с.
9. Пайда Ю.Ю. Правові основи релігійної свободи: міжнародний та вітчизняний досвід. Правовий часопис Донбасу. 2018. № 3. С. 40–45.
10. Федчишин С.А. Релігійна нейтральність як принцип державної служби в Україні. Jurnalul Juridic National: teorie si practica. 2020. № 1(41). С. 66–71.
11. Хаварівський У.Б. Розвиток державного органу у справах релігій України в епоху пострадянських трансформацій (1991–2010 рр.). Науковий вісник. 2010. № 5. URL: http://lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnik5/fail/+Navar.pdf
12. Чорна С.З Роль судової влади в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини. Конституційне право. 2020. № 8. С. 186–190.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 329

DOI <https://doi.org/10.15421/392192>

Максіменцева Н. О.,

доцент кафедри парламентаризму

Науково-навчального інституту публічного управління

та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРОТИДІЯ ПОЛІТИЧНІЙ КОРУПЦІЇ ЩОДО ФІНАНСУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ: ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА ЄС

COMBATING POLITICAL CORRUPTION ON POLITICAL PARTY FINANCING: PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION OF EU LEGISLATION

У статті надається аналіз поняття «політична корупція» за законодавством України та доводиться відсутність чіткого визначення та ознак вказаного поняття. Натомість автором виокремлюються основні ознаки політичної корупції, її відмінності від інших видів корупції. Крім того, проаналізовано особливості врегулювання поняття «політична корупція» у Антикорупційній стратегії 2020–2024 рр.

Особливу увагу у статті приділено видам політичної корупції, а саме фінансуванню політичних партій та досвіду Європейського Союзу у вирішенні питань прозорості, контролю, запобігання та протидії незаконному здійсненню такої діяльності.

Приділена увага джерелам фінансування, виокремлені їх види та особливості надходження коштів за тими чи іншими видами.

Досліджено поняття «дарунки» та проблематика, що пов'язана з таким видом фінансування, прозорість та легітимність надання подарунків та здійснення такої діяльності в межах вимог чинного законодавства, встановлення обмежень щодо розмірів таких надходжень та порядку звітування і декларування вказаних доходів партій.

Встановлено систему контролю прозорості надходження фінансових коштів: 1) обов'язок партій повідомляти про факт та джерело надходження; 2) надавати інформацію про юридичних та фізичних осіб-донорів; 3) визначено право спеціально уповноваженого органу ЄС щодо перевірки надходжень та внесків політичних партій.

Розкрито порядок фінансування політичних партій за рахунок державних коштів та умови їх надання, особливості звітування та контролю за витрачанням грошових сум, напрями фінансування, обмеження та вимоги до надходження коштів, порядок та вимоги до декларування визначених фінансових джерел. А також зазначено про права та можливості вжиття заходів органами, які здійснюють контроль за фінансуванням політичних партій із бюджету Європейського Союзу.

Ключові слова: *запобігання корупції, політична корупція, політичні партії, фінансування політичних партій, партійні внески, контроль прозорості надходжень коштів.*

The article provides an analysis of the concept of "political corruption" under the laws of Ukraine and proves the lack of a clear definition and features of this concept. Instead, the author highlights the main features of political corruption, its differences from other types of corruption. In addition, the peculiarities of regulating the concept of "political corruption" in the Anti-Corruption Strategy 2020-2024 are analyzed.

The article pays special attention to the types of political corruption, namely the financing of political parties and the experience of the European Union in addressing issues of transparency, control, prevention and combating illegal activities.

Attention is paid to sources of financing, selection of their types and features of receipt of funds by certain types.

The concept of "gifts" and issues related to this type of funding, transparency and legitimacy of gifts and such activities within the requirements of applicable law, setting limits on the amount of such income and the procedure for reporting and declaring the income of parties.

A system of control over the transparency of the receipt of funds has been established: 1) the obligation of parties to report the fact and source of receipt; 2) provide information on legal and natural persons-donors; 3) the right of a specially authorized body of the EU to verify the revenues and contributions of political parties is defined.

The procedure for financing political parties at the expense of state funds and the conditions for their provision, features of reporting and control over the expenditure of funds, areas of funding, restrictions and requirements for the receipt of funds, the procedure and requirements for declaring certain financial sources. It also mentions the rights and opportunities for measures taken by the bodies that control the financing of political parties from the budget of the European Union.

Key words: *prevention of corruption, political corruption, political parties, financing of political parties, party contributions, control of transparency of receipts of funds.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Протягом усього періоду незалежності України питання корупції, у тому числі політичної, є вкрай актуальним. За цей час історії нормотворчості держави написано та прийнято досить багато документів, де законодавець та інші органи, які наділені Конституцією правом видавати нормативно-правові акти загальної та спеціальної дії, намагалися запровадити ті чи інші кроки щодо врегулювання вищезазначеної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями політичної корупції займалися вчені наукової школи парламентаризму, де серед інших питань були досліджені також проблеми подолання такого специфічного виду корупції. Це такі вчені, як В.А. Гошовська, Л.І. Даниленко, І.Д. Дудко та інші співробітники Інституту публічного управління та адміністрування Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Чинне законодавство України не містить визначення поняття «політична корупція», його зміст лише вбачається з об'єкта правового регулювання. Крім того, досі не вирішені питання з тим, яке коло відносин можна віднести до політичної корупції і чим саме вона відрізняється від інших її видів. При цьому можна визнати, що фінансування політичних партій є діяльністю, що може бути пов'язана з політичною корупцією.

Постановка завдання. Можна констатувати, що за останні роки зроблено багато у сфері протидії незаконному фінансуванню політичних партій, проте доцільно розглянути досвід ЄС щодо здійснення заходів у цій сфері та мінімізації політичних корупційних ризиків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Так, законодавцем прийнято низку Законів

України щодо запобігання політичній корупції, а саме: Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» від 08.10.2015 № 731-VIII [1], який доповнив чинне законодавство положеннями щодо посилення прозорості фінансування політичних партій та їхніх місцевих організацій, передвиборної агітації; запровадження дієвого державного контролю у сфері фінансування партій та виборчих кампаній; встановлення ефективних, пропорційних та дієвих санкцій за порушення у сфері фінансування партій та передвиборної агітації тощо [2]; Закон України «Про політичні партії» № 2365-III від 05.04.2001 [3] доповнено розділом IV «Державне фінансування політичних партій», де передбачено виділення коштів на фінансування діяльності політичних партій.

Крім того, Закон України (назва ідентична вищевказаному акту) від 19.12.2019 № 410-IX [4] також стосується правового регулювання діяльності політичних партій на практиці, зменшення функціонального навантаження на представників партій, відповідальних за підготовку та подання фінансових звітів партій до Національного агентства запобігання корупції (далі – НАЗК), підвищення ефективності здійснення НАЗК своїх контрольних повноважень у сфері фінансування політики, створення умов для впровадження ефективного незалежного зовнішнього та внутрішньопартійного контролю за фінансуванням діяльності партій та використання ними коштів [5].

Отже, системний аналіз положень чинних нормативно-правових актів дозволяє зробити висновок щодо наявності таких характерних ознак політичної корупції, врегульованих Законами України: 1) суб'єктний склад обмежений лише політичними партіями; 2) об'єктом такої діяльності можна назвати фінансування суб'єктів різними юридичними і фізичними

особами, у тому числі під час виборчого процесу; 3) правовідносинами, щодо яких здійснено регулювання, є державне фінансування політичних партій, фінансування з інших джерел та різними суб'єктами (народними депутатами, фізичними особами, юридичними особами), а також контроль такої діяльності з боку НАЗК, встановлення адміністративної та кримінальної відповідальності у цій сфері.

Тож можемо стверджувати про обмежений характер нормативно-правового регулювання питання протидії політичній корупції лише конкретним суб'єктом – політичною партією та чітко визначеною дією щодо її фінансування як під час створення і діяльності, так і під час виборчого процесу. Зрозуміло, що вказані вимоги історично запроваджені напередодні виборів (вибори до Верховної Ради України та місцеві вибори) і мають чітке спрямування щодо контролю за виборчим процесом, проте формування законодавчої бази у цьому контексті продовжується. Отже, поняття «політична корупція» відповідно до норм чинного законодавства сьогодні є тотожним поняттю «політичне фінансування» щодо дій «непрозоре фінансування політичних партій».

На нашу думку, це досить обмежене коло суб'єктно-об'єктного складу та правовідносин щодо подолання політичної корупції. Проте законодавець визначає такий напрям першочерговим навіть на рівні положень Стратегії сталого розвитку «Україна-2020», схваленої указом Президента України № 5/2015 від 12.01.2015 [6]. Так, у Стратегії зазначено, що подолання політичної корупції буде досягнуто завдяки належній реалізації нової Антикорупційної стратегії та успішному впровадженню нових антикорупційних механізмів. Водночас такі дії вимагають докорінної реформи системи політичного фінансування [7].

Нова Антикорупційна стратегія на 2020–2024 роки, розроблена Національним агентством із питань запобігання корупції, яка прийнята за основу проектом Закону України «Про засади державної антикорупційної політики на 2020–2024 роки» № 938-IX від 18.09.2020 [8], також передбачає вимоги ухвалити законодавство щодо виконання рекомендацій GRECO у частині встановлення обмежень і забезпечення прозорості та підзвітності фінансування полі-

тичних партій і виборчих кампаній; ухвалити законодавство щодо особливих механізмів запобігання конфлікту інтересів у діяльності виборчих посадових осіб, зокрема з визначенням можливих форм конфлікту інтересів, правил щодо його запобігання та поведінки у ситуації, коли виникає конфлікт інтересів, інституційного механізму щодо моніторингу законодавства про конфлікт інтересів і пропорційних та стримуючих санкцій за його порушення [9].

Отже, можемо констатувати, що нині ні чинне законодавство України, ні його проекти не містять визначення поняття «політична корупція» і вкладають у це поняття досить обмежений зміст та коло правовідносин лише щодо фінансування політичних партій. Але чи достатньо й ефективно врегульовані ці питання? Доцільно подивитися досвід європейських країн, насамперед Європейського Союзу, з цього питання.

Так, Україна активно переймає досвід світових держав щодо розвитку чинного законодавства та врегулювання питань різних сфер життєдіяльності. Ураховуючи положення Прем'єр-амбули Конституції України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [10] щодо прийняття Основного Закону Верховною Радою України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, доцільно проаналізувати досвід Європейського Союзу (далі – ЄС) з питань боротьби з політичною корупцією.

Крім того, відповідно до вимог розділу I Закону України «Про затвердження Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС» від 18.03.2004 № 1629-IV [11] ця Програма визначає механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в Європейському Союзі. Цей механізм включає адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування.

Отже, у ЄС питання фінансування політичних партій врегульовано спеціальним нормативно-правовим актом – Регламентом

ЄС № 1141/2014 Європейського парламенту та Ради від 22.10.2014 «Про статут та фінансування європейських політичних партій та європейських політичних фондів» (далі – Регламент ЄС) [12].

З метою як організації ефективного функціонування, так і контролю за діяльністю політичних партій у ЄС створено Реєстр політичних партій. При цьому, відповідно до ст. ст. 7, 32 вищезазначеного Регламенту, інформація з Реєстру повинна бути доступна в Інтернеті у загальному доступі. Такі дані мають містити статuti європейських політичних партій або європейських політичних фондів, будь-які інші документи, подані як частина заяви про реєстрацію, будь-які документи, отримані від держави-члена місця реєстрації, та інформацію про особу (осіб), які є членами органів або займають посади, наділені адміністративними, фінансовими повноваженнями та здійснюють юридичне представництво.

Нині питання створення відповідного Реєстру політичних партій залишається відкритим в Україні. Дебати щодо необхідності таких дій точаться, дискусії тривають. Проте важко говорити про контроль за діяльністю політичних партій у разі відсутності їх переліку та вихідних даних. Отже, вважаємо за доцільне використати позитивний досвід та закріпити на рівні чинного законодавства такі обов'язкові кроки у цій сфері.

З метою більш чіткого упорядкування напрямів фінансування вважаємо за потрібне визначити такі його джерела, як: вступні й членські внески; підприємницька діяльність партій; інституціональні внески; державне фінансування; приватне фінансування.

Перші два джерела становлять самофінансування політичних партій. Історично вони виникли першими. Однак нині вони не мають такого значення як джерело фінансування порівняно з моментом виникнення партій. Це пояснюється тим, що сучасна партійна ідеологія виходить з необхідності збільшення кількості не членів партії, а її прихильників (виборців, що підтримують партію) [13].

Питання надання внесків визначено ст. 20 Регламенту ЄС, де встановлено, що Європейські політичні партії та європейські політичні фонди можуть приймати внески від фізичних

або юридичних осіб на суму до 18 000 євро на рік на одного донора.

Проте що ж включається до поняття «дарунки, внески» (donations)? Визначення закріплене у ст. 1 Регламенту та означає будь-яку пропозицію готівки, будь-яку пропозицію в натурі, надання нижче ринкової вартості будь-яких товарів, послуг (включаючи позики) або робіт та/або будь-яку іншу операцію, що становить економічний прибуток для європейської політичної партії або європейського політичного фонду, за винятком внесків членів та звичайної політичної діяльності, що здійснюється на добровільних засадах окремими особами.

Досить чітко врегульовано питання прозорості отримання внесків та обов'язку інформувати відповідний контрольний орган у разі отримання таких внесків, як: а) поодинокі внески, вартість яких перевищує 12 000 євро, прийняті європейськими політичними партіями та європейськими політичними фондами (негайно повідомляється уповноваженому Органу в письмовій формі); б) внески від фізичних осіб, вартість яких перевищує 1500 євро та становить менше або дорівнює 3000 євро (європейська політична партія чи європейський політичний фонд зазначає, чи дали відповідні донори попередню письмову згоду на публікацію даних); в) про внески, отримані європейськими політичними партіями та європейськими політичними фондами протягом 6 місяців до виборів до Європейського парламенту, щотижня повідомляється Органу у письмовій формі (встановлена особлива форма контролю протягом 6 місяців до виборів).

Отже встановлено систему контролю прозорості надходження фінансових коштів: 1) обов'язок партій повідомляти про факт та джерело надходження; 2) надавати інформацію про юридичних та фізичних осіб-донорів; 3) визначено право спеціально уповноваженого органу ЄС щодо перевірки надходжень та внесків політичних партій.

Вважаємо за потрібне зупинитися більш детально на такій формі надходження коштів, як державне фінансування, де джерелом фінансування визначено бюджет ЄС. Так, Регламентом визначено поняття фінансування із загального бюджету ЄС, що означає грант, призначений відповідно до Розділу VI частини першої, або

внесок, присуджений відповідно до Розділу VIII Частини Другої Регламенту (ЄС, Євратом) No 966/2012 Європейського Парламенту та Ради (Regulation (EU, Euratom) No 966/2012 of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 on the financial rules applicable to the general budget of the Union and repealing Council Regulation (EC, Euratom) No 1605/2002) (далі – Фінансовий регламент ЄС) [14].

При цьому об'єкт фінансування – європейські політичні партії та європейські політичні фонди – має відповідати певним умовам. Так умовами бюджетного фінансування, згідно зі ст. 17 Регламенту ЄС, можна визначити такі вимоги: 1) європейська політична партія, яка зареєстрована відповідно до умов та процедур, викладених у цьому Регламенті; 2) представлена в Європейському Парламенті принаймні одним із її членів; 3) не мають жодної з обставин, (виключень)¹, згаданих у ст. 106 Фінансового регламенту ЄС [15], які б унеможливили здійснення фінансування.

Європейський політичний фонд також може бути об'єктом фінансування у разі, якщо він пов'язаний з європейською політичною партією, яка може подати заявку на фінансування та відповідає вищезгаданим вимогам.

Законодавством встановлюється обмеження щодо уникнення існування так званих умовно

¹ Такими виключеннями відповідно до ст. 106 Фінансового Регламенту ЄС є наступні положення:

(a)	ті, які банкрутують або перебувають у стадії ліквідації, їх справи управляються судами, уклали угоду з кредиторами, призупинили підприємницьку діяльність, є суб'єктами судового розгляду з цих питань або перебувають в аналогічній ситуації, що впливає з подібної процедури передбачені національним законодавством або нормативними актами;
(b)	які мають повноваження щодо представництва, прийняття рішень або контролю над ними, були засуджені за правопорушення, що стосується їх професійної поведінки, за рішенням компетентного органу держави-члена, яке має силу <i>res judicata</i> ;
(c)	винні у серйозних професійних проступках, доведених будь-якими способами, які замовницький орган може виправдати, зокрема рішеннями ЄІБ та міжнародних організацій;
(d)	не виконують своїх зобов'язань щодо сплати внесків на соціальне страхування або сплати податків відповідно до законодавчих положень країни, в якій вони знаходяться, або законодавства країни замовника або законодавства країни де має бути виконаний договір;
(e)	мають повноваження щодо представництва, прийняття рішень або контролю над ними, були винесені вироком, який має силу <i>res judicata</i> за шахрайство, корупцію, участь у злочинній організації, відмивання грошей або будь-яку іншу незаконну діяльність, коли така незаконна діяльність шкодить фінансовим інтересам Союзу;
(f)	на них застосовується адміністративне стягнення, зазначене у статті 109 (1).

«державних» партій. Отже, фінансові внески або гранти із загального бюджету ЄС не повинні перевищувати 90% річних відшкодованих витрат, зазначених у бюджеті європейської політичної партії, та 95% допустимих витрат, понесених європейським політичним фондом.

Умовою фінансування також є незалежність та прозорість багатопартійної системи політичної організації громадянського суспільства.

Крім того, також закріплюється перелік витрат, що відшкодовуються за рахунок фінансового внеску держави, а саме адміністративні витрати та витрати, пов'язані з технічною допомогою, зустрічами, дослідженнями, транскордонними заходами, дослідженнями, інформацією та публікаціями, а також витрати, пов'язані з кампаніями.

Які ж критерії розподілу бюджетного фінансування за рахунок бюджету ЄС? Яким же чином розподіляються фінансові внески? Це питання також чітко врегульовано. Отже, зі 100% суми, виділеної на фінансування, розподіл здійснюється таким чином: 10% – між європейськими політичними партіями-бенефіціарами рівними частками; 90% – між європейськими політичними партіями-бенефіціарами пропорційно їх частці обраних членів Європарламенту. Той самий підхід до розподілу використовується для призначення фінансування європейським політичним фондам на основі їхньої приналежності до європейської політичної партії. Критерієм розподілу фінансових асигнувань можна визнати кількість обраних членів Європейського парламенту, які є членами Європейської політичної партії-кандидата на останню дату подання заявок на фінансування. Після цієї дати будь-які зміни в кількості не повинні впливати на відповідну частку фінансування між європейськими політичними партіями або європейськими політичними фондами.

Бачимо чітко визначений, зрозумілий критерій фінансування, який пов'язаний із пропорційністю кількості голосів у Європейському парламенті.

Законодавство ЄС у ст. 22 Регламенту також встановлює заборону фінансування у певних випадках: фінансування європейських політичних партій із загального бюджету або з будь-якого іншого джерела не може використовуватися для прямого або непрямого фінансування інших політичних партій, зокрема національних

партій або кандидатів. Ці національні політичні партії та кандидати продовжуватимуть регулюватися національними правилами.

Фінансування європейських політичних фондів із загального бюджету ЄС або з будь-якого іншого джерела на може використовуватися з будь-якою іншою метою, окрім як для фінансування таких завдань, як: спостереження, аналіз та участь у дискусіях з питань європейської державної політики та процесу європейської інтеграції; розроблення заходів, пов'язаних із проблемами європейської державної політики, таких як організація та підтримка семінарів, тренінгів, конференцій та досліджень із вищезазначених питань між відповідними зацікавленими сторонами, включаючи молодіжні організації та інших представників громадянського суспільства; розвиток співпраці з метою сприяння демократії, в тому числі в третіх країнах; створення основи для національних політичних фондів, науковців та інших відповідних суб'єктів для спільної роботи на європейському рівні [16]. А також кошти не повинні використовуватися для прямого або непрямого фінансування виборів, політичних партій чи кандидатів чи інших фондів.

При цьому для всіх суб'єктів встановлюється заборона щодо фінансування кампаній референдуму.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. Тож які головні тенденції законодавства ЄС щодо фінансування політичних партій та політичних фондів доцільно адаптувати та імплементувати з метою подальшого врегулювання питання прозорості фінансування політичних партій та контролю за такою діяльністю?

По-перше, створення Реєстру політичних

партій, де б визначалась основна інформація про засновників, результати діяльності тощо.

По-друге, встановлення чітких критеріїв визначення політичних партій, які мають право на отримання державного фінансування, відповідно до кількості місць у національному парламенті, отриманих на останніх виборах до Верховної Ради.

По-третє, визначення понятійного апарату щодо понять «державне фінансування», «внески» з метою встановлення чітких формулювань щодо змісту цих понять та дій, які вони в себе включають, та подальшого контролю за діяльністю з метою виявлення правопорушень.

По-четверте, чітке коло заборон щодо напрямів фінансування, таких як проведення референдумів або інших опитувань, та визначення дій, які мають бути профінансовані за рахунок національного бюджету.

По-п'яте, встановлення граничного ліміту фінансування бюджету партії для уникнення «псевдодержавних» партій.

По-шосте, визначення чіткої системи обмежень та заборон щодо таких політичних партій, які не можуть претендувати на отримання фінансування за рахунок бюджету ЄС.

По-сьоме, встановлення дієвої системи контролю за фінансовою діяльністю та визначення обов'язку інформувати визначені органи у разі надходження внесків більше певної встановленої суми, а також надання інформації про фізичних та юридичних осіб, які внесли такі кошти.

Отже, внесення змін до Закону України «Про політичні партії», а саме розділу щодо регулювання державного фінансування, залишає на практиці багато питань та прогалин, які доцільно врегулювати шляхом внесення змін до чинного законодавства у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії корупції» від 08.10.2015 № 731-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-19#Text>
2. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» URL: [www.http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?p3516=2123%D0%B0&skl=9](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?p3516=2123%D0%B0&skl=9)
3. Закон України «Про політичні партії» № 2365-III від 05.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-19?find=1&text>
4. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» від 19.12.2019 № 410-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/410-20#Text>
5. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?p3516=2336&skl=10

6. Стратегії сталого розвитку «Україна-2020», схвалена указом Президента України № 5/2015 від 12.01.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>

7. Серед першочергових заходів сталого розвитку в Україні визначено боротьбу з корупцією. Так, у Стратегії є впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі. Задля цього рух уперед здійснюватиметься, у тому числі, за вектором безпеки, де визначальною основою безпеки має також стати забезпечення чесного і неупередженого правосуддя, невідкладне проведення очищення влади на всіх рівнях та забезпечення впровадження ефективних механізмів протидії корупції. У свою чергу, основною метою антикорупційної реформи є суттєве зменшення корупції в Україні, зменшення втрат державного бюджету та бізнесу через корупційну діяльність, а також підвищення позицій України у міжнародних рейтингах, що оцінюють рівень корупції.

8. Проект Закону України «Про засади державної антикорупційної політики на 2020–2024 роки» № 938-IX від 18.09.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70007

9. Антикорупційна стратегія на 2020-2024 роки, розроблена Національним агентством з питань запобігання корупції. URL: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/NAZK-Antykoryptsijna-strategiya-23.06.2020.pdf>

10. Конституції України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

11. Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС» від 18.03.2004 № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text>

12. Регламент ЄС № 1141/2014 Європейського парламенту та Ради від 22.10.2014 зі змінами від 27.03.2019 «Про статут та фінансування європейських політичних партій та європейських політичних фондів». URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02014R1141-20190327>

13. І. Беззуб Фінансування політичних партій: зарубіжний досвід та Україна. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4741:finansuvannya-politichnikh-partij-zarubizhnij-dosvid-ta-ukrajina&catid=71&Itemid=382

14. Regulation (EU, Euratom) No 966/2012 of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 on the financial rules applicable to the general budget of the Union and repealing Council Regulation (EC, Euratom) No 1605/2002. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32012R0966>

15. Ст. 1 Регламенту ЄС № 1141/2014 Європейського парламенту та Ради від 22.10.2014 зі змінами від 27.03.2019 «Про статут та фінансування європейських політичних партій та європейських політичних фондів». URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02014R1141-20190327>

Шелевер Н. В.,
*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри адміністративного, фінансового
та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ

FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF JUSTICE IN THE EXECUTION OF COURT DECISIONS

Справедливе судове рішення – мета правосуддя. Сенс правосуддя досягається лише тоді, коли рішення суду виконане. У протилежному випадку судове рішення залишається лише аркушем паперу. Виконання судових рішень – завершальна стадія судового процесу, яка має своїм призначенням реалізацію судового рішення в житті. Тобто під час виконання судового рішення принцип справедливості реалізовується на практиці. На органи державної виконавчої служби покладено обов'язки виконувати судові рішення. У відповідності до Конституції України держава повинна забезпечити виконання судового рішення. Крім прийняття акта правосуддя, суди повинні здійснювати відповідний судовий контроль за його виконанням. Автор звертає увагу і на те, що часто на практиці існує і «формальне» виконання, оскільки виконавчі провадження закриваються з тих чи інших підстав, а фактичного виконання рішення суду нема. Європейський суд з прав людини виділяє інше проблемне питання в Україні – тривале невиконання рішень національних судів. Проаналізувавши роботу державної виконавчої служби, автор прийшов до висновку, що ситуація є доволі складною. У порівнянні з європейськими державами показник виконання є низьким. У зв'язку із правовим нігілізмом громадян України виконувати судові рішення в нашій державі доволі складно. Оскільки виконання судових рішень є складовою частиною права на справедливий суд, то автор узагальнив досвід, пропозиції державних виконавців та аналізує відповідні проблеми. Серед них виділяє такі, як: низька заробітна плата працівників державної виконавчої служби, відсутність належної безпеки для державних виконавців під час виконання судових рішень, необхідність збільшення штату в органах державної виконавчої служби. Пропонується розширити права державних виконавців та вживати активні заходи для подолання корупції в судах. Великою проблемою на практиці є і неналежна співпраця банків, поліції, інших органів з державною виконавчою службою, що значно ускладнює роботу державних виконавців та гальмує виконання рішень судів. Тому автор узагальнив пропозиції державних виконавців та викладає їх у пропонованій статті. У зв'язку із прагненням України стати повноправним членом Європейського Союзу наголошується на необхідності вивчення досвіду провідних держав-членів із метою імплементації його у вітчизняне законодавство.

Ключові слова: виконавче провадження, державна виконавча служба, суд, ЄСПЛ, держава, судовий контроль, право на справедливий суд, стягувач, боржник.

A fair court decision is the goal of justice. The meaning of justice is achieved only when the court decision is executed. Otherwise, the court decision remains only a sheet of paper. Execution of court decisions is the final stage of the court process, which has as its purpose the implementation of the court decision. That is, in the execution of a court decision, the principle of justice is implemented in practice. The state executive service is responsible for enforcing court decisions. In accordance with the Constitution of Ukraine, the state must ensure the execution of a court decision. In addition to the adoption of an act of justice, courts must exercise appropriate judicial control over its execution. The author also draws attention to the fact that in practice there is often a “formal” execution, as enforcement proceedings are closed for one reason or another, and there is no actual execution of the court decision. The European Court of Human Rights singles out another problematic issue in Ukraine – the long-term non-enforcement of national court decisions. After analyzing the work of the state executive service, the author came to the conclusion that the situation is quite complicated. Compared to European countries, the performance rate is low. Due to the legal nihilism of the citizens of Ukraine, it is quite difficult to enforce court decisions in our country. Since the execution of court decisions is a component of the right to a fair trial, the author summarizes the experience, proposals of state executors and analyzes the relevant problems. Among them there are such as low wages of employees of the state executive service, the lack of proper security for state executors in the execution of court decisions, the need to increase the staff in the state executive service. Proposes to expand the rights of state executors and take active measures to combat corruption in the courts.

Inadequate cooperation of banks, police and other bodies with the state executive service is also a big problem in practice, which significantly complicates the work of state executors and slows down the execution of court decisions. Therefore, the author summarizes the proposals of state performers and sets them out in the proposed article. In connection with Ukraine's desire to become a full member of the European Union, the need to study the experience of leading member states in order to implement it in domestic legislation is emphasized.

Key words: enforcement proceedings, state executive service, court, ECtHR, state, judicial control, right to a fair trial, debt collector, debtor.

*Справедливість без сили – безпорадна,
а сила без справедливості – деспотична.*

Блез Паскаль

Постановка проблеми. Права людини найкраще забезпечуються судовими рішеннями, в яких втілюється принцип верховенства права та принцип справедливості. Конституція України закріплює таку засаду судочинства? як обов'язковість судового рішення. Забезпечує його виконання держава.

Державна виконавча служба (далі – ДВС) є виконавцем судового рішення та реалізовує принцип справедливості на практиці. Саме судові рішення має переконати усіх у справедливості суду, тому воно має бути належним чином обґрунтоване суддею. Від стану виконання судового рішення залежить авторитет держави та судової системи. Судове рішення є індикатором реалізації принципу справедливості в житті.

Тому **метою статті** є дослідження даного принципу під час виконання судових рішень, виявлення проблемних питань та надання відповідних пропозицій для їх вирішення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню проблем виконавчого провадження присвячені праці таких вчених: А. Авторгова, Л. Афанасьєвої, І. Бережної, Ю. Білоусова, М. Булгакова, О. Верби-Сидор, Н. Голубевої, Н. Грабара, Ю. Зайцева, Ю. Юркевича та інших.

Виклад основного матеріалу. Згідно із ст. 8 Загальної декларації прав людини «кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом» [1]. Результатом діяльності як суду, так і органів ДВС має бути поновлення порушеного права, тобто приведення його до такого стану, яке існувало до порушення.

Якщо проаналізувати рішення ЄСПЛ, то у Рішенні у справі «Бурдов проти Росії» [2], у Рішенні у справі «Горнсбі проти Греції»

[3] зазначається, що «неможливо, щоб п. 1 ст. 6 Конвенції, детально описуючи процесуальні гарантії сторін, – справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку – не передбачав захисту процесу виконання судових рішень; тлумачення ст. 6 Конвенції виключно в межах забезпечення лише права на звернення до суду і порядку судового розгляду, швидше за все, призвело б до ситуацій, несумісних з принципом верховенства права...». Тобто ЄСПЛ розуміє право на звернення до суду як право на виконання судового рішення.

У справах «Ромашов проти України» [4], «Шмалько проти України» [5] ЄСПЛ зазначає, що виконання судового рішення є невід'ємною частиною судового процесу.

Адвокат Л. Куса справедливо зазначає: «Забезпечення виконання судового рішення є обов'язком держави, яка повинна забезпечувати ефективні системи виконання судових рішень, а також функціонування цих систем у такий спосіб, щоб доступ до них мала кожна особа, на користь якої ухвалено обов'язкове судові рішення. Необхідно зазначити, що зміни до Конституції щодо правосуддя 2016 року, а саме доповнення Основного Закону ст. 1291, зумовили появу нових підходів до механізму реалізації принципу обов'язковості виконання судового рішення. Згідно із цією статтею судові рішення є обов'язковим до виконання, а контроль за виконанням судового рішення здійснює суд. Отже, фактично судовий контроль стає ще одною формою реалізації судової влади, крім здійснення функції правосуддя. Зазначене положення Конституції відображено в ч. 3 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус судів», відповідно до якої контроль за виконанням судового рішення здійснює суд у межах повноважень, наданих йому законом. Водночас

установлений Конституцією принцип судового контролю не дістав на практиці належного розвитку через брак чітко прописаних законодавцем процесуальних механізмів здійснення такого контролю» [6].

Відомий український вчений П. Гуйван вважає, що «невиконання остаточних судових рішень наразі стало системною проблемою національної правової системи. Ця проблема вже досягла грандіозного масштабу і постійно зростає. Вона все очевидніше усвідомлюється прогресивною частиною суспільства як реальна загроза справедливому судочинству і взагалі принципу верховенства права. Попри нагальну необхідність у реформуванні виконавчої діяльності, спрямуванні її на законне та швидке виконання рішень судових установ, що набрали чинності і у такий спосіб набули статусу остаточних, поступ національної правової системи у цій царині відбувається вкрай повільно. Для подолання хронічних недоліків українській владі не слід чекати багато років на рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи, а негайно здійснити необхідні законодавчі дії. Мова йде про скасування мораторіїв на реалізацію майна. Також має бути чітко встановлене нормативне правило, що виконання судових рішень, які набули чинності до початку процедури банкрутства підприємства, є обов'язковими у загальному порядку і не може бути зупинене» [7, с. 497–498].

Проблемним питанням на практиці є і те, що дуже часто виконавчі провадження закриваються з тих чи інших підстав, а фактичного виконання рішення суду нема. Стягувач не отримав кошти, якщо це рішення майнового характеру чи не вчинено тих чи інших дій, якщо це рішення немайнового характеру.

ЄСПЛ виділяє таку проблему в Україні, як тривале невиконання рішень національних судів. Під час розгляду справи «Воскобойник проти України» ЄСПЛ вказав: «Суд зазначає, що тривалість судового провадження у справі становила один місяць і п'ять днів, починаючи з подання позову до суду 2 червня 2000 року і до винесення рішення на її користь 7 липня 2000 року. Тривалість виконавчого провадження на сьогоднішній день становить приблизно вісім років та чотири місяці з дати прийняття остаточного рішення. Суд підкреслює, що у спра-

вах щодо тривалості цивільного провадження є другою стадією провадження по суті і що оспорювань право знаходить свою ефективну реалізацію тільки в момент виконання. Тоді як надмірна тривалість провадження зумовлена тривалістю виконавчого провадження, тому не слід відокремлювати виконавче провадження, а розглядати провадження в цілому. У цій справі загальна тривалість провадження, в тому числі стадії судового провадження та стадії виконавчого провадження, становить вісім років і чотири місяці. Суд вже розглядав справи, що порушують питання, аналогічні питанням у даній справі, і встановлював порушення пункту 1 статті 6 Конвенції. Після розгляду всіх матеріалів, які були йому надані, Суд вважає, що Уряд не навів жодного факту чи аргументу, які могли б привести до іншого висновку в даній справі. Тому мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції» [8].

С. Гавриленко зазначає: «Протягом останніх років судові рішення стали виконувати частіше: виконання зросло з 5–6% до 18%. Але цього все одно недостатньо, щоб досягти середньоєвропейського рівня. У країнах ЄС – це 50–70%.

Європейський суд з прав людини неодноразово зазначав, що невиконання рішень національних судів в Україні – системна проблема (справи «Бурмич та інші проти України», «Юрій Миколайович Іванов проти України»).

Якщо судові рішення системно не виконують, це призводить до зниження довіри людей до судової влади, посилює переконання про те, що вирішити проблеми, використовуючи правові інструменти, майже неможливо.

Так громадяни поступово зневірюються у можливості реального захисту їх прав і свобод» [9].

Право на справедливий суд – велика цінність демократичного суспільства. Нещодавно президент Естонії заявила, що захист інвестицій починається з незалежних судів. Вона звернула увагу на виконання судових рішень. Про це неодноразово наголошує і ЄСПЛ, бо головним предметом скарг до нього від українців є саме питання невиконання рішень національних судів.

На жаль, в Україні забезпечити право на справедливий суд без якісного виконання акта правосуддя неможливо. Стан виконання судових

рішень в Україні вимагає кращого, оскільки це є складовою частиною права на справедливий суд. Тому необхідними є ефективні зміни до чинного законодавства та підвищення рівня правосвідомості українців. Саме через виконання судових рішень втілюються у життя принципи справедливості і верховенства права.

Із метою покращення стану виконання судових рішень ми узагальнили практичні рекомендації державних виконавців. Основні з них такі:

1. Першочерговим завданням держави має стати підвищення рівня заробітної плати працівників державної виконавчої служби. На даний час оплата праці державних виконавців є занадто низькою та не може забезпечити гідний рівень життя. Оскільки чинним законодавством передбачається можливість проведення виконавчих дій навіть о шостій та двадцять другій годині, то така праця повинна належним чином і оплачуватися.

Спостерігається парадоксальна ситуація, коли судді, які приймають рішення в кабінеті, мають у десятки разів більшу заробітну плату, ніж державні виконавці, які реалізують судові рішення у життя. Без виконання судові рішення залишається простим аркушем паперу. Тому законодавець має врахувати таку різницю у заробітній платі судді і державного виконавця. На наш погляд, такий колосальний розрив є порушенням принципу справедливості. Державний виконавець повинен мати матеріальний стимул для виконання судових рішень.

Наслідком неналежного фінансування органів ДВС є швидкоплинність кадрів. Професіонали своєї справи залишають службу, натомість вона поповнюється недосвідченими працівниками. Тому, на наш погляд, лише гідна заробітна плата буде стримувати фахівців в органах ДВС.

2. Необхідно забезпечити високий рівень безпеки державних виконавців під час проведення виконавчих дій. На жаль, як показує практика, дуже часто є випадки застосування фізичної сили до державних виконавців, погроз, шантажу і т.д., що значно ускладнює сам процес виконання того чи іншого судового рішення.

3. Необхідним кроком є і збільшення штату ДВС. На даний час катастрофічно не вистачає працівників. На виконанні в державного виконавця знаходиться приблизно 600–700 виконавчих проваджень. Чи є справедливою зарплата в розмірі 8000 гривень?! Чи можна

ефективно виконувати судові рішення, якщо державний виконавець наче «універсальний солдат» повинен бути одночасно і державним виконавцем, і спеціалістом, і реєстратором, і комп'ютерщиком, і експертом-оцінювачем, і навіть психологом в деяких випадках?

4. Необхідно розширити права державних виконавців, а саме надати право обмежувати боржників у виїзді за кордон по виконавчих документах про стягнення боргів постановою виконавця. Оскільки є вже по аліментам.

5. Подолання корупції в судах. Ні для кого не є секретом висока корумпованість українських судів. Дуже часто представниками Феміди приймаються «замовні» судові рішення і отримати справедливе судові рішення державний виконавець не має ніяких шансів. Для прикладу, це такі справи, як обмеження боржника у праві виїзду за кордон. Державний виконавець звертається до суду з поданням про тимчасове обмеження боржника у праві виїзду за кордон, оскільки боржник ухиляється від виконання судового рішення, має закордонний паспорт, отже, має намір колись і виїхати за межі України. Наразі це ще дієвий спосіб примусити злісного боржника виконати судові рішення. Проте дуже часто на практиці ми зустрічаємося із відмовами суддів у задоволенні подань державних виконавців.

Так, для прикладу, в ухвалі № 298/1572/19 від 22.11.2019 року Великоберезнянський районний суд Закарпатської області обґрунтовує свою відмову в задоволенні подання державного виконавця про тимчасове обмеження боржника у праві виїзду за кордон тим, що таке обмеження можливе лише тоді, коли боржник ухиляється від виконання зобов'язань за судовим рішенням. У даному випадку державний виконавець вказав у поданні, які заходи вжив, проте не надав докази того, що «боржник має намір виїхати за межі України або робить це з метою ухилення від виконання судового рішення. Наявність лише самого зобов'язання не наділяє відділ ДВС правом на звернення до суду з поданням про тимчасове обмеження боржника у праві виїзду за кордон» [10]. Суд вважає, що державним виконавцем не доведено те, що боржник ухиляється від виконання зобов'язань, бо не подано ніяких доказів.

Тоді виникає питання: а чому боржник добровільно не виконує судові рішення, і державний виконавець змушений вживати щодо нього такі

заходи? З ухвали суду випливає, що якщо людина має закордонний паспорт, то наміру виїжджати за кордон взагалі немає? І як тоді виконати судові рішення, якщо сам суд блокує його виконання?

6. Існує проблема арешту коштів боржника. Так, для прикладу, банки з неохотою надають інформацію про відкриті (зареєстровані) рахунки боржників. Деякі взагалі не надають, посиляючись на конфіденційність.

7. Проблемою на практиці є те, що розшук транспортних засобів неякісно проводиться. Необхідно, щоб і інші органи сприяли ДВС у виконанні судових рішень.

8. Поліція практично не порушує кримінальні справи за несплату аліментів.

Висновки. Отже, на нашу думку, реалізація принципу справедливості під час виконання судових рішень можлива лише в разі виконання вищенаведених пунктів. Україна має прагнення стати повноправним членом Європейського Союзу, тому необхідним кроком є і підвищення правової культури та правової свідомості громадян. Тоді такі слова, як «закон», «право», «справедливість», не будуть пустим звуком, і виконувати судові рішення відносно громадян стане значно легше. Необхідним є і дослідження та імплементація позитивного досвіду провідних держав-членів Європейського Союзу в національне законодавство.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Загальна декларація прав людини: декларація ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 07.08.2021).
2. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бурдов проти Росії» від 07.05.2002 р. (Case of Burdov v. Russia). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_045#Text (дата звернення: 08.08.2021).
3. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Горнсбі проти Греції» від 19.03.1997 р. (Case of Hornsby v. Greece). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#Text (дата звернення: 08.08.2021).
4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ромашов проти України» від 27.07.2004 р. (Case of Romashov v. Ukraine). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_227#Text (дата звернення: 11.08.2021).
5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шмалько проти України» від 20.07.2004 р. (Case of Shmalko v. Ukraine). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_226#Text (дата звернення: 12.08.2021).
6. Куса Л. Исполнение судебных решений: практика ВС. URL: <https://gracers.com/ru/press-centr/vikonannya-sudovih-rishen-praktika-vs/> (дата звернення: 05.09.2021).
7. Гуйван П.Д. Право на справедливий суд: сутність та темпоральні виміри за міжнародними стандартами: монографія. Харків : Право, 2019. 584 с.
8. Рішення ЄСПЛ від 12 березня 2009 року у справі «Воскобойник проти України», заява № 39874/05. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_468#Text (дата звернення: 15.09.2021).
9. Гавриленко С. Виконати рішення суду: місія можлива, місія важлива. Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2018/07/24/232203/> (дата звернення: 20.09.2021).
10. Ухвала Великоберезнянського районного суду Закарпатської області від 22.11.2019 р. у справі № 298/1572/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85820822> (дата звернення: 07.10.2021).

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.15421/392194>

Карпенко Р. В.,

*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

Тарасенко С. Г.,

*студентка Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

ШЛЮБНІ ВІДНОСИНИ ЯК ОСНОВНА ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ СІМЕЙНОГО ПРАВА: АНАЛІЗ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА ОАЕ

MARRIAGE RELATIONS AS THE MAIN LEGAL CATEGORY OF FAMILY LAW: ANALYSIS OF THE SITUATION IN UKRAINE AND THE UAE

Стаття присвячена проблемним аспектам врегулювання інституту шлюбу, а також порівняльній характеристиці умов укладення шлюбу в Україні та ОАЕ. Сім'я є особливою правовою категорією, яка виникає між особами у результаті укладення та реєстрації шлюбних відносин, тому дослідження шлюбних відносин у цьому контексті залишається досить актуальним. У контексті проведення комплексного дослідження було виокремлено особливості врегулювання шлюбних правовідносин, враховуючи проблемні аспекти цього правовідношення. Здійснено порівняльний аналіз особливостей шлюбних відносин в ОАЕ та в Україні саме в аспекті їх припинення, виокремлено схожі та відмінні риси. У межах статті досліджено коло проблемних питань, що стосуються моменту виникнення шлюбних правовідносин та їх подальшого врегулювання. Значна увага приділяється дослідженню правової природи шлюбних відносин та характеристикі шлюбних відносин в Україні від ранніх етапів до сьогодення. У контексті зазначеного було проведено детальне дослідження історичних етапів виникнення шлюбних відносин, надано їх повну характеристику, здійснений компаративний аналіз шлюбних відносин тих часів та сьогодення. Детально досліджене та осмислене питання трактування дефініції шлюбу, шлюбних відносин та виокремлення ключових особливостей їх законодавчого регулювання. Значну увагу було приділено аналізу нормативно-правових актів, що лягли в основу законодавчого закріплення шлюбно-сімейних відносин; запропоновано оновлення Сімейного Кодексу України та більш детальне врегулювання умов укладення шлюбу на законодавчому рівні. Виокремлено правові категорії «шлюбно-сімейні відносини» та «шлюбні відносини», які чітко відрізняються одна від одної, адже сімейне право розглядає шлюбні відносини, відокремлюючи їх від сімейних, що призводить до виникнення правових колізій на практиці.

Ключові слова: шлюб, шлюбні відносини, сімейні відносини, Сімейний Кодекс України, офіційна реєстрація відносин.

The article is devoted to the problematic aspects of the settlement of the institution of marriage, as well as the comparative characteristics of the conditions of marriage in Ukraine and the UAE. The family is a special legal category that arises between individuals as a result of the conclusion and registration of marital relations, therefore, the study of marital relations in this context remains quite relevant.

In the context of conducting a comprehensive study, the peculiarities of the settlement of marital relations were highlighted, taking into account the problematic aspects of this legal relationship. The comparative analysis of features of marital relations in the UAE and in Ukraine in the aspect of their termination is carried out, similar and distinctive features are allocated. Within the framework of the article, a number of problematic issues concerning the moment of marriage and their further settlement are investigated.

Considerable attention is paid to the study of the legal nature of marital relations and the characteristics of marital relations in Ukraine from the early stages to the present. In the context of the above, a detailed study of

the historical stages of marriage, provided their full characteristics, a comparative analysis of marital relations of those times and today.

The question of interpretation of the definition of marriage, marital relations and highlighting the key features of their legislative regulation received a detailed study and understanding. Considerable attention was paid to the analysis of normative legal acts that formed the basis of legislative consolidation of marital and family relations; it is proposed to update the Family Code of Ukraine and regulate in more detail the conditions of marriage at the legislative level.

The legal categories of "marital and family relations" and "marital relations" were distinguished, which are clearly distinguished from each other, because family law considers marital relations by separating them from family ones, which leads to legal conflicts in practice.

Key words: *marriage, marital relations, family relations, Family Code of Ukraine, official registration of relations.*

Постановка проблеми. Шлюб – багатогранний інститут суспільства, що має певну автономію, логіку функціонування. Зміни в суспільстві, економічні та психологічні проблеми впливають на правову природу шлюбу. За наведених обставин відбувається певна еволюція інституту шлюбу, що призводить до певних змін у соціальному житті. Детальне дослідження шлюбу, його правової природи дає змогу простежити рівень еволюції цього складного інституту. Проблемним аспектом залишається відсутність законодавчого визначення особливостей шлюбних відносин, які дозволяють більш ґрунтовно проаналізувати сутність інституту шлюбу та здійснити порівняльний аналіз шлюбних відносин в Україні та поза її межами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням особливостей інституту шлюбу займалися відомі вчені-цивілісти. Зокрема, це питання підіймали у своїх роботах В.А. Ватрас, Я.Р. Веберс, Д.В. Генкін, К.М. Глиняна, В.С. Гопанчук, А.С. Довгерт, І.В. Жилінкова та інші. Враховуючи підвищений науковий інтерес до зазначеної проблематики, деякі аспекти шлюбних правовідносин залишилися недослідженими. У наукових працях досить детально розглянуте питання правової природи шлюбних відносин, проте питання особливостей укладення шлюбу та аналізу шлюбних правовідносин за межами України залишається актуальним.

Метою статті є узагальнення розглянутих у наукових працях практичних та теоретичних питань щодо шлюбних відносин, здійснення аналізу підходів до шлюбу в Україні та зарубіжних країнах на прикладі ОАЕ.

Виклад основного матеріалу. Шлюб – досить багатогранне та складне явище. В загальному вигляді під шлюбом слід розуміти союз осіб протилежної статі, який укладається від-

повідно до чинних вимог; метою укладання шлюбу є створення інституту сім'ї, що приводить до виникнення взаємних прав та обов'язків у кожного з подружжя. Наведене визначення не є вичерпним, тому задля повноцінного дослідження правової категорії «шлюб» проаналізуємо думки вчених.

Керуючись ст. 3 Сімейного Кодексу України, можна зазначити, що сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства [10]. Тобто вступ до шлюбу та його офіційна реєстрація є передумовою створення сім'ї. Відповідно, шлюбом визнається сімейний союз, що укладений між жінкою та чоловіком, зареєстрований в уповноваженому на те державному органі у порядку, визначеному чинним законодавством. Факт проживання чоловіка та жінки, які пов'язані спільним побутом, не є підставою виникнення між ними шлюбних відносин, не приводить до виникнення між останніми шлюбних прав та обов'язків. Подібні стосунки в сімейному праві мають назву «цивільного шлюбу», який не передбачає виникнення взаємних прав та обов'язків у чоловіка та жінки.

Не є підставою виникнення шлюбу вінчання та інші релігійні таїнства. Зауважимо, що релігійний обряд може стати підставою виникнення шлюбних відносин за умови відсутності органів державної реєстрації актів цивільного стану. Зовсім інакша ситуація склалася в країнах ЄС, а саме у Словаччині, де вінчання прирівнюється до офіційної реєстрації шлюбу у державному органі, уповноваженому на те законом. У наукових колах ширяться пропозиції на законодавчому рівні закріпити можливість реєстрації шлюбу шляхом проведення релігійного

обряду. Тобто розмаїття варіантів реєстрації шлюбу дозволяє чоловіку та жінці обрати той варіант, який відповідає їхнім релігійним чи соціальним переконанням [2, с. 130].

У своїх дослідженнях Л. Липець зазначає, що шлюб – це добровільний і рівноправний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органах реєстрації актів цивільного стану або консулами України, який укладається довічно, але з правом подружжя розірвати його у будь-який момент, окрім випадків, установлених законодавством. Зазначене трактування дефініції є більш широким за обсягом та змістом [6, с. 14].

Нині існують такі види шлюбних правовідносин, як: шлюб, зареєстрований відповідно до вимог законодавства; фактичні шлюбні відносини (правовідносини між особами різної статі, які проживають спільно, але не зареєстрували свої стосунки); низка правовідносин, які ще не врегульовані чинним законодавством України та потребують детального вивчення, наприклад релігійний шлюб.

Значну увагу приділяють визначенням понять «шлюб» та «сім'я», адже в наукових працях ці поняття здебільшого ототожнюються. У контексті вищевикладеного зазначимо, що співвідношення цих понять свідчить про звичаєве розуміння складної правової категорії «шлюб». Більшість учених-цивілістів під шлюбом розуміють спільне проживання чоловіка та жінки, а під сім'єю розуміють групу осіб, яка у свою чергу складається не лише з подружжя, але й із дітей, онуків, які проживають спільно [3, с. 100].

Дефініції «шлюб» та «сім'я» виникли у різні проміжки часу. Сім'я вважається більш складною правовою категорією, тому за змістом це поняття – ширше, аніж визначення поняття «шлюб». Сім'я складається з системи відносин, якими пов'язані кровно споріднені особи; також сім'я характеризується такою ознакою, як стабільність у часі.

Порівнюючи сім'ю зі шлюбом, слід звернути увагу, що шлюбні відносини не володіють стабільністю в часі, адже кожен шлюб має момент початку та момент припинення. Моментом початку вважається офіційна реєстрація шлюбу у відповідному органі, щодо моменту припинення, то ним вважається смерть одного із подружжя або ж розлучення. Сімейні правовідносини

після припинення шлюбу можуть продовжуватися за умов наявності спільних дітей. Тобто чоловік та дружина можуть проживати окремо одне від одного, мати інші стосунки, але перебувати у сімейних відносинах через наявність спільних дітей, які у свою чергу проживатимуть з одним із батьків [5, с. 15].

Питання правової природи шлюбних відносин також залишається одним із найактуальніших серед цивілістів. Проаналізувавши низку наукової літератури, можна виокремити три концепції шлюбних правовідносин: шлюб як договір, шлюб як релігійний союз, шлюб як партнерство. У межах першої концепції шлюб розглядається як договір.

Така позиція виникла ще у Стародавньому Римі. Процес укладення шлюбу в контексті римського права нагадував укладення цивільно-правового договору. У доктрині римського права правового регулювання зазнали лише ті шлюбні відносини, які володіли такими ознаками: союз жінки та чоловіка укладався на невизначений термін, тобто вважався довічним; чоловік та жінка в такому разі вважалися єдиними як в божественному, так і в людському праві [7, с. 11].

Подібна позиція змінилася після появи християнства. За тих умов шлюб визнавався божим таїнством, тобто закріплювалося моральне, релігійне спілкування між чоловіком та жінкою. Тобто, окрім правового закріплення, шлюбні відносини набули й релігійного характеру. Сімейні відносини, які виникали між подружжям, повністю були регламентовані релігійними нормами.

За таких умов шлюб залишався основною формою спільного проживання та життєдіяльності загалом. В історичних джерелах інформації стосовно кількості укладених шлюбів за часів XVII–XVIII століть не збереглося, але дослідження істориків містять цікаву інформацію стосовно моделі шлюбних правовідносин тих часів.

Головною особливістю шлюбних відносин у зазначений період вважається повний контроль інституту шлюбу та сім'ї з боку громади як органу представництва суспільства. Зауважимо, що з XVII–XVIII століття діяло звичаєве право, яке визнавало шлюб договірним актом між сторонами, характерною особливістю якого вва-

жали наявність представників – довірених осіб із боку обох сторін. У різних куточках України порядок оформлення таких шлюбних відносин був різним, але найбільш поширеною моделлю вважалися договірні стосунки між батьками молодих, які в присутності представників домовлялися про шлюб між їхніми дітьми. Подібний договір оформлювався в письмовому або в усному варіанті за наявності свідків. Можемо засвідчити, що відбувся своєрідний перехід від другої концепції шлюбу до першої [1, с. 300].

Стосовно умов укладення шлюбу, то вони були досить демократичними. Чоловік та жінка спочатку знайомилися, потім чоловік мав засилати сватів до жінки. Обов'язковою передумовою шлюбу була згода батьків з обох сторін. Якщо шлюб укладався всупереч волі батьків, то такі шлюби не визнавалися. Батьки мали право позбавити дітей спадку, іноді й зовсім відмовлялися від своїх дітей. Така категорія шлюбів отримала назву «самовільні» й була досить таки типовим явищем.

Окрім самовільних шлюбів, почали з'являтися й примусові шлюби, які укладалися без згоди молодих. З приводу зазначеного принагідно звернутися до праць учених, де йдеться про те, що звичаєве право українського народу не передбачало обов'язкової згоди молодих на одруження, але здебільшого її брали до уваги. Вибір дружини і самий шлюб залежали переважно від волі батьків. Тільки наприкінці XIX ст. молодь, особливо чоловіча, набула певної самостійності у виборі дружини. Примусові шлюби більше притаманні країнам Сходу, аніж Україні.

Щодо третьої концепції (шлюб як партнерство), то вона з'явилася на початку XX–XXI ст., поява такого підходу дещо змінила уявлення про шлюбні відносини. Шлюбом визнається партнерський союз чоловіка та жінки, укладений на добровільних засадах із метою створення сім'ї. Виникнення саме партнерських відносин пов'язують із певними змінами уявлень щодо інституту сім'ї, що прийшли з країн Європи. В країнах Європи шлюбні відносини декілька десятків років укладаються на засадах рівності та партнерства. Така модель стосунків найбільш відповідає вимогам сучасності та демонструє зміни у суспільному житті. Головною особливістю таких шлюбів вважається

те, що кожен із подружжя може реалізувати себе у будь-якій сфері, виконувати певні домашні обов'язки, а інший – має таке ж коло прав, що і його партнер [9, с. 53].

Проаналізуємо питання особливостей укладення шлюбу та правової природи шлюбних відносин на прикладі Об'єднаних Арабських Еміратів. Насамперед виокремимо особливості шлюбних правовідносин в ОАЕ. Згідно з Конституцією ОАЕ, а саме ст. 15, «сім'я проголошується основою суспільства, а її підвалинами – релігія, мораль і любов до Батьківщини, або патріотизм» [12].

У Корані зазначено, що мусульманин, що сповідує іслам, може мати не більше чотирьох дружин. Окрім цього, ініціатором укладення шлюбу вважається сім'я майбутнього чоловіка. Саме сім'я наділена правом обирати наречену для сина та домовлятися про майбутній союз із родиною дівчини. Існує думка, що згода осіб жіночої статі не є обов'язковою умовою укладення шлюбу, але, відповідно до суспільних норм, дівчина може відмовитися від заміжжя, якщо це суперечить її бажанню.

Щодо визначення поняття шлюбу, то воно міститься у Законі Об'єднаних Арабських Еміратів «Про особистий статус», відповідно до якого шлюбом визнається договір, який законним шляхом закріплює згоду між подружжям на спільне проживання. Аналізуючи положення цього Закону, можна дійти висновку, що шлюб є передумовою створення сім'ї, у подружжя, відповідно до законодавства, після офіційної реєстрації відносин виникають спільні зобов'язання. Досить новаторським є підхід у законодавстві ОАЕ щодо рівня відповідальності подружжя за загальний добробут у сім'ї, обов'язок дбати про благополуччя родини покладається на чоловіка [11].

Цікавим є положення ст. 31 Закону ОАЕ «Про особистий статус», де зазначено, що кожен, хто вступає у шлюб, набуває дієздатності у всьому, що стосується шлюбу та його наслідків. Також кожна родина обов'язково укладає шлюбний договір. При цьому між моментом реєстрації шлюбу та укладенням шлюбного договору може пройти деякий проміжок часу. Найчастіше момент укладення шлюбного договору відбувається раніше за весілля. За таким умов, спілкування між нареченими відбувається виключно за участі родичів [11].

Щодо особливостей укладення шлюбу, то є низка умов, які мають бути дотримані під час реєстрації шлюбу. Однією з основних вимог визнається «рівність» матеріального статусу, тобто відповідність певним вимогам. Зважаючи на те, що в ОАЕ релігія займає важливе місце, виокремлюють і релігійні вимоги до укладення шлюбу. Чоловік позбавлений права одружуватися на атеїстках. Проте чоловік може вступати у шлюбні відносини з жінкою, яка сповідує іншу релігію, за умови, що жінка готова прийняти іслам перед укладенням шлюбу.

Аналіз дає змогу дійти висновку, що все ж чоловік має більший обсяг прав щодо укладення шлюбу, ніж жінка. Жінки в ОАЕ мають право виходити заміж виключно за мусульманина. Окрім релігійних вимог, на законодавчому рівні встановлений віковий ценз осіб, які планують вступати в шлюб. Відповідно до чинного законодавства ОАЕ, шлюбний вік для жінок та чоловіків становить 18 років. Законодавство також обмежує право осіб вступати в одностатеві шлюби. Особи до моменту укладення шлюбу не мають право спільно проживати під одним дахом, порушення цього правила може призводити до покарання у вигляді ув'язнення [9, с. 53].

У контексті зазначеного доцільно здійснити порівняльний аналіз особливостей укладення шлюбу в Україні. Підкреслимо, що шлюб – визнана юридично, заснована на любові фізична та духовна спільність чоловіка та жінки, союз, який забезпечує народження та виховання спільних дітей. Відповідно до ст. 21 СК України, шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану. У ч. 2 ст. 21 СК України зазначено, що проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя [10].

Слід виокремити певні особливості шлюбу відповідно до чинного законодавства України, тож надаймо характеристику окремим:

Шлюб – союз осіб протилежної статі, який характеризується моногамним зв'язком.

Під шлюбом розуміється вільний союз, який є добровільним як на момент укладення шлюбу, так і на момент його розірвання.

Рівноправність стосунків чоловіка та жінки, які вступають у шлюбні відносини.

Укладається виключно в формі, установленій державою, тобто державні органи, що реєструють союз чоловіка та жінки, висувають низку вимог до форми шлюбу, які передбачені чинним законодавством.

Шлюб виникає на підставі юридичного акту, зробленого з наміром породити правові наслідки. У цьому виявляється подібність шлюбу до цивільної угоди. Проте саме соціальний зміст та особливості правової природи шлюбних відносин виключають можливість трактування шлюбу як різновиду цивільного договору. Цивільно-правовий договір або угода укладаються з метою досягнення певної мети, створюючи для учасників певні права та обов'язки. Шлюбні відносини базуються на любові, а не на корисливих мотивах [7, с. 13].

Новелою українського сімейного законодавства залишається питання укладення шлюбу між особами однієї статі, адже в СК України чітко закріплено, що шлюбом визнається союз чоловіка та жінки; союз, який припускає спільне проживання, ведення спільного побуту, наявність взаємних прав і обов'язків. Повністю врегульованим визнається й питання укладення шлюбу, всі процедурні аспекти чітко передбачені чинним СК України. Проаналізуємо ці положення більш детально. Порядок укладання шлюбу – врегульована чинним законодавством процедура, що включає в себе відповідні дії з боку органів державної влади, а саме РАЦС та осіб, які виявили бажання вступити у шлюб. До цієї процедури належать і умови, за наявності яких шлюб набуває статусу укладеного. В загальному вигляді шлюб укладається на добровільних засадах між чоловіком та жінкою, якщо особи досягли шлюбного віку та не є родичами прямої лінії чи братами і сестрами та не перебувають в іншому шлюбі, що не був припинений в законному порядку.

Досить важливим моментом є досягнення особою шлюбного віку. Так, у ч. 1 ст. 22 СК України встановлено, що шлюбний вік в Україні для чоловіків та жінок становить 18 років [10]. Встановлення шлюбного віку вважається однією з передумов отримання особою права на укладення шлюбу, тому що особа має досягти статевої зрілості та мати відповідний душевний, розумовий та моральних розвиток, аби мати можливість вступати у шлюбні правовід-

носини. Сімейний Кодекс України, а саме ст. 23, наділяє осіб, що не досягли шлюбного віку, правом на укладення сімейного союзу. У законодавстві зазначено, що «особи, які не досягли шлюбного віку, також мають право на шлюб у чітко визначених випадках, а саме особа, яка досягла 16 років, може звернутися із заявою до суду з проханням надати їй право на шлюб». Виключно на підставі рішення суду особа наділяється правом на шлюб, за умови, що подібне рішення суду не спричинить шкоди законним інтересам цієї особи.

Під час розгляду категорії справ, що стосуються укладення шлюбу особою, що не досягла 18 років, застосовуються положення Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства під час розгляду справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя», де визначено, що заява про надання особі, яка досягла чотирнадцяти років, права на шлюб повинна розглядатися судом в окремому провадженні [8]. Обов'язковою ознакою розгляду таких справ вважається участь батьків/усиновителів неповнолітньої особи, а також особи, з якою неповнолітній/неповнолітня планує вступити у шлюбні правовідносини з метою створення сім'ї. Тобто детальний аналіз вікового цензу як обов'язкової умови вступу у шлюбні відносини свідчить про те, що за наявності певних підстав неповнолітні особи мають право вступати у шлюбні відносини лише за рішенням суду.

Дискусійним залишається питання стосовно визнання церковного шлюбу та надання такому шлюбу статусу офіційного. Нині релігійний обряд і фактичне проживання не набувають статусу офіційного шлюбу та не приводять до виникнення взаємних прав і обов'язків між подружжям. Міністерство юстиції України роз'яснило, що релігійний обряд шлюбу не має правового значення. Релігійний обряд шлюбу, як і раніше, не створює прав і обов'язків подружжя, залишаючись особистою справою

жінки і чоловіка. Особи, які після вінчання спільно проживають без реєстрації шлюбу, мають статус сім'ї, проте не мають правового статусу подружжя. Тим самим визнано, що релігійний обряд є підставою створення сім'ї [4, с. 149].

Під час правового регулювання релігійного шлюбу постає питання, з якого періоду часу союз чоловіка та жінки вважається укладеним. Шлюб, який був укладений у відповідному порядку, має певну дату початку – момент реєстрації, в релігійному шлюбі момент вступу у союз відсутній. Тому укладення релігійного шлюбу нині не дозволяє визнавати такий союз зареєстрованим, адже процедура укладення за таких умов відсутня. Також чоловік та жінка, що перебувають у релігійному шлюбі, не наділяються взаємними правами та обов'язками, а отже, не мають статусу «подружжя» взагалі.

Отже, шлюб – складна правова конструкція, укладення якого тягне за собою настання певних юридичних наслідків для обох із подружжя, а саме виникнення взаємних прав та обов'язків. В Україні питання шлюбних правовідносин урегульоване на законодавчому рівні, а саме поняття шлюбу, його особливості чітко передбачені чинним СК України. Питання правової природи шлюбу та особливостей його реєстрації залишаються дискусійними, незважаючи на наявність наукових праць із зазначеної тематики. Принагідно зазначити, що доцільно більш чітко прописати в СК України визначальні риси шлюбу та розмежувати поняття релігійного шлюбу.

На противагу Україні, проаналізовані особливості шлюбних відносин у ОАЕ дали змогу дійти висновку, що в ОАЕ важливу роль відіграють релігійні приписи, які визначають певний порядок та умови укладання шлюбу. Щодо України, то релігійні приписи не мають юридичного значення під час укладення шлюбу. Зазначена модель врегулювання питань стосовно шлюбних відносин в Україні є більш європейською та демократичною стосовно осіб, які планують вступати у шлюб.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апопій І.В. Сімейне право України : навч. посіб. 2-е вид., перероб. та допов. Київ : ЦУЛ, 2011. 359 с.
2. Боднар Т.В. Сімейне право в системі права України. *Право України*. 2013. № 1. С. 129–134.
3. Калакура В.Я. Механізми взаємодії колізійних принципів правового регулювання в міжнародному сімейному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2011. № 5(8). С. 98–104.

4. Калакура В.Я. Проблеми колізійного регулювання сім'ї та шлюбу в міжнародному приватному праві. *Право України*. 2013. № 7. С. 145–154.
5. Куріленко О. «Фактичний шлюб» як прояв правового нігілізму. *Віче*. 2013. № 12. С. 14–16.
6. Липець Л.В. Врегулювання шлюбних та подібних відносин законом та договором : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 20 с.
7. Новохатська Я. Правове регулювання майнових відносин подружжя (порівняльно-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2006. 20 с.
8. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 21 грудня 2007 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-07#Text> (дата звернення: 06.10.2021).
9. Сафончик О.І. Поняття припинення шлюбу та його відмінність від визнання шлюбу недійсним за законодавством України. *Вісник Чернівецького факультету НУ «Одеська юридична академія»*. 2017. № 3. С. 51–59.
10. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 04.10.2021).
11. FederalLawNo. (28) OnPersonalStatus, 09.11.2005. URL: <https://legaladviceme.com/legislation/140/uae-federal-law-28-of2005-on-personal-status> (дата звернення: 05.10.2021).
12. ConstitutionoftheUnitedArabEmirates, 02.12.1996. URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ae/ae030en.pdf> (дата звернення: 07.10.2021).

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 346.5

DOI <https://doi.org/10.15421/392195>

Коршун А. В.,

*аспірант кафедри цивільного, господарського права та процесу
Академії адвокатури України*

ЩОДО ПИТАННЯ ВВЕДЕННЯ В ОБІГ ТЕРМІНА «КОМПЛАЄНС» У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНІ

ON THE ISSUE OF INTRODUCING THE TERM «COMPLIANCE» IN THE BUSINESS FIELD IN UKRAINE

У статті досліджується питання передачі українською мовою терміна іншомовного походження «compliance», що набуває все більшого поширення у сфері господарювання в Україні, водночас нього якого існує варіативність у підходах до передачі його українською мовою. Автором досліджено роботи вітчизняних і зарубіжних науковців у сфері термінознавства, на основі яких будується доведення позиції щодо використання поняття комплаєнсу у сфері господарювання. У зв'язку з цим у роботі проаналізовано етимологію слова «compliance», довідково наведено шляхи його походження, а також доводиться інтернаціональний характер поняття комплаєнсу через дослідження його позначення у мовах різних мовних сімей і груп, а саме: в чеській, монгольській, німецькій, японській, французькій та іспанській мовах. Автором досліджено вживаність на позначення поняття «compliance» в українській мові транслітерованого з англійської мови терміна «комплаєнс» в науці і законодавстві України, а також варіацій перекладу терміна «compliance» за допомогою питомих українських слів «дотримання» та «відповідність». У статті проаналізовано доцільність альтернативного позначення поняття через використання питомих українських слів «відповідність» або «дотримання» порівняно з використанням його транслітерованого відповідника через призму природи поняття комплаєнсу, цілей впровадження цього явища в Україні, його системності і передачі споріднених до терміна «комплаєнс» терміноодиниць. Автор доходить висновку про невідповідність українськомовних термінів на позначення «compliance» з використанням перекладних словосполучень вимогам, які ставляться до термінологічних одиниць, та водночас виокремлює переваги використання транслітерованого з англійської мови терміна «комплаєнс». У статті доводиться доцільність використання міжнародного терміна «compliance» як транслітерованої лексичної одиниці у сфері господарювання також і з огляду на глобалізаційні та євроінтеграційні процеси, які торкаються представників вітчизняного бізнесу. У роботі означено перспективні напрями дослідження терміна «комплаєнс» та надаються рекомендації щодо його уніфікації в законодавстві України, зокрема, в банківському та антикорупційному законодавстві.

Ключові слова: *комплаєнс-система, комплаєнс-контроль, антикорупційне законодавство, банківське законодавство, термінологія, іншомовний юридичний термін, дотримання норм, відповідність законодавству, суб'єкт господарювання, транснаціональна корпорація, корпоративне управління.*

The article examines the issue of transferring in Ukrainian the term of foreign origin «compliance», which is becoming more common in the business field in Ukraine and at the same time has variability in approaches to its transfer in Ukrainian. The author studies the works of domestic and foreign scientists in the field of terminology, on the basis of which the proof of the argument on the use of the concept of compliance in the business field is built. In this regard, the paper analyzes the etymology of the word «compliance», gives the ways of its origin, and proves the international nature of the concept of compliance through the study of its designation in the languages of different language families and groups, namely: Czech, Mongolian, German, Japanese, French and Spanish. The author investigates the use of the Ukrainian term «комплаєнс» transliterated from English in Ukrainian science and legislation to designate the term «compliance», as well as variations of the translation of the term «compliance» with the specifically Ukrainian words «дотримання» and «відповідність». The article analyzes the expediency of alternative notation of the concept through the use of the specifically Ukrainian words «дотримання» or «відповідність» compared with the use of its transliterated counterpart through the prism of the nature of the compliance concept, the goals of implementing this phenomenon in Ukraine, its consistency and transfer of terms related to the term «комплаєнс». The author concludes that the Ukrainian-language terms for «compliance» using translated phrases do not meet the requirements for terminological units, and

at the same time highlights the advantages of using the term transliterated from English. The article also proves the expediency of using the international term «compliance» as a transliterated lexical unit in the business field considering the globalization and European integration processes that affect the representatives of domestic business. The paper identifies prospective research areas of the term «комплаєнс» and provides recommendations for its unification in the legislation of Ukraine, in particular, in banking and anti-corruption legislation.

Key words: *compliance system, compliance control, anti-corruption legislation, banking legislation, terminology, foreign legal term, business entity, transnational corporation, corporate governance.*

Вступ. Розвиток такого поняття, як комплаєнс, на міжнародній арені почався не так давно. Наприкінці попереднього сторіччя ним почали позначати сукупність заходів із забезпечення відповідності компанії законодавству, внутрішнім документам компанії, міжнародним галузевим нормам, найкращим практикам тощо. У зв'язку з новизною цього поняття як на міжнародній арені, так і на національному рівні у науці та практиці з'являється все більше актуальних питань, пов'язаних із ним, які потребують вирішення.

З активним приходом в Україну транснаціональних корпорацій, які були першими дійовими особами, що стали впроваджувати комплаєнс-системи, виникла потреба також позначати поняття, яке сформувалося в англійській мові, українським відповідником. На практиці транслітерований термін іншомовного походження «комплаєнс» уже давно закріпився серед фахівців у відповідній сфері. У своїх дослідженнях ми також використовуємо саме такий термін. Проте для низки науковців та фахівців, не пов'язаних із сферою комплаєнсу, можуть виникати питання стосовно його іншомовного характеру. Тому необхідність використання його саме у такому вигляді потребує дослідження та обґрунтування. Крім того, потребує уваги також наявність варіативності у кодифікації терміна «комплаєнс» (закріпленого й усталеного в законодавстві) щодо певних сфер законодавства (наприклад, антикорупційного і банківського), тому у законодавця може виникати проблема вибору термінологічної одиниці з низки тих, що перебувають в юридичному обігу. Завданнями статті є визначити допустимість і обґрунтованість використання траслітерованого з англійської на українську мову терміна «комплаєнс», виокремити переваги використання поняття саме у такому вигляді на практиці, в законодавстві та у науці, а також означити перспективи подальшого дослідження терміна.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає Н.В. Артикуца, предметом дослідження якої є законодавчі терміни, кожен термін має свої семантичні, етимологічні, граматичні та стилістично-функціональні параметри, які мають значення під час визначення переваг одного терміна над іншим, у тому числі в цілях використання відповідного позначення в законодавстві. Зокрема, «етимологічна характеристика терміна складається з історії його походження та розвитку: питомий чи запозичений термін; якщо запозичений, то [слід] визначити, з якої мови походить; національний чи інтернаціональний» [1, с. 41].

Так, саме слово «комплаєнс» походить з англійської мови (compliance) і означає згоду, відповідність, погодження. Термін «compliance» утворився з дієслова «to comply», що перекладається як «відповідати». В Оксфордському словнику англійської мови «compliance» визначається як діяльність згідно зі встановленими вимогами чи вказівками, або ж покора («compliance is an action in accordance with a request or command, obedience») [2]. Етимологія слова «відповідність» (англ. – «compliance») походить від латинського слова «complire», що означає «заповнити» і, отже, «завершити дію, операцію або процес» і «виконати обіцянку» [3, с. 383].

Поняття комплаєнсу зародилось у Сполучених Штатах Америки на початку 70-х років минулого століття і почало звідти свій розвиток [4]. Тобто термін «комплаєнс» є запозиченим іншомовним терміном, який походить з англійської мови і в буквальному сенсі означає «відповідність» або «дотримання», проте як термінологічна одиниця «compliance», як правило, передається в українській мові транслітерацією. Водночас у прихильників позиції обмеження вводу в юридичний обіг термінів іншомовного походження можуть виникати пропозиції щодо доцільності пошуку суто українського відповідника зазначеному терміну. У зв'язку з цим авторка пропонує роз-

глянути деякі аргументи «за» та «проти» обох зазначених позицій.

Слід зазначити, що термін «комплаєнс» є кодифікованим терміном. Так, у законодавстві України термін «комплаєнс» знайшов своє місце в таких рекомендаційних та нормативно-правових актах, як:

– Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» № 3480-IV від 23 лютого 2006 року (в редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів» № 738-IX від 19 червня 2020 року) з 1 липня 2021 року закріпив термін «комплаєнс», використовує поняття «підсистема комплаєнсу», «функція з комплаєнсу»;

– Закон України «Про банки і банківську діяльність» № 2121-III від 7 грудня 2000 року (в редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення питань організації корпоративного управління в банках та інших питань функціонування банківської системи» від № 1587-IX від 30 червня 2021 року), який з 5 серпня 2021 року використовує поняття «головна посадова особа банку, відповідальна за здійснення контролю за дотриманням норм (комплаєнс)», «головний комплаєнс-менеджер», «підрозділ контролю за дотриманням норм (комплаєнс)»;

– Методичні рекомендації щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України, затвержені постановою Правління Національного банку України (надалі – НБУ) № 98 від 28 березня 2007 року, в яких найперше використали терміни «дотримання вимог законодавства та внутрішніх процедур (комплаєнс)», терміни «комплаєнс-ризик», «система комплаєнс» в правовому акті України;

– Положення про організацію внутрішнього контролю в банках України, затвержене постановою Правління НБУ № 867 від 29 грудня 2014 року, що закріпило термін «комплаєнс» як самостійний, а також терміни «комплаєнс-ризик», «комплаєнс-підрозділ»;

– Положення про організацію системи управління ризиками в банках України та банківських групах, затвержене постановою Правління НБУ № 64 від 11 червня 2018 року, в якому зазначаються такі терміни, як: «контроль

за дотриманням норм», «функція контролю за дотриманням норм (комплаєнс)», «підрозділ контролю за дотриманням норм (комплаєнс)», «підрозділ комплаєнс», «комплаєнс-ризик», «головний комплаєнс-менеджер (ССО)» [ССО – Chief Compliance Officer];

– Методичні рекомендації щодо організації корпоративного управління в банках України, схвалені рішенням Правління НБУ № 814-рш від 3 грудня 2018 року, у яких використовуються терміни «підрозділ контролю за дотриманням норм (комплаєнс)», «функція комплаєнсу», «система контролю за дотриманням норм (комплаєнс)»;

– Положення про організацію системи внутрішнього контролю в банках України та банківських групах, затвержене постановою Правління НБУ № 88 від 2 липня 2019 року, в якому НБУ оперує поняттями «комплаєнс-цілі», «підрозділ контролю за дотриманням норм (комплаєнс)»;

– Кодекс корпоративного управління: ключові вимоги і рекомендації, затверджений рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (надалі – НКЦПФР) № 118 від 12 березня 2020 року, в якому зазначаються терміни: «комплаєнс», «система комплаєнсу», «функція комплаєнсу», «практики комплаєнсу»;

– Положення про авторизацію осіб, які мають намір провадити діяльність з надання інформаційних послуг на фондовому ринку, та умови провадження такої діяльності, затвержене рішенням НКЦПФР № 670 від 27 вересня 2018 року, яке визначає термін «комплаєнс» та вимагає його наявності для юридичних осіб, які мають намір провадити діяльність з надання інформаційних послуг на фондовому ринку;

– Положення про порядок атестації фахівців із питань фондового ринку, затвержене рішенням НКЦПФР № 319 від 25 червня 2020 року, яким закріплено термін «комплаєнс»;

– Вимоги (правила) щодо здійснення діяльності з торгівлі цінними паперами: брокерської діяльності, дилерської діяльності, андеррайтингу, управління цінними паперами, затвержені рішенням НКЦПФР № 640 від 3 листопада 2020 року, які також містять термін «комплаєнс», оперують поняттями «комплаєнс підрозділ», «комплаєнс-офіцер», «комплаєнс ризик».

З огляду на зазначене можна зробити висновок, що, хоча в деяких актах законодавства і вживаються такі варіації терміна «комплаєнс», як «дотримання норм» чи «дотримання вимог», такі термінологічні словосполучення майже у всіх випадках все ж доповнюються уточнюючим терміном «комплаєнс». У цьому контексті І.Д. Заремба та Л.М. Сивак звертали увагу в своїх роботах, що одним із правил використання іншомовних термінів є уникнення вживання в одному тексті на позначення того самого поняття як українського терміна, так й іншомовного відповідника (необхідно зупинитися на одному із варіантів і лише його вживати в тексті документа) [5, с. 368].

На відміну від законодавчої сфери використання поняття, в наукових дослідженнях та в юридичній практиці в обігу перебуває саме термін «комплаєнс». До прикладу, у своїх наукових роботах термін «комплаєнс» (рос. «комплаєнс») використовують чи не всі науковці, які досліджують відповідну тему, зокрема: Г.А. Нерсесян, Л. Правдива, А.Ю. Герасименко, В.Б. Иванов, І.Ф. Лаврик, І.В. Коляда, Н.В. Москаленко, С.С. Теленик, Ю.А. Крохіна, П.С. Матвеев, М.Ю. Можаровський, А.В. Гаврікова, О.В. Неізнана, М.В. Селезньова, О. Данілін, М.М. Альошин, О.І. Альошина, Ю. Бондаренко. Досить неоднозначним є підхід Ю.В. Глибокої, оскільки під час перекладу міжнародного стандарту ISO 19600:2014 «Compliance management systems – Guidelines» російською мовою науковець пропонує відображати термін «compliance» як «обеспечение соответствия нормам», хоч у цьому ж дослідженні авторка використовує терміни «комплаєнс-система», «комплаєнс-менеджмент» тощо [6].

Загалом, Н.В. Артикуца доходила висновку, що «найпоширеніші термінологічні одиниці іншомовного походження в нормативно-правових актах не перекладаються і передаються за допомогою транслітерації» [1, с. 41]. Також Н. Краснопольська зазначала, що однією із причин запровадження і застосування іншомовних термінів у юриспруденції є необхідність заміни громіздкого терміна-словосполуки однослівним запозиченим терміном [7].

Тому, на нашу думку, якщо використовувати питому український відповідник терміна compliance (без прямого запозичення), він може

не повною мірою співвідноситись із такими вимогами до термінів, як стислість, однозначність та вживаність. На таку перевагу запозичених термінів, пов'язану із завданням уникнути полісемії питомих термінів, також звертали увагу у своєму дослідженні О.О. Реформатський та Н. Краснопольська [7]. Так, полісемантичність слова «відповідність» або «дотримання» може бути компенсована частково використанням термінологічного словосполучення у вигляді «система відповідності» («програма відповідності») або «дотримання норм [вимог]» як аналога терміна «комплаєнс» та багатокомпонентних сполучень термінів «система контролю за дотриманням норм [вимог]» (комплаєнс-система), «ризик невідповідності» (комплаєнс-ризик), «функція контролю за відповідністю» (комплаєнс-функція), «контроль відповідності» чи «контроль за дотриманням норм [вимог]» (комплаєнс-контроль). Проте у разі із вказаними словосполученнями під питанням може опинитись однозначність та упізнаваність таких термінів, враховуючи те, що (1) слово «відповідність» формує термінологічні словосполучення, які використовуються у вузькому регулюванні окремих сфер господарювання: «програма відповідності» – у сфері постачання електричної енергії [8]; «система оцінки відповідності», «процедура оцінки відповідності» у сфері технічних регламентів та оцінки відповідності продукції [9] тощо; (2) словосполучення «дотримання норм [вимог]» саме по собі може розумітися буквально як дотримання вимог законодавства і загальнообов'язкових норм, що не співвідноситься із семантикою терміну «комплаєнс». Тому і багатокомпонентне термінологічне словосполучення «контроль за дотриманням норм» може, на думку авторки, так само не відображати собою в повній мірі тієї дефініції, яка закладається у сам термін.

Крім того, термін «compliance» може мати інтернаціональну природу. Як зазначають науковці, чийм предметом дослідження стала термінологія, основними ознаками ідентифікації інтернаціональності слова є збереження його зовнішньої форми із можливими фонетичними й морфологічними відмінностями через національну специфіку мови; повний або частковий збіг семантичного змісту в неспоріднених мовах; єдина мова-джерело [26, с. 89]. Н. Крас-

нопольська вказувала, що «інтернаціоналізмами, слідом за В.В. Акуленком, вважаємо такі лексеми, які зафіксовано в чотирьох або більше мовах, що відносяться не менше ніж до трьох мовних сімей» [7]. Н.В. Артикуца, у свою чергу, підкреслювала, що при цьому «перевага надається усталеним питомим та інтернаціональним (міжнародним) термінам (поширені більше ніж у трьох неспоріднених мовах)» [1, с. 41].

Так, поняття комплаєнсу передається в чеській мові (підгрупа західнослов'янських мов індоєвропейської сім'ї) у вигляді запозиченого з англійської мови «compliance» [16, 17]. Також у німецькій мові в загальнообов'язковому для фінансових інституцій акті регулятора – Федерального управління фінансового нагляду можна зустріти транслітерований термін «compliance» [11].

У монгольській мові (монгольська група мов алтайської сім'ї мов) поняття комплаєнсу передається як «комплаєнсийн»: профільна неприбуткова організація з комплаєнсу в Монголії містить зазначене слово у своїй назві (Монголын Комплаєнсийн Холбоо – Mongolian Compliance Association), також цей термін часто використовується в Монголії на відповідних комплаєнс-форумах [20], у практиці фінансових інституцій [18; 19] і дослідницьких роботах [21]. У японській мові (сім'я японо-рюкюських мов) відповідник комплаєнсу (コンプライアンス) звучить як «конпураянсу» («konpuraiansu») [22].

У французькій мові (індоєвропейська сім'я мов, романська група) термін «комплаєнс» передається двома способами – або як запозичений термін «compliance», або як французьке слово «conformité» [23]. Водночас деякі автори вказують на те, що переклад терміна «compliance» французьким словом «conformité», яке означає «відповідність», негативно впливає на однозначність та упізнаваність цього терміна, оскільки лексична одиниця «conformité» використовується часто як елемент інших термінологічних словосполучень і не завжди одразу вказує на правильну семантику поняття [24]. В іспанській мові термін «compliance» використовується разом із альтернативним терміном «cumplimiento normativo» на практиці і в науці [12; 13; 14]. Також відповідний термін використовується Іспанською асоціацією з комплаєнсу (Asociación Española de Compliance, ASCOM) [15].

Отже, наведене вище дає змогу припустити наявність у терміна «комплаєнс» інтернаціональності як ознаки, яка вказує на прийнятність використання міжнародного терміна «compliance» як транслітерованої лексичної одиниці.

Потребує окремої уваги той випадок, коли в законодавстві запроваджуються норми/вимоги щодо впровадження підприємством/установою/організацією інструментарію комплаєнсу без використання при цьому терміна «комплаєнс» та його похідних у відповідних положеннях. Нині яскравим прикладом не зовсім зрозумілого, на думку авторки, підходу є закріплення вимог щодо елементів антикорупційного комплаєнсу (антикорупційна програма, конфлікт інтересів, обмеження щодо подарунків, положення щодо етичної поведінки, захист викривачів, оцінка корупційних ризиків, уповноважені підрозділи (уповноважені особи) з питань запобігання та виявлення корупції тощо) в Законі України «Про запобігання корупції» № 1700-VII від 14 жовтня 2014 року (надалі – Закон №1700-VII) без вказівки на належність цих заходів до підінституту комплаєнсу. Так, на практиці відповідне регулювання розуміється як основа антикорупційного комплаєнсу [25, с. 24–31]. Проте для багатьох підприємств постає складне завдання втілити вимоги антикорупційного законодавства, які регулюють впровадження підприємством окремих зазначених у Законі заходів, якщо на підприємстві впроваджена загальна комплаєнс-система. Часто компаніям доводиться або створювати окремі структури для виконання норм законодавства (наприклад, призначити окрему Уповноважену особу (підрозділ) із питань запобігання та виявлення корупції, а не покладати її (його) функції на вже існуючого комплаєнс-офіцера (комплаєнс-підрозділ тощо), або самостійно займатися визначенням шляхів уніфікації систем з урахуванням різниць у термінології. До прикладу, основний локальний документ у сфері комплаєнсу в ПрАТ «Національна енергетична компанія «Укренерго» – комплаєнс-політика Укренерго, розроблена відповідно до міжнародних стандартів Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), які використовують терміносистему комплаєнс, проте водночас в ній імплементовані заходи на виконання вимог законодавства (з урахуванням закріпленої

в Законі № 1700-VII термінології) [27]. Отже, на нашу думку, використання у Законі № 1700-VII терміносистеми комплаєнсу продиктоване необхідністю застосування у законодавстві України уніфікованого підходу до використання терміна «комплаєнс» та забезпечення системного розуміння серед господарюючих суб'єктів комплаєнс-процесів і практик для їхньої успішної імплементації на підприємствах.

Можемо припустити, що використання іншомовних юридичних термінів в умовах інтенсивної глобалізації, в ході процесу інтеграції до Європейського Союзу, інтернаціоналізації правових інструментів буде лише посилюватися. Комплаєнс же як явище за своєю природою не слід розглядати лише в рамках національного режиму з огляду на таке. По-перше, потужним поштовхом до його розвитку і водночас його головним завданням було забезпечити виконання компаніями вимог актів екстериторіальної дії. Такі акти навіть нині можуть сягати своєю юрисдикцією суб'єктів господарювання в Україні за умови наявності певних підстав [4]. Тому можна дійти висновку, що це явище не є відокремленим продуктом – реакцією компаній на вимоги національного законодавства. Більше того, воно за своїм визначенням є ширшим навіть за законодавчі вимоги іноземних країн, які мають екстериторіальну дію, оскільки комплаєнс може опиратися на найкращі практики здійснення господарської діяльності, міжнародні правила ділової етики, рекомендації міждержавних (міжнародних) організацій тощо. По-друге, у результаті прийняття актів екстериторіального характеру їх найбільшими «мішенями» стали транснаціональні корпорації, які стали першими (і, якнайвірогідніше, тими компаніями, які досі тримають лідерство) серед організацій – суб'єктів впровадження комплаєнс-програм. Комплаєнс став і є досі тим універсальним інструментом корпоративного управління, який активно використовується транснаціональними корпораціями. При цьому у своїй господарській діяльності, яка може бути представлена у декількох десятках країн, таким організаціям зручно використовувати у своїх внутрішніх документах, які часто поширюються на всі їх представництва / дочірні компанії, універсальний термін «compliance» і його транслітеровані відповідники.

У контексті України авторка пропонує для визначення доцільності застосування на практиці і в законодавстві транслітерованого терміна іншомовного походження або пошуку його питомо українського відповідника зупинитися також на глобальних цілях впровадження цього явища в Україні. Так, не потребує додаткового обґрунтування поточний стан правосвідомості господарюючих суб'єктів в Україні. Це частково відображається рівнем корупції (Україна посіла за результатами 2020 року 117 місце із 180 держав в Індексі сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index) [28], кількістю рейдерських захоплень, низькою загальною корпоративною культурою бізнес-сектору тощо. При цьому, до прикладу, згідно з дослідженнями іноземних учених, за відсутності достатніх (слабкості) макроінститутів з контролю за корупцією, корпоративні антикорупційні мезоінститути служать їх заміною, тобто запобігання корупції на рівні країни та фірми може замінюватись одне одним [29, с. 11]. Тому комплаєнс потрібен вітчизняним компаніям для покращення рівня їхньої корпоративної культури і добросовісності.

Висновки. Отже, поняття «compliance» у сфері господарювання, що зародилося за кордоном та набуло поширення в Україні, має інтернаціональну природу, є доволі поширеним у використанні на практиці та в науці як транслітерований з англійської мови термін «комплаєнс». Така термінологічна одиниця вживається в законодавстві доволі несистемно і передбачає варіативність використання, що рекомендується усунути для забезпечення єдності й однозначності розуміння самого поняття комплаєнсу та його терміносистеми. Водночас припускаємо, що штучна зміна підходу до відображення поняття комплаєнсу через унормування використання саме питомо його українського відповідника не сприятиме розумінню і засвоєнню (та в результаті – поширенню) відповідних практик суто національними, українськими компаніями. Така системна фрагментація і відокремлення від міжнародно поширеного терміна, який за своєю суттю орієнтований на інтернаціональність, засвоєння найкращого міжнародного досвіду у сфері господарювання, може стати окремою загрозою для розвитку цього яви-

ща серед бізнес-спільноти України. Водночас ми переконані, що уніфікація у законодавстві підходів до використання поняття комплаєнсу через його транслітерацію з англійської мови дозволить забезпечити системне розуміння у представників бізнесу зазначеної новели господарювання в контексті положень укра-

їнського, зарубіжного законодавства і найкращих практик ведення бізнесу. Відповідно, перспективами для подальших досліджень терміна «комплаєнс» є його визначення, дослідження його системної і галузевої приналежності, природи та змісту похідних від нього багатокomпонентних терміносполучень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артикуца Н.В. Законодавчі терміни та їх визначення. Наукові записки. Юридичні науки. 2009. Т. 90. С. 39–44. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/605/Artykutsa_Zakonodavchi%20terminy.pdf?sequence=1&isAllowed=y
2. Комплаєнс. Википедия – свободная энциклопедия: вебсайт. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%B5%D0%BD%D1%81> (дата обращения: 29.08.2021)
3. Aronson J.K. Compliance, concordance, adherence. British journal of clinical pharmacology. April, 2007. Issue No 63(4). P. 383–384. DOI: 10.1111/j.1365-2125.2007.02893.x
4. Коршун А.В. Комплаєнс у сфері господарювання: історичний аспект становлення та тенденції розвитку. *Право і суспільство*, м. Дніпро. № 6, 2020 р. С. 62–70. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.6.1.10>
5. Заремба І.Д., Сивак Л.М. Українізація іншомовних термінів. Молодий вчений. Секція: Філологічні науки. Вип. № 4(31). Квітень, 2016. С. 366–370.
6. Глубокая Ю.В. Проект национального стандарта ГОСТ Р ИСО 19600-2018: системный подход к внедрению комплаєнс-программ для обеспечения соответствия деятельности организаций применимым нормам и преимуществам для организаций. Электронный научный журнал «Век качества». 2019. No 3. С. 19–32. URL: <http://www.agequal.ru/pdf/2019/319002.pdf> (дата обращения: 13.08.2021)
7. Краснопольська Н. Запозичення в українській термінології менеджменту. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». Львів. 2010. Вип. № 675. С. 125–130. URL: <http://science.lpnu.ua/terminology/all-volumes-and-issues/visnik-no-675-2010/zapozichennya-v-ukrayinskiy-terminologiyi> (дата звернення: 29.08.2021)
8. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з розподілу електричної енергії. Нацком.енергетики, ком.послуг. Постанова від 27.12.2017, № 1470. Дата оновлення: 11.02.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1470874-17#Text> (дата звернення: 09.08.2021)
9. Про технічні регламенти та оцінку відповідності. Закон України від 15.01.2015 №124-VIII. Дата оновлення: 03.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-19#Text> (дата звернення: 09.08.2021)
10. Compliance (BWL). Wikipedia – Die freie Enzyklopädie. URL: [https://de.wikipedia.org/wiki/Compliance_\(BWL\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Compliance_(BWL)) (last accessed: 02.09.2021)
11. Mindestanforderungen an die Compliance-Funktion und weitere Verhaltens-, Organisations- und Transparenzpflichten [Мінімальні вимоги до комплаєнс-функції та інші зобов'язання щодо поведінки, організації та прозорості]. Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht [Федеральне управління фінансового нагляду Німеччини], genehmigt am 19.04.2018 (дата оновлення: 10.08.2021). URL: https://www.bafin.de/SharedDocs/Veroeffentlichungen/DE/Rundschreiben/2018/rs_18_05_wa3_macomp.html (дата звернення: 02.09.2021)
12. Cumplimiento normative. Wikipedia – La enciclopedia libre. URL: https://es.wikipedia.org/wiki/Cumplimiento_normativo (last accessed: 02.09.2021)
13. Martín A.N. Problemas fundamental es del cumplimiento normative en el derecho penal. Temas de derecho penal económico: empresa y compliance Anuario de Derecho Penal 2013–2014. P. 171–200. URL: https://perso.unifr.ch/derechopenal/assets/files/anuario/an_2013_06.pdf
14. Garat M.P. The companies compliance: an instrument for the normative fulfillment and a guarantee for the fundamental rights. Revista de la Facultad de Derecho de México Tomo LXVIII. Núm. 271. Mayo – Agosto, 2018. DOI: <http://dx.doi.org/10.22201/fder.24488933e.2018.271.65375>
15. Asociación Española de Compliance. Página web oficial. URL: <https://www.asociacioncompliance.com/videos/sobre-ascom/#nosotros> (last accessed: 02.09.2021)
16. Korporátní compliance. Wikipedie – Otevřená encyklopedie. URL: https://cs.wikipedia.org/wiki/Korpor%C3%A1tn%C3%AD_compliance (last accessed: 02.09.2021)
17. Moravec T., Andreisová L. Obchodní společnosti pohledem Corporate Governance [Бізнес-компанії з точки зору корпоративного управління]. Praha: Grada Publishing a.s., 2021. ISBN: 9788027141692. 312 p.

18. Хүмүүс яагаад комплаенсийн тухай ярих болов? [Чому люди говорять про комплаєнс?]. Веб-сайт новин «IKON.mn». URL: <https://ikon.mn/n/1fq4> (дата звернення: 05.09.2021)
19. Комплаєнс. Монгол Улсын Хөгжлийн Банк [Development bank of Mongolia, website]. URL: <https://www.dbm.mn/transparency/compliance> (last accessed: 05.09.2021)
20. «Комплаєнс форум 2016» 4 дэх жилдээ амжилттай зохион байгуулагдлаа [«Комплаєнс форум 2016» був успішно організований вже четвертий рік]. Веб-сайт новин «News.mn». URL: <https://news.mn/r/749809/> (last accessed: 05.09.2021)
21. Соронзонболдын У. Финтекийг ашигланмөнгө угаах гэмт хэрэгтэй тэмцэх, түүнээс урьдчилан сэргийлэх, хяналтын тогтолцоог сайжруулах нь [Борьтба, профілактика та удосконалення системи контролю ФінТех]. Дипломна робота бакалавра ділового адміністрування. Університет фінансів та економіки. Улаанбаатар. 2021. 94 с. URL: http://repository.ufe.edu.mn:8080/xmlui/bitstream/handle/8524/2212/B17FA1250_%D0%A1.%D0%A3%D0%B4%D0%B0%D0%BC%D0%B7%D0%B0%D1%8F%D0%B0.pdf?sequence=1&isAllowed=y
22. コンプライアンス [compliance]. Weblio – Japanese dictionary. <https://www.weblio.jp/content/%E3%82%B3%E3%83%B3%E3%83%97%E3%83%A9%E3%82%A4%E3%82%A2%E3%83%B3%E3%82%B9> (last accessed: 05.09.2021)
23. Conformité [compliance]. Wikipédia – L'encyclopédie libre. URL: <https://fr.wikipedia.org/wiki/Conformit%C3%A9> (last accessed: 05.09.2021)
24. Gaudemet A. What is compliance? Le grand continent. 30 août 2020. URL: <https://legrandcontinent.eu/fr/2020/08/30/what-is-compliance/> (last accessed: 05.09.2021)
25. Окунев О.Й., Бойко О.І., Лукін С.Ю. Антикорупційний комплаєнс. Посібник для програми з підготовки осіб, відповідальних за реалізацію антикорупційної програми. Професійна асоціація корпоративного управління. Навч. посібн. 2018. 178 с. URL: <http://cgpa.com.ua/wp-content/uploads/2018/07/Compliance.pdf>
26. Ковальчук О.П. Інтернаціоналізми як компоненти запозиченої епонімічної лексики в сучасній українській та англійській мовах. Закарпатські філологічні студії. Вип. 9. Т. 2. Ужгород, 2019. С. 88–91. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/33166/1/ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМИ%20ЯК%20КОМПОНЕНТИ%20ЗАПОЗИЧЕНОЇ%20ЕПОНІМІЧНОЇ.pdf>
27. Комплаєнс політика. Національна енергетична компанія «Укренерго». URL: https://ua.energy/pro_kompaniyu/compliance/komplayens-polityka/ (дата звернення: 06.09.2021)
28. Індекс сприйняття корупції. Трансперенсі Інтернешнл Україна. URL: <https://ti-ukraine.org/research/index-sprjnyattya-koruptsiyi-2020/> (дата звернення: 01.10.2021)
29. La Rosa, Fabio, Bernini, Francesca & Terzani, Simone. Does corporate and country corruption risk affect CEO performance? A study of the best-performing CEOs worldwide. European Management Journal. 2021. 13 p. DOI: 10.1016/j.emj.2021.05.002

ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК 349.2(349.3)

DOI <https://doi.org/10.15421/392196>

Бондар О. С.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

ЗАРОБІТНА ПЛАТА І МЕХАНІЗМ ЇЇ ВИПЛАТИ В УКРАЇНІ ТА КАНАДІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

WAGES AND MECHANISM OF ITS PAYMENTS IN UKRAINE AND CANADA: COMPARATIVE ANALYSIS

У статті досліджуються та порівнюється поняття і розмір заробітної плати в Україні та Канаді. У процесі дослідження було розглянуто визначення понять «оплата праці» та «заробітна плата» згідно з трудовим законодавством України та Канади. Зроблено аналіз та порівняння визначення поняття заробітної плати, яке міститься у нормативно-правових актах, що регулюють трудові відносини в Україні та Канаді. Надано власне бачення автора щодо визначення поняття «заробітна плата». Доведено, що заробітна плата і винагорода за своєю суттю – це різні поняття, між якими ставити знак рівнозначності недоречно, оскільки заробітна плата має виплачуватися працівнику саме за виконану ним роботу, тобто за своєю суттю вона має мати відшкодовувальний характер, а винагорода має, навпаки, заохочувальний або компенсаційний характер. Наприклад, винагородою слід вважати подяку за сумлінну працю або видатні здобутки у професійній діяльності тощо. Зроблено висновок, що на конституційному рівні право особи на оплату праці та пов'язані з ним можливості більш конкретно та деталізовано зазначені в Конституції України порівняно з Конституцією Канади, де воно звужене до мінімуму. Подано аналіз рівня заробітної плати працівників в Україні та Канаді, виходячи з розмірів заробітної плати працівників, різних професій та сфер діяльності. Зроблено висновок, що заробітна плата відіграє важливу роль між суб'єктами трудових відносин як в Україні, так і в Канаді. Відзначено, що є величезна прірва між розміром заробітної плати працівників в Україні та Канаді. Приділено увагу порівнянню мінімального розміру заробітної плати в Україні та Канаді. Зазначено, що позитивним є запозичення з досвіду Канади форм здійснення оплати праці, це усунуло б недолік сучасного КЗпП України та Закону «Про оплату праці» в частині закріплення форм оплати праці. Проаналізовано підхід до порядку виплати заробітної плати на державному рівні в Україні та Канаді, зроблено висновок про те, що за своїм змістом норми, які регулюють механізм виплати заробітної плати в Канаді, схожі з тими, які містяться у КЗпП України та Законі України «Про оплату праці», але є і певні відмінності, які мають позитивний характер і вносять певну гнучкість у регулювання трудових відносин із приводу правового регулювання оплати праці, що можуть бути запозичені та використані у трудовому законодавстві України.

Ключові слова: *трудовий договір, контракт, угода, працівник, роботодавець, наймана праця, оплата праці, винагорода за працю.*

The article examines and compares the concept and size of wages in Ukraine and Canada. In the course of the research the definition of the term's "salary" and "wage" according to the labor legislation of Ukraine and Canada was considered. The analysis and comparison of the definition of the concept of wages contained in the regulations governing labor relations in Ukraine and Canada. The author's own vision of the definition of "salary" is given. It is proved that wages and remuneration are essentially different concepts between which it is inappropriate to equate, because wages should be paid to the employee for the work performed by him, that is, in essence, it should be compensatory, and remuneration is just an incentive or compensatory nature, for example, the reward should be considered gratitude for conscientious work or outstanding achievements in professional activities, etc. It is concluded that at the constitutional level the right of a person to remuneration and related opportunities are more specifically and in detail specified in the Constitution of Ukraine in comparison with the Constitution of Canada where it is reduced to a minimum. An analysis of the level of wages in Ukraine and Canada, based on the size of wages, different professions and areas of activity. It is concluded that wages play an important role between the subjects of labor relations in both Ukraine and Canada. It is noted that there is a huge gap between the salaries of workers in Ukraine and Canada. Attention is paid to the comparison of the minimum wage in Ukraine and Canada. It is noted that it is positive to borrow from the experience of Canada

forms of remuneration, this would eliminate the shortcoming of the current The Labor Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Remuneration of Labor" in terms of consolidating forms of remuneration. The approach to the procedure for payment of wages at the state level in Ukraine and Canada is analyzed, it is concluded that the content of the rules governing the mechanism of payment of wages in Canada are similar to those contained in the Labor Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Remuneration of Labor", But there are some differences that are positive in nature and bring some flexibility in the regulation of labor relations regarding the legal regulation of wages, which can be borrowed and used in the labor legislation of Ukraine.

Key words: employment contract, contract, agreement, employee, employer, hired labor, salary, remuneration for work.

Постановка проблеми. Зміст ст. 43 Конституції України є відправним пунктом і дав життя окремим інститутам трудового права, серед яких дуже важливе і особливе місце займає інститут оплати праці. Адже загальновідомо, що об'єктом трудових правовідносин виступає те, з приводу чого їх суб'єкти вступають у ці правовідносини та здійснюють свої суб'єктивні юридичні права й обов'язки. Роботодавець вступає у трудові правовідносини для того, щоб отримати необхідну для виробництва або надання послуг працю. Отже, об'єктом трудових правовідносин є передусім власне праця (жива праця). Працівник вступає у трудові правовідносини для того, щоб отримати оплату праці. З огляду на це, іншим об'єктом трудових правовідносин є оплата праці.

Нині дуже гостро постає питання щодо проведення реформи трудового законодавства України, оскільки чинний Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП) був прийнятий ще за часів радянської влади і несе на собі відбиток юридичної конструкції соціалістичної епохи. Зазначене тільки посилює актуальність впровадження позитивного досвіду країн зарубіжжя, приклади якого можуть бути використані та покладені в основу сучасних нормативно-правових актів України у сфері праці. У цьому разі доречним постає аналіз трудового права Канади, адже станом на 2019 рік згідно зі статистичними даними на повну зайнятість працювали близько 15,45 мільйона людей віком від 15 років, що свідчить про багатий досвід цієї країни в регулюванні трудових відносин, а саме формуванні державної політики щодо оплати праці і її правового регулювання.

Аналіз останніх досліджень. Серед вітчизняних та зарубіжних науковців, які досліджували питання правового регулювання оплати праці, варто виділити таких дослідників, як А.С. Мацко, В.О. Кучера, К.Ю. Мельник, М.І. Іншин,

М.Д. Бойко, С.М. Бортник, Ю.П. Дмитренко, В.С. Венедіктов, С.М. Прилипко, В.В. Жернаков, О.М. Ярошенко, О.М. Обушенко, Девід Дж. Дурей та інші. Однак щодо дослідження правового регулювання оплати праці в Україні та Канаді робіт, які присвячені саме цьому, небагато.

Мета статті – дослідити правове регулювання заробітної праці в Україні та Канаді, зробити аналіз законодавства, що регулює трудові відносини в Україні та Канаді, порівняти розмір мінімальної та середньої заробітної плати в Україні та Канаді.

Виклад основного матеріалу. Деякі вітчизняні науковці вже робили спроби вивчити, проаналізувати та порівняти трудове законодавство України з аналогічною галуззю права інших країн. Завдяки їхнім працям на теренах України з'явився такий напрям юридичної науки, як порівняльне трудове право. З цього приводу А.С. Мацко зазначає, що «порівняльне трудове право – це новий напрям у юридичній науці, покликаний дослідити різні системи трудового права, вивчити досвід зарубіжних країн із метою удосконалення трудового права» [1, с. 4]. Отже предметом порівняльного трудового права є вивчення різних системи трудового права зарубіжних країн із метою удосконалення вітчизняного трудового права.

Перед тим, як почати досліджувати правове регулювання оплати праці в Україні та Канаді, необхідно з'ясувати категорійно-термінологічний аспект цієї теми, адже неможливо досліджувати і вивчати те, поняття чого не з'ясовано. Отже, спочатку необхідно відповісти на питання, що таке заробітна плата в Україні та Канаді. В Україні поняття заробітної плати нормативно закріплено у декількох нормативно-правових актах, а саме у КЗпП та Законі України «Про оплату праці». Отже, згідно зі ст. 94 КЗпП заробітна плата – це винагорода, обчислена, як пра-

вило, у грошовому виразі, яку власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу. А розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконаної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства, установи, організації і максимальним розміром не обмежується [2]. Майже ідентичне визначення міститься в ст. 1 ЗУ «Про оплату праці», де сказано, що заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу. А її розмір залежить від складності та умов виконаної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства [3]. На території України також діють положення міжнародних нормативно-правових актів, які були ратифіковані. Це насамперед конвенції та рекомендації Міжнародної організації праці. Так, згідно з Конвенцією № 95 «Про захист заробітної плати», термін «заробітна плата» означає, незалежно від назви й методу обчислення, будь-яку винагороду або заробіток, які можуть бути обчислені в грошах і встановлені угодою або національним законодавством, що їх роботодавець повинен заплатити, на підставі письмового або усного договору про наймання послуг, працівникові за працю, яку виконано чи має бути виконано, або за послуги, котрі надано чи має бути надано [4]. Отже, узагальнивши ці терміни, можна сказати, що відповідно до трудового законодавства України заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу згідно з укладеним трудовим договором, розмір якої залежить від складності та умов виконаної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства і максимальним розміром не обмежується.

Але заробітна плата і винагорода за своєю суттю – це різні поняття, між якими ставити знак рівнозначності недоречно, оскільки заробітна плата має виплачуватися працівнику саме за виконану ним роботу, тобто за своєю суттю вона має мати відшкодувальний характер, а винагорода має, навпаки, зао-

хочувальний або компенсаційний характер. Наприклад винагородою слід вважати подяку за сумлінну працю або видатні здобутки в професійній діяльності тощо.

Варто також звернути увагу на те, що заробітна плата не може вважатися винагородою за роботу з таких причин:

- заробітна плата має бути відшкодуванням вартості робочої сили, що витрачається працівником, а не винагородою за щось;

- працівник має законне і безумовне право одержання заробітної плати за свою виконану роботу, а виплата винагороди базується на волі роботодавця;

- заробітна плата завжди є регулярною, постійною, а винагорода за своєю суттю є несистемною або одноразовою;

- заробітна плата виплачується заздалегідь та фіксованою сумою, її розмір не може бути меншим за встановлений державою мінімум, а розмір винагороди залежить від волі роботодавця.

З вищевказаного випливає, що під заробітною платою слід розуміти обчислене, як правило, у грошовому виразі відшкодування, отримане працівником від роботодавця за виконану роботу на підставі трудового договору, розмір якої залежить від складності та умов виконаної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства і максимальним розміром не обмежується.

Говорячи саме про розмір заробітної плати, варто підкреслити, що в Україні на конституційному рівні закріплено право кожного на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Так, згідно з положеннями ст. 3 Закону України «Про оплату праці», «мінімальна заробітна плата – це встановлений законом мінімальний розмір оплати праці за виконану працівником місячну (годинну) норму праці». А її розмір згідно зі ст. 10 вище вказаного закону встановлюється Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України не рідше одного разу на рік у законі про Державний бюджет України. В Законі України «Про Державний бюджет України на 2021 рік» статтею 8 закріплено, що у 2021 році встановлено мінімальну заробітну плату: у місячному розмірі: з 1 січня – 6000 гривень, з 1 грудня – 6500 гривень; у погодинному

розмірі: з 1 січня – 36,11 гривні, з 1 грудня – 39,12 гривні [5].

На цьому етапі дослідження доцільно звернутися до трудового законодавства Канади і встановити як і де саме там закріплено визначення поняття заробітної плати та її розмір. У Канаді правове регулювання оплати праці побудоване інакшим чином порівняно з Україною. Переходячи до аналізу джерел права, що регулюють трудові відносини в Канаді, а саме оплати праці, необхідно зазначити, що ця країна досить тривалий час була однією з колоній Великобританії та сприйняла британські норми безпосередньо з їх першоджерела. Для правового регулювання трудових відносин застосовувалися норми щодо наймача та найманого працівника у межах колоніального режиму. На початку треба зазначити, що у Конституції Канади (п. 2 ч. 2 ст. 6) зазначено, що «кожен громадянин Канади та кожна особа, яка має статус постійного жителя Канади, має право на здобуття засобів до існування в будь-якій провінції». Звідси випливає, що існує певна схожість між положеннями Конституцій України та Канади в розрізі закріплення права особи на працю, хоча на увагу заслуговує і той факт, що в Конституції України не лише закріплено право особи на працю, а й підкреслено також, що це право включає в себе: можливість заробляти собі на життя працею, яку особа вільно обирає або на яку вільно погоджується, рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, право на належні і безпечні умови праці та на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Тоді як у Конституції Канади це положення записане більш розпливчато і зводиться до права особи на здобуття засобів до існування в будь-якій провінції. Отже, можна сказати, що на конституційному рівні право особи на оплату праці та пов'язанні з ним можливості більш конкретно та деталізовано зазначені в Конституції України порівняно з Конституцією Канади, де воно звужене до мінімуму. У Канаді, окрім Конституції, трудові відносини регулюються окремими нормативно-правовими актами на федеральному (державному) та регіональному (провінційному) рівнях. Більшість працівників Канади (майже 90%) захищені законодавством про зайнятість їхньої провінції або території. Кожна провінція або територія має своє власне законодавство про зайнятість [6].

На федеральному рівні в Канаді трудові відносини регулюються Трудовим кодексом Канади (далі – ТКК). ТКК був прийнятий у 1985 році, а останні зміни вступили в силу з 1 квітня 2019 року. Кодекс складається з 3 частин (part), які розділені на глави (division), окрім 2-ї частини, та поєднує в собі 267 статей. Статті включають в себе параграфи (далі – п.), які складаються з підпунктів, що позначаються літерами. Саме 3-тя частина ТКК присвячена, окрім іншого, заробітній платі (wages). На початку 3-ї частини ТКК у ст. 166 викладено визначення понять, що використовуються. Отже, за ТКК заробітна плата включає всі форми винагороди за виконану роботу, але не включає чайові та інші винагороди. Так само, як і в українському трудовому законодавстві, Канада використовує термін «винагорода», що, на думку автора, не відображає глибинну сутність саме заробітної плати, яка, на думку багатьох науковців, має розглядатися саме як відшкодування в грошовій формі, яке виплачується роботодавцем працівнику за виконану ним роботу згідно з трудовим договором. Далі п.1 ст. 178 ТКК встановлює положення щодо мінімальної заробітної плати (minimum wages), а саме зазначено, що якщо інше не передбачено цим підрозділом або згідно з ним, роботодавець повинен виплачувати кожному працівникові заробітну плату за ставкою:

(а) не менше мінімальної погодинної ставки, встановленої час від часу законом провінції, де зазвичай працює працівник, і яка зазвичай застосовується незалежно від професії, статусу або досвіду роботи; або

(б) якщо заробітна плата працівника виплачується на будь-якій іншій основі часу, відмінної від погодинної, не менше, ніж еквівалент ставки згідно з пунктом (а) за час, відпрацьований працівником.

У п. 2 ст. 178 ТКК встановлюється положення щодо заробітної плати, яка залежить від віку. Де зазначено, що для цілей параграфа (1) (а), де мінімальні погодинні ставки для провінції встановлюються на основі віку, мінімальна погодинна ставка для цієї провінції є найвищою з цих ставок [7].

Отже, бачимо наявну відмінність у підході до визначення розміру саме мінімальної заробітної плати. В Україні цей розмір встановлюється Верховною Радою України за поданням Кабі-

нету Міністрів України не рідше одного разу на рік у законі про Державний бюджет України. Тут варто додати, що цей розмір щороку збільшується, як це передбачено законодавством України. Нині в Україні мінімальний розмір заробітної плати визначений на рівні 6000 грн., а з 1 грудня – 6500 грн. У погодинному розмірі: з 1 січня – 36,11 грн., з 1 грудня – 39,12 грн. Виходячи зі змісту положень ТКК, з'ясовуємо, що фактично закріпленого на державному рівні (так як це зроблено в Україні) розміру мінімальної заробітної плати немає, законодавець чітко зазначив, що цей розмір встановлюється час від часу законом провінції. ТКК передбачена погодинна оплата, а також виплата заробітної плати згідно зі ставкою, що по суті не відрізняється від системи оплати праці в Україні, хоча тут варто зробити наголос на тому, що системами оплати праці в Україні є тарифна та інші системи. З цього випливають свої нюанси, такі як: тарифні сітки, тарифні ставки, схеми посадових окладів і професійні стандарти тощо. А ось дуже цікавим виявляється те, що в Канаді допускається встановлення в провінції мінімальної погодинної ставки на основі віку. Тобто мінімальна погодинна ставка для провінції, де мінімальні погодинні ставки встановлюються на основі віку, є найвищою з цих ставок. Це суттєва відмінність підходу урядів України та Канади щодо особливості встановлення мінімального розміру заробітної плати, яка виявляється в тому, що на території України встановлюється єдиний розмір мінімальної заробітної плати, тоді як у Канаді мало того, що цей розмір в кожній провінції встановлюється окремо, а отже, може відрізнятися від однієї провінції до іншої, та ще може залежати від віку працівника, що, на думку автора, є дискримінаційним положенням.

З цього приводу Девід Дж. Дурей, видатний канадський вчений, доцент кафедри трудового права та виробничих відносин Йоркського Університету, зазначає, що найпоширеніші форми регулювання заробітної плати сьогодні зосереджені на захисті мінімальної заробітної плати і націлені на те, щоб запобігти використанню роботодавцями своїх можливостей для переговорів, щоб надто сильно знизити заробітну плату та для подолання гендерної дискримінації в оплаті праці. Положення щодо оплати праці регулюється трудовими договорами. Уряди, як

правило, не регулюють ціну, за якою незалежні підрядники продають свої послуги. Тут варто зазначити, що існує певна різниця між працівником та незалежним підрядником, а саме незалежний підрядник – це самозайнята особа, яка займається бізнесом для себе і, отже, не є працівником, тоді як працівник – це особа, яка перебуває у підпорядкуванні роботодавця та підпорядковується правилам, має права та обов'язки, визначені у трудовому договорі. Вчений наголошує, що незалежний підрядник є одним з центральних проблемних питань у законодавстві про працю Канади. Судді загального права та уряди (через законодавство) розробили складну систему правових норм для регулювання трудових відносин цієї категорії робітників. Якщо працівник не відповідає визначенню працівника в статуті, то закони, що регулюють оплату праці, до нього не застосовуються. Незалежні підрядники можуть погодитися працювати за 2 долари на годину, якщо вони цього хочуть, навіть якщо мінімальна заробітна плата становить 10 доларів на годину, оскільки до них не застосовується законодавство щодо стандартів зайнятості [8].

Ця ситуація, до речі, також стоїть гострим питанням у сферах зайнятості та працевлаштування України. Цих незалежних підрядників в Україні називають нині модним словом «фрілансер» (freelancer). Негативом цього явища в Україні є те, що нині їхня діяльність законодавчо не регулюється, що призводить до відсутності реєстрації таких працівників та в подальшому несплати ними податків.

Цікавим буде дослідити показники мінімальної заробітної плати в Україні та Канаді, виходячи з офіційних джерел. Як відомо, в Україні станом на 2021 рік ЗУ «Про Державний бюджет України на 2021 рік» встановлено мінімальну заробітну плату: у місячному розмірі: з 1 січня – 6000 гривень, з 1 грудня – 6500 гривень; у погодинному розмірі: з 1 січня – 36,11 гривні, з 1 грудня – 39,12 гривні. У Канаді ситуація виглядає таким чином. До прикладу, візьмемо «Профіль мінімальної заробітної плати в Альберті», опублікований службою Праці та імміграції провінції Альберта у червні 2021 року, за період з жовтня 2018 року по вересень 2020 року, де вказані показники погодинної мінімальної заробітної плати всіх провінцій разом з Альбертою. Так, мінімальний розмір заробітної плати в провінції

Альберта становить 15 доларів, а в провінції Онтаріо, де розташована столиця Канади Оттава, – 14 доларів, порівняно з іншими приблизно середній показник зафіксовано у провінції Квебек та становить 12 доларів 50 центів, найменший розмір мінімальної погодинної заробітної плати встановлений у провінції Ньюфаундленд і Лабрадор та становить 11 доларів 15 центів. Якщо зробити прості розрахунки, то побачимо, що у порівнянні з Канадою в Україні рівень мінімальної погодинної заробітної плати нижче у середньому в 11,3 раза, що у перерахунку виражається як 316,4 гривні або 11 доларів 30 центів (для зручності був взятий середній курс долара США до української гривні – 1/28.) [9].

Ще більший інтерес становлять показники середнього погодинного заробітку в Україні та Канаді. Так, згідно з даними Державної служби статистики України, за січень – липень 2021 року середньомісячна заробітна плата становить 14 000 грн., що в перерахунку на погодинну оплату приблизно становить 87,50 грн. За цими ж даними найнижча середня заробітна плата виплачується у сфері тимчасового розміщування й організації харчування – 9000 грн. (погодинно – 56,25 грн.), а найвищу середню заробітну плату отримують у сферах інформації та телекомунікації, а також фінансової та страхової діяльності, де показник становить приблизно 25 000 грн. (погодинно – 156,25 грн.) [10].

У Канаді надання статистики – це федеральна відповідальність. На сайті Статистичної служби Канади, яка є центральним статистичним управлінням Канади та на яку законодавчо покладено обов'язок надавати статистичні дані, у відкритому доступі знаходяться дані по великій кількості показників, серед яких окрему ланку займає блок даних, назву якого можна перекласти як «праця» або «труд». Дані, які містяться в цьому блоці, показують, що середня погодинна оплата праці в Канаді загалом становить 30 доларів (840 грн.), а тижнева – 1200 доларів (33 600 грн.), місячна залежно від сфери діяльності – від 4000 до 8000 доларів (112 000 грн. та 224 000 грн. відповідно). За даними Статистичної служби Канади, найнижча середня заробітна плата виплачується у сфері послуг проживання та харчування, так само як і в Україні, до речі, та становить 2720 доларів (76 160 грн.).

Середньомісячна заробітна плата становить приблизно 4000 доларів (112 000 грн.), а найвищу середню заробітну плату отримують у сфері видобутку корисних копалин, нафти і газу та в індустрії інформаційного простору та культури – приблизно 7040 доларів (197 120 грн.) [11, 12].

Також важливо дослідити не тільки розміри заробітної плати, але і механізм її виплати. В Україні на законодавчому рівні чітко встановлено, що заробітна плата виплачується працівникам регулярно в робочі дні у строки, встановлені колективним договором або нормативним актом роботодавця, але не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує шістнадцяти календарних днів, та не пізніше семи днів після закінчення періоду, за який здійснюється виплата. У разі, коли день виплати заробітної плати збігається з вихідним, святковим або неробочим днем, заробітна плата виплачується напередодні. Розмір заробітної плати за першу половину місяця визначається колективним договором або нормативним актом роботодавця, але не менше оплати за фактично відпрацьований час із розрахунку тарифної ставки (посадового окладу) працівника [2, 3]. У ст. 247 ТКК зазначено, що якщо інше не передбачено цією частиною або відповідно до неї, роботодавець повинен (а) виплачувати будь-якому працівнику будь-яку заробітну плату, на яку працівник має право, у звичайний день оплати праці працівника, як це встановлено практикою роботодавця; і (б) виплачувати будь-яку заробітну плату чи інші суми, на які працівник має право відповідно до цієї частини, протягом тридцяти днів з моменту виникнення права на заробітну плату чи інші суми [7].

Як видно, існує суттєва відмінність у підході до порядку виплати заробітної плати на державному рівні в Україні та Канаді. Канадський трудовий кодекс лише встановлює обов'язок роботодавця виплачувати працівнику заробітну плату, на яку працівник має право, у звичайний день оплати праці працівника, як це встановлено практикою роботодавця, протягом тридцяти днів з моменту виникнення права на заробітну плату чи інші суми. Тоді, як трудовим законодавством України, окрім обов'язку роботодавця виплачувати заробітну плату працівнику за виконану ним роботу, встановлено ще низку

додаткових положень, таких як: періодичність виплат на місяць; граничний проміжок часу між виплатами; кінцевий термін виплати (не пізніше семи днів після закінчення періоду, за який здійснюється виплата); перенесення виплати на день раніше, якщо день виплати припадає на вихідний, святковий або неробочий день; розмір заробітної плати за першу половину місяця.

Трудові відносини в Канаді регулюються не тільки на державному, а ще і на рівні кожної провінції окремо. Для прикладу візьмемо Кодекс трудових стандартів провінції Альберта, де у ст. 7 зазначено, що кожен роботодавець повинен встановити один або декілька періодів оплати праці. Період оплати праці не повинен перевищувати одного робочого місяця. У ст. 8 вище вказаного кодексу встановлено правило, згідно з яким заробітну плату, оплату надурочних робіт, оплату роботи у святкові дні, зароблені у період виплати заробітної плати, роботодавець повинен виплатити не пізніше 10 днів поспіль після закінчення кожного періоду оплати праці. Згідно зі ст. 11 вищевказаного кодексу, заробіток працівника повинен виплачуватися роботодавцем у канадській валюті готівкою або чеком, переказним векселем або дорученням на оплату, що підлягають оплаті за вимогою, виписані в уповноваженій фінансовій установі, або за бажанням роботодавця шляхом прямого внесення на рахунок працівника в уповноваженій фінансовій установі за вибором працівника [13]. На офіційному сайті провінції Альберта містяться «Правила трудових стандартів», що по суті роз'яснюють основні положення Кодексу трудових стандартів провінції Альберта. Так, у цих правилах зазначено, що роботодавці повинні платити своїм працівникам принаймні один раз на місяць або використовувати один із наступних періодів оплати, перерахованих нижче: щоденно, щотижня, раз на два тижні, кожні півмісяця. Роботодавець повинен надати працівникові довідку про заробіток наприкінці кожного періоду виплати, яка містить усе з наступного: звітний період, регулярні та понаднормові години роботи, ставка заробітної плати та ставка за понаднормову роботу, виплачений заробіток із окремим переліком пунктів (наприклад: заробітна плата, оплата понаднормової роботи, відпускні тощо), відрахування із заробітку та причина кожного відрахування, годин, знятих

замість понаднормових. Електронні звіти прийнятні, якщо працівники мають конфіденційний доступ до них, можуть переглядати та друкувати їх [14].

Зазначені норми за своїм змістом схожі з тими, які містяться у КЗпП України та Законі України «Про оплату праці», але є і певні відмінності, які мають позитивний характер і вносять певну гнучкість в регулювання трудових відносин із приводу правового регулювання оплати праці, що можуть бути запозичені та використані у трудовому законодавстві України, а саме положення про періодичність виплат, яке дозволяє роботодавцю за згодою працівника виплачувати йому заробітну плату хоч щодня або раз на два тижні. Такий гнучкий підхід розрахований на те, щоб знайти спільну мову з кожним працівником окремо, та створити для нього найбільш прийнятні умови праці.

Висновки. Отже, заробітна плата – це оплата роботодавцем послуг праці працівника, яка відображає соціально-економічне становище в національній економіці та рівень життя в суспільстві. Слід сказати, що на конституційному рівні право особи на оплату праці, її мінімальний розмір та пов'язані з цим можливості більш конкретно та деталізовано зазначені в Конституції України порівняно з Конституцією Канади, де воно звужене до мінімуму. З погляду визначення та розуміння сутності поняття «заробітна плата» бачимо, що, хоча обсяг цього поняття і відрізняється (в Україні він ширший ніж у Канаді), їх суть зводиться до того, що під заробітною платою розуміється винагорода, що, на думку автора, є хибним, оскільки винагорода несе в собі заохочувальний та/або компенсаційний характер, що є доречним, коли керівництво бажає відзначити сумлінну працю або високі професійні здобутки працюючого, натомість заробітна плата повинна нести саме відшкодовувальний характер, оскільки працівник затрачує свої здібності у процесі праці та під час виконання своїх трудових обов'язків. Також бачимо наявну відмінність у підході до визначення розміру саме мінімальної заробітної плати. В Україні цей розмір встановлюється Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України не рідше одного разу на рік у законі про Державний бюджет України. Нині

в Україні мінімальний розмір заробітної плати визначений на рівні 6000 грн., а з 1 грудня – 6500 грн. У погодинному розмірі: з 1 січня – 36,11 грн., з 1 грудня – 39,12 грн. Виходячи зі змісту положень ТКК, з'ясуємо, що фактично закріпленого на державному рівні (так як це зроблено в Україні) розміру мінімальної заробітної плати немає, законодавець чітко зазначив, що цей розмір встановлюється час від часу законом провінції. Дуже цікавим виявляється те, що в Канаді допускається встановлення в провінції мінімальної погодинної ставки на основі віку. Тобто мінімальна погодинна ставка для провінції, де мінімальні погодинні ставки встановлюються на основі віку, є найвищою з цих ставок. Це суттєва відмінність підходу урядів України та Канади щодо особливості встановлення мінімального розміру заробітної плати, яка виявляється в тому, що на території України встановлюється єдиний розмір мінімальної заробітної плати, тоді як у Канаді мало того, що цей розмір в кожній провінції встановлюється окремо, а отже, може відрізнятись від однієї про-

вінції до іншої, та ще може залежати від віку працівника, що, на думку автора, є дискримінаційним положенням. Окремо треба звернути увагу на рівень заробітної плати в Україні та Канаді, як мінімальної, так і середньої.

В Україні економічна необґрунтованість заробітної плати та недосконалість трудових відносин спричиняє соціально-економічну напруженість у суспільстві. Високий рівень заробітної плати може зробити благодійний вплив на економіку загалом, забезпечуючи високий попит на товари і послуги. До числа найважливіших зараз відноситься також проблема усунення надмірної диференціації в оплаті праці керівників підприємств та інших працівників, що є однією з причин ситуації напруженості в соціально-трудовій сфері.

Сучасний рівень заробітної плати в економіці України не забезпечує економічне зростання та стійкий розвиток. Для покриття фінансових потреб працюючих бажаний рівень їх зарплати у 3–4 рази повинен перевищувати фактичну, офіційно зареєстровану оплату праці зайнятих економічною діяльністю в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Порівняльне трудове право : навчальний посібник / Б.С. Беззуб, Л.В. Голяк, О.М. Кісілевич та ін. ; за заг. ред. А.С. Мацька. К. : МАУП, 2005. 168 с.
2. Кодекс законів про працю України : Кодекс від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення 07.06.21).
3. Про оплату праці : Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 07.06.21).
4. Про захист заробітної плати : Конвенція Міжнародної організації праці від 01.07.1949 № 95. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_146#Text (дата звернення: 07.06.2021).
5. Про Державний бюджет України на 2021 рік : Закон України від 15.12.2020 № 1082-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20#Text> (дата звернення: 07.06.2021).
6. Constitution Act, 1982 : Department of justice Canada. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/const/> (дата звернення: 07.06.2021).
7. Canada Labour Code, R.S.C., 1985, c. L-2 / Minister of Justice, 1985. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/L-2/> (дата звернення: 07.06.2021).
8. The Law of Work : Complete edition, / David J. Doorey, 2017. – 762 с.
9. Alberta Minimum Wage Profile : published by Labour and Immigration in June 2021. Government of Alberta. URL: <https://open.alberta.ca/dataset/3027b65e-16f4-4442-bfa4-0ea73a73ec49/resource/307f3223-bd7f-49bc-86aa-e09c23aba01c/download/lbr-alberta-minimum-wage-profile-2019-10-2020-09.pdf> (дата звернення: 07.06.2021).
10. Соціально-економічний розвиток України за січень - липень 2021 року. Державна служба статистики України. 2021. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/infografika/2021/soc_ek_r_Ukr/soc_ek_r_Ukr_07_21.pdf (дата звернення: 06.10.2021).
11. Average weekly earnings, average hourly wage rate and average usual weekly hours by union status, annual. 2021. URL: <https://www150.statcan.gc.ca/t1/tb11/en/tv.action?pid=1410013401> (дата звернення: 06.10.2021).
12. Average hourly earnings for employees paid by the hour, by industry, monthly, unadjusted for seasonality. 2021. URL: <https://www150.statcan.gc.ca/t1/tb11/en/tv.action?pid=1410020501> (дата звернення: 06.10.2021).
13. Employment Standards Code. Province of Alberta. 2000. URL: https://www.qp.alberta.ca/1266.cfm?page=e09.cfm&leg_type=Acts&isbncn=9780779826223 (дата звернення: 06.10.2021).
14. Alberta employment standards rules. 2021. URL: <https://www.alberta.ca/alberta-employment-standards-rules.aspx> (дата звернення: 06.10.2021).

Войтюк Л. М.,
*аспірантка Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ОСНОВНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ПРАЦІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

BASIC PRINCIPLES OF LEGAL REGULATION OF SOCIAL SECURITY OF CIVIL SERVANTS IN UKRAINE

Статтю присвячено науковому дослідженню соціальної безпеки праці державних службовців як працівників з особливим правовим статусом. Доведено актуальність, новизну наукового дослідження та досягнуто його соціальної значущості. Наведено законодавче закріплення соціальної безпеки праці в розрізі понять «соціальне забезпечення» та «соціальний захист». Розглянуто теоретико-методологічні основи формування та забезпечення соціальної безпеки праці. Соціальну безпеку праці подано як важливий фактор удосконалення правового статусу державних службовців. Розглянуто стан захищеності від певних загроз і небезпек щодо соціальних прав. Проаналізовано право на достойний рівень соціальної безпеки праці. Розглянуто формування поняття «соціальна безпека» та наведено наукові погляди, які допомагають визначити дефініцію поняття «соціальна безпека праці державних службовців». Наведено системний науковий підхід до аналізу соціальної безпеки праці. Розглянуто роль держави як основного суб'єкта гарантування соціальної безпеки праці державних службовців. Соціальні гарантії визначено як основний важіль соціальної безпеки праці. Наведено закріплення норм соціальної безпеки праці в нормативно-правових актах загального або локального рівнів. Розглянуто елементи соціальної безпеки: соціальний захист та соціальне забезпечення. Проаналізовано погляди на поняття «соціальне забезпечення», «соціальний захист». Роз'яснено різницю в таких категоріях понять. Доведено необхідність гарантування та підтримання достойного рівня безпеки праці особливої категорії працівників. Запропоновано способи підвищення рівня її забезпечення та шляхи їх реалізації. Виявлено необхідність подальшого наукового дослідження та удосконалення нормативно-правового закріплення соціальної безпеки праці державних службовців, що максимально гарантуватиме захист державних службовців у соціальному просторі під час здійснення службових обов'язків та виконання завдань.

Ключові слова: *державні службовці, особливий статус, соціальна безпека праці, соціальне забезпечення, соціальний захист, правове регулювання, нормативно-правові засади, система соціальної безпеки, гарантії соціального захисту, шляхи забезпечення.*

The article is devoted to the scientific study of social security of civil servants as employees with special legal status. The relevance, novelty of scientific research and its social significance are proved. The legislative consolidation of social security of work, in the context of the concepts of «social security» and «social protection» is given. Theoretical and methodological bases of formation and maintenance of social safety of work are considered. Social security of work is presented as an important factor in improving the legal status of civil servants. The state of protection from certain threats and dangers in relation to social rights is considered. The right to a decent level of social security of labor is analyzed. The formation of the concept of «social security» is considered and scientific views are given, which help to define the definition of the concept of «social security of civil servants». A systematic scientific approach to the analysis of social safety at work is presented. The role of the state as the main subject of guaranteeing social security of civil servants is considered. Social guarantees are defined as the main lever of social security at work. Consolidation of norms of social safety of work in normative-legal acts of the general or local levels is resulted. Elements of social security are considered: social protection and social security. Views on the concept of «social security», «social protection» are analyzed. The difference between these categories of concepts is explained. The need to guarantee and maintain a decent level of occupational safety of a special category of workers has been proved. Ways to increase the level of its provision and ways of their implementation are offered. The need for further research and improvement of the legal framework for social security of civil servants, which will maximize the protection of civil servants in the social space in the performance of official duties and tasks.

Key words: *civil servants, special status, social security, social security, social protection, legal regulation, legal framework, social security system, guarantees of social protection, ways of providing.*

Постановка проблеми та її актуальність. Серед факторів удосконалення правового статусу державних службовців одне з перших місць посідає рівень їхньої соціальної безпеки. Адже від нього безпосередньо залежать результати праці та довіра до влади. Тому розгляд питання є актуальним у час стрімкого удосконалення діяльності державного апарату.

Необхідність досліджень соціальної безпеки праці державних службовців нині зумовлена насамперед їх особливим правовим статусом в Україні, особливим спрямуванням праці, яка є рушійною силою вирішення низки питань державного рівня та впливає на розвиток держави загалом. Тема є важливою та потребує комплексного дослідження в Україні з метою розроблення превентивних заходів для недопущення загроз, які можуть дестабілізувати соціальне життя державних службовців, що негативно вплине на їх мотивацію праці та на ефективність діяльності державних установ. Недостатність наукових напрацювань із проблем забезпечення соціальної безпеки праці в аспекті таких важливих її складників, як соціальне забезпечення, соціальний захист, соціальні гарантії, знижує ефективність та якість державного управління. Такі дослідження міститимуть елементи наукової новизни та будуть важливими для України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про недостатню кількість джерел вивчення соціальної безпеки праці та необхідність глибшого розгляду питання для посилення правового регулювання праці такої категорії працівників. Проте сутність поняття «соціальна безпека» в розрізі поглядів відомих учених є одним із найбільш проблемних та дискусійних питань, що залишається мало вивченим. Такі науковці-правники, як М.І. Ануфрієв, Н.Б. Болотіна, В.С. Венедіктов, Л.І. Лазор, К.Ю. Мельник, І.М. Сирота, Г.І. Чанишева, О.Г. Чутчева, В.Ш. Шайхатдинов, займалися розглядом соціальної безпеки як елемента національної безпеки. Юристи-трудовики, такі як М.І. Іншин, Л.П. Амелічева, С.В. Вишновецька, Р.І. Коваленко, В.Л. Костюк, О.Є. Костюченко, Г.В. Кузьменко, Л.Ю. Малюга, М.Б. Мельник, Я.Я. Мельник, О.С. Погорелова, Л.М. Сіньова, І.С. Сахарук, О.В. Тищенко, О.А. Шурин, В.І. Щербина, вивчали окремі аспекти соціальної безпеки в розрізі трудового права. Та все

ж внаслідок недостатньої вивченості питання щодо праці державних службовців залишається відкритим визначення соціальної безпеки праці як трудової категорії та її правового гарантування шляхом пошуку способів урегулювання на державному рівні.

Метою статті є визначення змісту та особливостей соціальної безпеки праці державних службовців для удосконалення нормативно-правової бази соціально-трудової сфери.

Виклад основного матеріалу. Державні службовці є окремою групою працездатного населення України з особливим правовим статусом, відмінним від усіх інших працівників, від праці яких напряму залежить розвиток держави. Це зумовлює необхідність виділення критеріїв, які формують їхній статус у сфері безпеки праці. Беруться до уваги насамперед такі характеристики, як: спеціалізація, етапи професійної кар'єри, професійні загрози. Також варто розглядати права, обов'язки, трудові повноваження, заохочення, обмеження, які визначені чинним законодавством України. Не менш важливими чинниками формування є стан здоров'я, спосіб життя, рівень індивідуального добробуту, життєві ситуації та обставини, загальнокультурний рівень, індивідуальний психофізіологічний рівень тощо. Всі наведені характеристики в сукупності дозволять визначити необхідний рівень соціальної безпеки праці для державних службовців, яка є важливим аспектом покращення системи матеріального мотивування працівників, ефективності праці та покращення функціонування державних органів.

Учений-трудовик К.Ю. Мельник також вказує на важливість такої соціально-правової особливості, як ефективне врегулювання умов праці і відпочинку трудовим законодавством та належним наглядом за його дотриманням, що є важливим та необхідним. Вивчення чинного законодавства із властивими інституційними особливостями, розпорошеністю та прогалинами дасть змогу з'ясувати місце і роль соціальної безпеки державних службовців у розрізі трудового права [1, с. 23].

Найперше слід проаналізувати сутність соціальної безпеки. Формування такого поняття бере свій початок із 1995 року, коли основною метою Копенгагенської декларації про соціальний роз-

виток закріплено досягнення соціальної визначеності кожної людини та соціального розвитку держави, а основним завданням документу встановлено забезпечення безпеки в соціальній сфері. При цьому соціальний розвиток суспільства засновується на рівності, з чим ми не погоджуємося під час розгляду нашого питання, оскільки працю державних службовців виділяємо як пріоритетну та особливу, від якої залежить функціонування держави загалом. Та приймаємо, що необхідний соціальний рівень досягається шляхом соціалізації людини, аналізу необхідних соціальних потреб та покращення соціальної інфраструктури (охорона здоров'я, спосіб життя, виховання, освіта, культура, торгівля) [2].

Як вказують наукові джерела, сутність соціальної безпеки на національному рівні ґрунтується на поєднанні трьох важливих елементів: інтересів, загроз, захисту [3]. А на рівні «роботодавець – працівник», вважаємо, її слід розглядати в контексті складників, таких як трудовий статус робітника, небезпеки, загрози, захист. «Небезпека» є поняттям, протилежним поняттю «безпека», та вказує на можливість виникнення небажаних обставин, які породжені загрозами, що дестабілізує співпрацю державних службовців і суспільства та погіршить функціонування державних органів загалом. М.І. Панов вказує, що безпека забезпечує відсутність небезпеки від загрожуючих чинників, явищ та процесів та є найвищою цінністю в житті людей. При цьому значну увагу концентрує на соціологічному підході, де безпеку розглядає як соціально-правове явище, яке забезпечує захист інтересів усього суспільства, усіх його структурних підрозділів [4, с. 13].

Юристка-трудова Г.В. Кузьменко визначає соціальну безпеку як такий рівень суспільного та правового порядку, коли державою чи недержавними установами забезпечується відсутність появи соціальних ризиків для людини під час здійснення трудової діяльності, реалізації права на соціальне забезпечення й захист, а також на культурний і духовний розвиток [5, с. 27].

Також є й інші думки, наприклад Б.І. Сташків під соціальною безпекою розуміє стан захищеності соціальних прав людини шляхом застосування правових, економічних та політичних засобів. Це забезпечить стабільність і реальне використання таких прав та гідний

рівень життя членів суспільства [6, с. 34]. Такі науковці, як Е.М. Лібанова та С.І. Пирожков, зазначають, що соціальна безпека є результатом ефективної соціальної політики [7]. Доцільно навести погляд О.Б. Білоруса, який визначає соціальну безпеку як надійну захищеність життєво важливих інтересів соціальних суб'єктів на макро- та мікрорівнях, збереження і розвиток людського потенціалу, підтримку ефективного стимулювання діяльності людей, систем їх життєзабезпечення та соціалізації, невмирущих цінностей та моральності [9].

Та все ж різноманітність поглядів на це явище свідчить про відсутність єдності його розуміння. Але саме соціальна безпека праці впливає на рівень життя та є основою для здійснення ефективної і результативної трудової діяльності. Як зазначає П.І. Шевчук, «соціальна безпека людини – це певний стан життєдіяльності, забезпечений комплексом організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на реалізацію соціальних інтересів, формування сприятливої демографічної ситуації, збереження генофонду держави і трансформацію трудових ресурсів відповідно до ринкових вимог» [10, с. 108]. З наведеної дефініції поняття можна виокремити певні етапи досягнення безпеки праці, а саме: 1) виявлення певних життєвих обставин, за яких необхідний той чи інший вид соціального забезпечення; 2) проведення заходів підсилення та зміцнення людей у потрібних ситуаціях задля недопущення загроз; 3) досягнення високого рівня безпеки людей задля формування міцного генофонду держави та наявності високоефективних трудових ресурсів.

Простежуємо, що більшість учених розглядають соціальну безпеку як стан захищеності від певних загроз і небезпек щодо соціальних прав, та вважаємо це доречним. Так, у великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначено, що безпека – це стан, коли кому-небудь чи чому-небудь ніщо не загрожує; відсутність небезпеки, збереженість, надійність [11, с. 43].

Слід згадати про спробу узагальнити різні підходи щодо поглядів на розуміння поняття «соціальна безпека» Науковим Центром перспективних соціальних досліджень Міністерства праці та соціальної політики та НАН України, який дав таке визначення: «це стан

суспільства, в тому числі всіх основних сфер виробництва, соціальної сфери, охорони внутрішнього конституційного порядку, зовнішньої безпеки, культури, за якого забезпечується номінальний рівень соціальних умов та соціальних благ – матеріальних, санітарно-епідеміологічних, екологічних, психологічних тощо, що визначають якість життя людини і суспільства загалом, при цьому гарантується мінімальний ризик для життя, фізичного та психічного здоров'я людини і суспільства загалом та гарантується мінімальний ризик для життя, фізичного та психічного здоров'я людей».

Таке трактування, на наш погляд, можливо місцями застосувати до визначення дефініції поняття «соціальна безпека праці державних службовців», оскільки в ньому згадується термін «сфери виробництва», що дає розуміння існування трудових відносин, а наявність соціальних благ дає розуміння місця соціального забезпечення. Та це узагальнення є не зовсім влучним, оскільки при різному правовому статусі працівники мають різні види загроз, які потребують різних способів запобігання.

Беручи до уваги чинне законодавство України, можна спостерігати у нормативних актах відсутність визначення соціальної безпеки, що дає нерозуміння, чи вона є самостійним видом національної безпеки, чи складовою частиною, наприклад, економічної безпеки, чи втілена в різних видах національної безпеки. Лише наявні закріплені норми та стандарти соціальної безпеки, які втілені у нормативно-правовому документі ДСТУ ISO 22320:2017 «Соціальна безпека. Управління у надзвичайних ситуаціях. Вимоги щодо реагування» (ISO 22320:2011, IDT) [12], дають розуміння щодо регулювання національного рівня соціальної безпеки. А в розрізі трудових відносин недостатньо розроблені концептуальні положення соціальної безпеки, щоби спробувати гарантувати соціальну безпеку праці.

Проте законодавство України показує невизначеність у застосуванні понять «соціальний захист» та «соціальне забезпечення». Наприклад, ст. 34 Закону України «Про дипломатичну службу» розкриває соціальне та медичне забезпечення [13]. Закон України «Про прокуратуру» вживає як «забезпечення», так і «захист» (ст. 49 «Матеріальне і соціальне забезпечення праців-

ників прокуратури», ст. 50 «Заходи правового і соціального захисту працівників органів прокуратури» [14]. Закон України «Про державне бюро розслідувань» у ст. 18 визначає «Правовий захист працівників Державного бюро розслідувань» [15]. Отже, спостерігаємо, що на законодавчому рівні і дотепер існує невизначеність у застосуванні понять для забезпечення людських цінностей.

Основний закон не містить поняття «соціальна безпека праці», та ст. 46 говорить про соціальний захист, який держава гарантує для громадян у частині «забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених Основним Законом». Також йдеться про пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, які повинні забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму. Ч. 2 ст. 47 Конституції України передбачає, що громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступною для них платою відповідно до закону [16]. Яскравим прикладом цього є думка Г.О. Яковлевої, яка тлумачить соціальний захист як конституційне право людини, що закріплене в Конституції України та міжнародних правових документах, на отримання від держави того чи іншого виду безповоротної матеріальної допомоги, що спрямована на забезпечення гідного рівня життя особи, яка в тих чи інших життєвих ситуаціях потребує такої допомоги [17].

Отже, можна вважати, що соціальне забезпечення входить до системи соціального захисту та спрямоване на накопичення та розподіл коштів соціального захисту, виділених для виплат по соціальному страхуванню чи будь-якої соціальної допомоги. А вже соціальний захист передбачає комплекс законодавчих заходів, спрямованих на утворення безпечного середовища працівника, що в комплексі породжує соціальну безпеку праці.

Під час формування поняття «соціальне забезпечення» як трудової категорії заслуговує на увагу погляд французького економіста Ги Ларок, який розкрив поняття «соціальне забезпечення» як рівень життя трудящих мас, і у всіх

випадках забезпечення мінімального рівня життя за допомогою перерозподілу доходів, засноване на принципі солідарності, гарантує рівень такого життя [18, с. 3].

Серед вітчизняних дослідників немає повної одностайності у розкритті поняття. Наприклад, Ж.А. Горбачова та Е.Е. Мачульська визначають соціальне забезпечення як сукупність суспільних відносин із розподілу коштів частини державного бюджету та позабюджетних фондів соціального страхування з метою задоволення потреб фізичних осіб при настанні випадків втрати заробітку чи трудового доходу, понесення витрат на утримання та виховання дітей, підтримки інших членів сім'ї, які потребують догляду, за відсутності коштів в обсязі прожиткового мінімуму з об'єктивних соціально значущих причин, а також із забезпечення соціального обслуговування та надання необхідної медичної допомоги [19, с. 5]. У№ свою чергу М.О. Буянова розкриває соціальне забезпечення як форму вираження соціальної політики держави, спрямовану на матеріальне забезпечення окремих категорій громадян за рахунок коштів державного бюджету та спеціальних позабюджетних державних фондів у разі настання випадків, визнаних державою на даному етапі свого розвитку як соціально значущих, з метою вирівнювання соціального положення таких громадян у порівнянні з іншими членами суспільства [20, с. 10].

Ми вважаємо, що під соціальним забезпеченням праці слід розуміти наявність необхідних благ, а під соціальним захистом – наявність способів надання таких благ, спрямованих на гарантування гідного рівня життя працівників, зважаючи на виникнення соціально важливих життєвих ситуацій та обставин (вагітність, старість, інвалідність, хвороба тощо). Такі категорії є незамінними складовими частинами соціальної безпеки праці.

Основним суб'єктом підтримання соціальної безпеки праці державних службовців є держава, яка має соціальну функцію, розгляд якої буде логічним та важливим під час визначення соціальної безпеки праці державних службовців, оскільки є однією з найважливіших, яка гарантує рівень соціальної безпеки праці та відображається у захисті прав працівників. На думку В.К. Бабаєва, головним призначенням такої функції є забезпечення суспільного

добробуту в частині гідного життя та розвитку кожної людини, створення рівних можливостей для громадян у гарантуванні цього добробуту [21, с. 78]. Соціальна функція держави реалізується шляхом створення відповідних органів та фондів, які розподіляють кошти для забезпечення безпеки праці державних службовців, як і будь-яких працівників, на охорону здоров'я, освіти, пенсії, різні види соціальних допомог тощо. Держава свої зобов'язання із забезпечення рівня соціальної безпеки працівників втілює через соціальні гарантії щодо підтримки людей на рівні життєдіяльності, який є достатнім із погляду суспільства. Формування загально визнаних соціальних стандартів рівня і якості життя з урахуванням соціальних гарантій, а також приведення економіко-правових основ у відповідність з інтересами соціальної стабільності цілком справедливо визначати необхідними умовами досягнення соціальної безпеки.

Проаналізувавши вищевикладене, на нашу думку, соціальну безпеку праці державних службовців можна розглядати як стан підтримання особливого статусу життєдіяльності працівників, який забезпечив би недопущення загроз гідного існування, мотивування до праці та ефективності виконання службових обов'язків, шляхом реалізації права на соціальне забезпечення та соціальний захист. Таким чином, гарантії правового регулювання соціальної безпеки праці державних службовців в Україні будуть передбачені нормами законодавства із зобов'язання держави надавати працівникам можливості використання своїх переваг порівняно з іншими категоріями працівників, за виконання яких вона несе відповідальність, шляхом забезпечення особливого рівня соціальних благ.

Саме соціальні гарантії є основним важелем досягнення соціальної безпеки праці державних службовців, які встановлені в законодавстві як основні положення, що характеризують соціально-правовий статус державних службовців. В.П. Горин зазначав, що соціальні гарантії є невід'ємними детермінантами демократичної правової та соціальної держави, що становить об'єктивну складову частину системи забезпечення суспільного добробуту [22, с. 13]. З позиції трудового права таке твердження можна розглядати як наявність високих соціальних

гарантій, які затримують на посадах кращих фахівців та стимулюють до більш результативної праці. Коли саме висококваліфіковані, віддані роботі кадри державної служби визначають суспільні погляди і настрої в державі та показують результат державного управління.

Реформування соціальної сфери, яке відбувається останнім часом в Україні, впливає на часткове підвищення рівня державних соціальних гарантій для працівників у числі окремих верств населення. Та щодо покращення соціальних безпечових норм для праці державних службовців стрімкого прориву не спостерігаємо. Заробітні плати лишаються низькими, проблема безкоштовного житла та медицини не вирішується, а вирішення цих питань зумовило б більш якісне визначення основних соціальних стандартів для такої категорії працівників. Та слід розуміти, що поступове якісне урегулювання державних соціальних гарантій стимулюватиме подальше підвищення рівня соціальної безпеки праці та забезпечить гідний рівень життя в державі. У джерелах більшості правової літератури гідний рівень життя розглядається через призму розміру заробітних плат та соціальних виплат.

Соціальна безпека праці державних службовців є стрижнем усіх видів безпеки і показує стан правового регулювання соціальних благ у суспільстві. визначає зміст соціальних прав таких працівників з огляду на граничну захищеність благ, які охороняються нормами права.

Висновки. За органами походження державних службовців, характером праці та специфікою завдань можна стверджувати, що такі працівники потребують вищого рівня соціальної безпеки праці, ніж він є нині. Відповідні подальші дослідження проблеми та удосконалення законодавства є важливими, оскільки

від рівня соціальної безпеки праці залежить не лише благополуччя кожного окремого працівника, а й ефективність здійснення державного управління в Україні загалом. Для регулювання соціальної безпеки праці державних службовців у державних органах пропонуємо:

- переглянути нормативно-правове забезпечення цієї категорії працівників, оскільки правове регулювання соціальної безпеки праці є розпорошеним, нечітким та навіть із випадками недоказовості;

- провести соціальну реформу, яка виділила б необхідні соціальні блага, необхідний їх розмір та можливість 100%-го отримання, що стало б однією з актуальних гарантій забезпечення соціальної безпеки праці державних службовців при займанні державної посади, при переході на іншу державну посаду, при виході на пенсію, при ліквідації або ж реорганізації органу державної влади тощо;

- розробити проект Закону «Про безпеку праці державних службовців в Україні» з розділом «Соціальна безпека праці», який би максимально гарантував реалізацію права на соціальне забезпечення;

- розробити методологічний апарат забезпечення функціонування системи забезпечення соціальної безпеки державних службовців;

- проводити подальші дослідження із питань, які раніше не були предметом наукового пошуку, але є актуальними для покращення правового забезпечення соціальної безпеки праці державних службовців.

Вважаємо, що в подальшому саме застосування запропонованих нами способів покращення соціальної сфери значно забезпечить відчуття соціальної безпеки праці державних службовців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мельник К.Ю. Трудове законодавство та належний нагляд і контроль за його дотриманням як чинник забезпечення соціальної безпеки в Україні. Правове забезпечення соціальної безпеки в умовах євроінтеграційних процесів: тези допов. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. За ред. проф. М.І. Іншина. Київ, 2017. С. 22–25.
2. Копенгагенська декларація про соціальний розвиток: Міжнародний документ ООН від 01.01.1995. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_505/page.
3. Нижник Н.Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) / за ред. Н.Р. Нижник, Г.П. Ситник, В.Т. Білоус. Ірпінь : Преса України, 2000. 304 с.
4. Панов М.І., Тихий В.П. Безпека як фундаментальна категорія в методології правознавства (до постановки проблеми). Вісник Академії правових наук України, 2000. № 3. С. 10–16.
5. Розвиток трудового потенціалу як складова соціальної безпеки України : монографія С.В. Вишновецька, М.І. Іншин, В.Л. Костюк, І.С. Сахарук та ін. за ред. М.І. Іншина, І.С. Сахарук. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 544 с.
6. Сташків Б.І. Соціальна безпека як інститут права соціального захисту населення. Актуальні проблеми держави і права, 2007. Вип. 30. С. 32–36.

7. Лібанова Е.М., Палій О.М. Ринок праці та соціальний захист : навч. посіб. із соц. політики. Київ : Основи, 2004. 491 с.
8. Пирожков С.І. Концептуальні підходи до формування системи національної безпеки України. Проблеми національної безпеки. Стратегічна панорама, 2003. № 1. С. 25–32.
9. Глобалізація та безпека розвитку : монографія О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко. За ред. О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко та ін. Київ : Вид-во КНЕУ, 2001. 733 с.
10. Шевчук П. І. Соціальна політика. Львів, Світ, 2003. 400 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ, Ірпінь, Перун, 2005. 1728 с.
12. ДСТУ ISO 22320:2017 Соціальна безпека. Управління у надзвичайних ситуаціях. Вимоги щодо реагування (ISO 22320:2011, IDT), затверджений наказом від 31.05.2017 № 134 Про прийняття національних нормативних документів, гармонізованих з міжнародними нормативними документами.
13. Про дипломатичну службу : Закон України від 07.06.2018р. № 2449-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018. № 26, ст. 219.
14. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014р. № 1697-VII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015. № 2–3. Ст. 12.
15. Про державне бюро розслідувань: Закон України від 12.11.2015р. № 794-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016. № 6. ст. 55.
16. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
17. Яковлева Г.О. Проблеми правового регулювання та шляхи вдосконалення правового статусу суб'єктів права соціального забезпечення : монографія. Харків : Право, 2018. 336 с.
18. Laroque G. Social Security and Social Development // Bulletin of ISSA. 1966. Vol. XIX. № 3–4.
19. Мачульская Е.Е., Горбачева Ж.А. Право социального обеспечения : учебное пособие для вузов. 3-е изд. Москва : Книжный мир, 2000. С. 5–6.
20. Буянова М.О. Понятие социального обеспечения. Право социального обеспечения. Под ред. К. Н. Гусова. Москва, 1999. С. 10.
21. Теория государства и права : учебник под ред. В.К. Бабаева. Москва : Юрист, 2002. 591 с.
22. Горин В.П. Концептуалізація соціальних гарантій в теорії державних фінансів. *Науковий вісник: Фінанси, банки, інвестиції*. 2011. № 4. С. 13.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.15421/392198>

Третьяк А. В.,

*аспірантка кафедри екологічного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ В УМОВАХ РЕФОРМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF LEGISLATION IN THE FIELD OF WASTE MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF LOCAL GOVERNMENT REFORM IN UKRAINE

Питання, пов'язані з утворенням і утилізацією побутових відходів, набувають все більшої актуальності як у нашій, так і в інших країнах, бо саме відходи становлять одну з основних загроз, яка посилює тенденції глобального потепління в світі. У статті акцентується увага на встановленому децентралізаційному курсі в Україні та законодавчому закріпленні проблемних питань управління відходами на місцях, зокрема розглядається Проект Закону «Про управління відходами» від 04.06.2020 № 2207-1-д. Наголошується, що існування розгалуженої системи нормативно-правових та законодавчих актів, які встановлюють роль органів місцевої влади в питаннях поводження з відходами на місцях, хоча й містять ряд важливих положень, та не повною мірою задовольняють потреби територіальних громад, що проявляється у надмірному накопиченню побутових відходів і незадовільному відсотку їх переробки. Використовуючи такі загальнонаукові методи дослідження, як описання, порівняння, аналіз, індукція та інші, порівнюються положення Проекту Закону з нормами, викладеними в Законі України «Про відходи», формується однозначний висновок про те, що положення Проекту є більш ґрунтовними і відповідними до сьогодишніх реалій. Головними перевагами Проекту Закону є передбачення ієрархії поводження з відходами, муніципальної системи управління побутовими відходами та встановлення обов'язкової безпосередньої участі виконавчих органів місцевих рад у реалізації державної політики з управління відходами. Зокрема, в контексті обов'язку України, відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС, гармонізувати національне законодавство у сфері поводження з відходами із нормами права ЄС у цій сфері, наводяться ряд аргументів, відповідно до яких Проект Закону «Про управління відходами» від 04.06.2020 № 2207-1-д більшою мірою відповідає наявним децентралізаційним тенденціям в Україні, ніж чинний наразі Закон України «Про відходи» від 05 березня 1998 р. № 187/98-ВР.

Ключові слова: *відходи, децентралізація, міжмуніципальне співробітництво, муніципальна система управління побутовими відходами, оператор муніципальної системи управління побутовими відходами, ієрархія управління відходами.*

Issues related to the generation and disposal of household waste are becoming increasingly important in our country and in other countries, because waste is one of the main threats that exacerbates global warming trends. The article focuses on the established decentralization course in Ukraine and the legislative consolidation of problematic issues of waste management at the local level, in particular, considers the Draft Law “On Waste Management” from 04.06.2020 № 2207-1-d. It is emphasized that the existence of an extensive system of regulations and legislation that establish the role of local authorities in waste management at the local level, although they contain a number of important provisions, and do not fully meet the needs of local communities, which is manifested in excessive accumulation of household waste and an unsatisfactory percentage of their processing. Using such general scientific research methods as: description, comparison, analysis, induction and others, the article compares the provisions of the Draft Law with the norms set forth in the Law of Ukraine “On Waste” and draws a clear conclusion that the provisions of the Project are more in line with modern realities. The main advantages of the Draft Law are the provision of a hierarchy of waste management, a municipal waste management system and the establishment of the obligation of direct participation of executive bodies of local councils in the implementation of state policy on waste management. In particular, in the context of

Ukraine's obligation under the Association Agreement with the EU to harmonize national legislation in the field of waste management with EU law in this area, a number of arguments are given, according to which the Draft Law "On Waste Management" of 04.06.2020 № 2207-1-d is more in line with existing decentralization trends in Ukraine than the current Law of Ukraine "On Waste" of March 5, 1998 № 187/98-VR.

Key words: waste, decentralization, inter-municipal cooperation, municipal household waste management system, operator of municipal waste management system, waste management hierarchy.

Постановка проблеми. Тема утворення та поводження з відходами як у світі, так і в Україні заслуговує на чільну увагу суспільства, бо недосконале правове регулювання відносин по поводженню з ними та їх надлишкове накопичення є одним з найголовніших факторів, які сприяють посиленню тенденціям глобального потепління. Усе це відбувається за рахунок функціонування великої кількості смітників та звалищ, де в неймовірних обсягах утворюється небезпечний парниковий газ – метан. У свою чергу, створення системи безпечного поводження з відходами, їх утилізація та переробка на біопаливо зможуть уповільнити процеси погіршення клімату. Спираючись на дані Державної служби статистики, можна констатувати, що загальний обсяг утворених відходів в Україні з 2018 року по 2020 значно зріс. Якщо у 2018 році цей показник становив 352333,9 тон, у 2019 році підвищився до 441516,5 тон, то в 2020 році він становив вже 462373,5 тон [1].

Тож для України тема поводження з відходами є дуже нагальною та вимушеною, зокрема, актуальними залишаються питання її законодавчої врегульованості. А оскільки в 2014 році розпочалась реформа децентралізації, яка передбачила формування ефективного інституту місцевого самоврядування – проблемні аспекти розвитку законодавства у сфері поводження з відходами будуть досліджуватись під кутом їх розвитку саме в децентралізаційних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні аспекти поводження з відходами на місцевому рівні досліджувалися деякими науковцями, серед яких: В.І. Бредун, О.М. Гаврилюк, В.А. Голян, Н.Д. Красіліч, О.С. Мельник, О.В. Мініна, Н.М. Обіюх, М.В. Рудинець, О.А. Трегуб, Т.О. Харченко та ін. Та все ж окремі питання правового забезпечення досліджуваної проблематики, зокрема нові законодавчі ініціативи з цього приводу та їх відповідність сучасним тенденціям розвитку місцевого самоврядування, можуть бути конкретизовані та доповнені. Тож метою даної

статті є розгляд законопроекту «Про управління відходами», зокрема, в рамках встановлення його відповідності децентралізаційному курсу та потенційного впливу на сферу поводження з відходами в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. «У своїй переважній більшості екологічні проблеми поводження з відходами виникають на локальному рівні, тобто їх джерело має прив'язку до певної території. Це означає, що всі функції управління, пов'язані з ідентифікацією проблеми, її фіксацією, оцінкою масштабів, моніторингом у джерелі походження, дозвільно-ліцензійними процедурами, контролем за джерелами екологічних проблем, притягненням винних до відповідальності, а, також, частково, – зі стимулюванням попереджувальних заходів повинні здійснюватися на локальному рівні» [2, с. 251; 3, с. 265–274].

Сфера поводження з відходами на місцях в Україні регулюється низкою законодавчих та нормативно-правових актів, Т.О. Харченко пропонує їх класифікувати наступним чином: 1) *Конституція України* [4]; 2) *профільні законодавчі акти* (Закон України «Про відходи» [5]; Закон України «Про місцеве самоврядування») [6]; 3) *суміжні законодавчі акти* (Закон України «Про житлово-комунальні послуги» [7]; Закон України «Про благоустрій населених пунктів») [8]; 4) *підзаконні акти Кабінету Міністрів України* (Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил надання послуг з поводження з побутовими відходами» [9]); 5) *акти відомчого рівня* (Накази Міністерства з питань житлово-комунального господарства: «Про затвердження Методичних рекомендацій з організації збирання, перевезення, перероблення та утилізації побутових відходів» [10], «Про затвердження Примірного положення про підприємство у сфері поводження з твердими побутовими відходами» [11], «Про затвердження Правил визначення норм надання послуг з вивезення побутових відходів» [12], Накази Міністерства регіонального

розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України: «Про затвердження Правил експлуатації об'єктів поводження з побутовими відходами» [13], «Про затвердження Методики роздільного збирання побутових відходів» [14], «Про затвердження Порядку розроблення, погодження та затвердження схем санітарного очищення населених пунктів» [15], Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Державних санітарних норми та правил утримання територій населених місць») [16; 17, с. 46].

У ч. 2 ст. 9 Закону України «Про відходи» від 05 березня 1998 р. № 187/98-ВР встановлено, що «територіальні громади є власниками відходів, що утворюються на об'єктах комунальної власності чи знаходяться на їх території і не мають власника або власник яких невідомий (безхазяйні відходи)», а в ст. 21 вказано, що до повноважень органів місцевого самоврядування у сфері поводження з відходами відносяться: а) виконання вимог законодавства про відходи; б) розроблення та затвердження схем санітарного очищення населених пунктів; в) організацію збирання і видалення побутових відходів, у тому числі відходів дрібних виробників, створення полігонів для їх захоронення, а також організацію роздільного збирання корисних компонентів цих відходів; г) затвердження місцевих і регіональних програм поводження з відходами та контроль за їх виконанням; д) вжиття заходів для стимулювання суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у сфері поводження з відходами; е) вирішення питань щодо розміщення на своїй території об'єктів поводження з відходами; є) координацію діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, що знаходяться на їх території, в межах компетенції; з) здійснення контролю за раціональним використанням та безпечним поводженням з відходами на своїй території; и) ліквідацію несанкціонованих і неконтрольованих звалищ відходів; і) сприяння роз'ясненню законодавства про відходи серед населення, створення необхідних умов для стимулювання залучення населення до збирання і заготівлі окремих видів відходів як вторинної сировини; ї) здійснення інших повноважень відповідно до законів України; й) надання згоди на розміщення на території села, селища, міста місць чи об'єктів для зберігання та захоронення

відходів, сфера екологічного впливу функціонування яких згідно з діючими нормативами включає відповідну адміністративно-територіальну одиницю; м) здійснення контролю за додержанням юридичними та фізичними особами вимог у сфері поводження з виробничими та побутовими відходами відповідно до закону та розгляд справ про адміністративні правопорушення або передача їх матеріалів на розгляд інших державних органів у разі порушення законодавства про відходи. Також, органи місцевого самоврядування приймають рішення про відвід земельних ділянок для розміщення відходів і будівництва об'єктів поводження з відходами» [5].

У п. 7, 7-1, 12 ч. 2 статті 33 Закону України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР зазначено, що до делегованих повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать: «визначення території для розміщення відходів відповідно до законодавства; здійснення контролю за діяльністю суб'єктів підприємницької діяльності у сфері поводження з відходами; здійснення контролю за додержанням юридичними та фізичними особами вимог у сфері поводження з побутовими та виробничими відходами та розгляд справ про адміністративні правопорушення або передача їх матеріалів на розгляд інших державних органів у разі порушення законодавства про відходи». Також, у п. 54 ч. 1 ст. 26 закріплено, що виключно на пленарних засіданнях сільських, селищних та міських рад «вирішуються питання у сфері поводження з небезпечними відходами відповідно до законодавства» [6].

Крім того, зміни, які були внесені до постанов Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил надання послуг із вивезення побутових відходів» від 10 грудня 2008 року № 1070 [9] і «Про затвердження порядку формування тарифів на послуги з поводження з побутовими відходами» від 26 липня 2006 року № 1010 [18], наділили органи місцевої влади правом встановлювати тарифи на всі види операцій з вивезення, перероблення та поховання відходів.

Здавалось би, що органи місцевого самоврядування наділені значними повноваженнями в питаннях поводження з відходами, але на сьогодні стан цієї сфери потребує значних змін та модернізації чи не в кожному регіоні. Відповідно до даних, які наводить на своєму сай-

ті Міністерство розвитку громад та територій України, «завдяки впровадженню в 1725 населеному пункті роздільного збирання побутових відходів, роботі 34 сміттесортувальних ліній, 1 сміттєспалювального заводу і 3 сміттєспалювальних установок, в Україні було перероблено та утилізовано близько 6,3% побутових відходів, з них: 1,7% спалено, а 4,6% побутових відходів потрапило на заготівельні пункти вторинної сировини та сміттєпереробні лінії. За експертними оцінками на 26 полігонах України влаштовано системи вилучення біогазу та експлуатуються установки для виробництва електроенергії, потужність яких досягла 30 МВт. Кількість утилізованого біогазу у 2020 році склала 64.0 млн м³ (50% метана). Кількість виробленої у 2020 році електроенергії – 112.3 ГВт*год. Разом з тим, кількість перевантажених сміттєзвалищ становить 261 од. (4,3%), а 868 од. (14%) не відповідають нормам екологічної безпеки. Неналежним чином проводиться робота з паспортизації та рекультивациі сміттєзвалищ. З 1542 сміттєзвалища, які потребують паспортизації, у 2020 році фактично паспортизовано 93 одиниці (потребує паспортизації 23,9% сміттєзвалищ від їх загальної кількості). Найбільша кількість полігонів, які потребують паспортизації: у Житомирській області – 243 одиниці, у Дніпропетровській області – 147 одиниць та у Чернігівській області – 132 одиниці» [19].

Результати, які сьогодні Україна має в питаннях переробки і утилізації побутових відходів, є вкрай незадовільними. Причиною такого стану, звісно, окрім недостатнього обсягу фінансування сфери, цілком виправдано є недосконалість законодавча база. У першій частині цієї статті наводилися велика, розгалужена кількість нормативно-правових та законодавчих актів, які регулюють питання поводження з відходами. Та їх наявність не сприяє стрімким підвищенням показників переробки та утилізації відходів в Україні з року в рік. «Постійні зміни законодавства, яке регулює поводження з комунальними відходами, є одним з визначальних факторів, що посилює відчуття неонов'язковості виконання законів, значною мірою спричиняє неефективність застосування окремих законодавчих норм, викликає колізії та дублювання, що своєю чергою негативно впливає на стан правопорядку в указаній сфері» [2, с. 253; 10, с. 178]. Оче-

видно, що наявна система вітчизняного законодавства потребує зрушень.

Так, 21 липня 2020 року пройшов перше читання Проект Закону «Про управління відходами» (далі – Проект) № 2207-1-д [21]. У Даному законопроекті міститься ряд змін до чинного наразі Закону України «Про відходи» від 05 березня 1998 р. № 187/98-ВР і доволі репрезентативним буде порівняти його положення із законопроектом та встановити характер змін, які несуть у собі запропоновані тези, зокрема, визначивши, наскільки вони відповідають існуючим децентралізаційним тенденціям в країні.

У статті 1 Проекту вперше пропонується запровадити такі поняття, як: біовідходи, муніципальна система управління побутовими відходами, оператор муніципальної системи управління відходами, послуга з управління побутовими відходами, рециклінг, роздільне збирання, система розширеної відповідальності виробника та багато інших. Зокрема, *муніципальна система управління побутовими відходами* визначається як «комплекс заходів, об'єктів управління відходами та суб'єктів, що надають окремі послуги з управління відходами, в межах територіальної громади або об'єднаної територіальної громади. *Оператором муніципальної системи управління побутовими відходами* позначається комунальне підприємство, уповноважене виконавчим органом відповідної місцевої ради на організацію роботи муніципальної системи управління побутовими відходами» [21].

Законопроект передбачає ієрархію управління відходами, яка складається із: «запобігання утворенню відходів; підготовки до повторного використання відходів; рециклінгу; відновлення, за винятком рециклінгу (у тому числі відновлення з виробленням енергії) і видалення» [21]. Натомість Закон України «Про відходи» від 05 березня 1998 р. № 187/98-ВР [5] «не містить переліку та послідовності операцій поводження з побутовими відходами, тому його положення мають по суті декларативний характер» [2, с. 266].

На відміну від чинного Закону України «Про відходи» від 05 березня 1998 р. № 187/98-ВР [5], який серед повноважень органів місцевого самоврядування у сфері поводження з відходами виокремлює ними *затвердження* місцевих

і регіональних програм поводження з відходами, Проект, по-перше, розмежовує компетенцію сільських, селищних, міських рад, рад об'єднаних територіальних громад з відповідними виконавчими органами, а по-друге, передбачає не тільки затвердження радами місцевих планів управління відходами, а і *участь у їх розробленні* виконавчими органами цих рад. Якщо чинний Закон у статті 21 передбачає *виконання вимог законодавства* про відходи органами місцевого самоврядування, то Проект визначає, що відповідні ради *приймають участь* безпосередньо у *реалізації* державної політики управління відходами [5; 21].

У п. 13 та 14 ч. 2 ст. 26 новим Проектом, на відміну від чинного Закону, прямо встановлюється, що саме відповідні виконавчі органи міських рад *встановлюють тарифи* на послуги зі збирання, вивезення, відновлення та видалення побутових відходів, а також на послугу з управління побутовими відходами [21].

Вагомим корективом також є передбачення Проектом у п. 15 ч. 2 ст. 26 за виконавчими органами місцевих рад *організації проведення* інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення у сфері управління відходами, хоча чинний наразі Закон передбачає лише *«сприяння роз'ясненню законодавства про відходи серед населення, створення необхідних умов для стимулювання залучення населення до збирання і заготівлі окремих видів відходів як вторинної сировини»* [5]. Дещо оновлене положення носить важливий характер, оскільки між тезою «організація» і «сприяння» є велика різниця. Тільки поклавши прямий обов'язок на органи місцевого самоврядування організувати проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення у сфері управління відходами – цей механізм впливу буде мати шанс на значно якіснішу реалізацію.

Та, незважаючи на це, цілком виправданою є думка Т.О. Харченко, яка зазначає, що «у Проекті Закону про управління відходами повноваження місцевих державних адміністрацій були скорочені, але й дублювання уникнути не вдалося, приміром, у питаннях розроблення та затвердження схем санітарного очищення населених пунктів, надання інформації та проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи для громадськості» [17, с. 46, 47; 21]. Наявність

дублювань у повноваженнях суперечить ключовим постулатам децентралізаційної реформи і цей факт може стати, своєюрідною, перешкодою на шляху реалізації державної політики управління відходами.

Доречним буде зазначити, що «виконуючи Угоду про асоціацію з ЄС, Україна зобов'язалася протягом найближчих 5–6 років упорядкувати сферу поводження з усіма видами відходів, згідно з європейськими принципами. Основними європейськими правовими актами, що регулюють сферу поводження з побутовими відходами, є такі директиви ЄС: Директива № 2008/98/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 19 листопада 2008 року «Про відходи та скасування деяких директив» (далі – Рамкова директива про відходи) [22], Директива Ради № 1999/31/ЄС від 26 квітня 1999 року щодо полігонів захоронення відходів [23] та Директива 2004/35/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди» від 21 квітня 2004 року [24]. Із метою забезпечення вирішення цієї проблеми в Україні Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням від 8 листопада 2017 року схвалив Національну стратегію управління відходами в Україні до 2030 року (далі – Стратегія) [25]. Стратегія по суті заклала основи для створення системи поводження з відходами і визначила заходи щодо багаторазового використання природних ресурсів, перероблення відходів, їх утилізації. У даному документі управління відходами в основному розглядається у площині децентралізації та ролі територіальних громад у сфері охорони навколишнього середовища» [2, с. 256–257].

Так, Рамкова директива встановлює межі, в яких має відбуватись подальший розвиток законодавства у сфері відходів. У ній представлені основні принципи поводження з відходами: *ієрархії пріоритетів поводження з відходами, забруднювач платить і розширеної відповідальності виробника*. Зокрема, в п. 16.1 закріплений *принцип самодостатності та наближеності*, відповідно до якого «держави-члени повинні вжити всіх необхідних заходів, разом із іншими державами-членами, якщо це необхідно або бажано, щоб створити інтегровану та адекватну мережу установ із ліквідації відходів та установ

із утилізації змішаних муніципальних відходів, зібраних із приватних домогосподарств, включаючи випадки, коли такий збір поширюється також на відходи від виробників, враховуючи найкращі з існуючих способів» [22].

Чинний Закон у ст. 5 встановлює як принципи державної політики у сфері поводження з відходами: «Пріоритетний захист навколишнього природного середовища та здоров'я людини від негативного впливу відходів; забезпечення ощадливого використання матеріально-сировинних та енергетичних ресурсів; науково обгрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства щодо утворення та використання відходів з метою забезпечення його сталого розвитку» [5].

Натомість Проект у ч. 2 ст. 3 містить вже такий перелік принципів:

«1) *запобігання* – вжиття заходів для запобігання утворенню відходів, а також для уникнення, зменшення або усунення негативного впливу відходів на навколишнє природне середовище та здоров'я людини;

2) *забруднювач платить*, коли витрати на запобігання утворенню відходів, їх збирання, перевезення та оброблення, включаючи витрати на утримання об'єктів інфраструктури з управління відходами, покриваються утворювачем та власником відходів;

3) *територіальної близькості*, а саме оброблення відходів повинно здійснюватися на найближчій споруді або установці з оброблення відходів або в місці захоронення відходів, враховуючи екологічну та економічну ефективність;

4) *самодостатності*, який передбачає створення органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування відповідно до їх компетенції пунктів збирання, об'єктів відновлення та видалення побутових відходів» [21].

Висновки. Спираючись на вихідні положення європейського законодавства у сфері поводження з відходами, зокрема ті, які Україна, відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС, зобов'язалась імплементувати, та Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року, можна сформулювати висновок про те, що норми законопроекту «Про управління відходами» № 2207-1-д більшою мірою відповідають сучасним викликам, які сьогодні існують у сфері поводження з відходами в нашій країні. Закріплення такого важливого механізму, як ієрархія поводження з відходами, нарешті встановить чітку послідовність дій із утилізації відходів, яка буде більш сприятливою до навколишнього природного середовища.

Відповідно до сучасної, вже децентралізаційної системи влади в Україні, норми Проекту також є більш наближеними і прийнятними. Зокрема, йдеться про чітке закріплення за відповідними виконавчими органами міських рад встановлення тарифів на послуги зі збирання, вивезення, відновлення та видалення побутових відходів, наближення понятійного апарату до муніципалітетів, а саме передбачення муніципальної системи управління побутовими відходами, оператора муніципальної системи управління відходами. А встановлення Проектом обов'язкової безпосередньої участі виконавчих органів місцевих рад у реалізації державної політики з управління відходами, участі в розробленні місцевих планів управління відходами та організації проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення у цій сфері допоможе органам місцевої влади усвідомити свою унікальну та відповідальну роль у питаннях утворення та поводження з відходами на місцях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Утворення та поводження з відходами I–IV класів небезпеки за категоріями матеріалів. 2021. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 04.10.2021).
2. Децентралізація влади в Україні та розвиток екологічних і природоресурсних правовідносин : монографія / Н.Р. Малишева, П.Ф. Кулинич, В.І. Олещенко та ін. ; відп. ред. Н.Р. Малишева. Харків : право, 2019. 304 с.
3. Малишева Н.Р. Європейський принцип субсидіарності та децентралізація управління в сфері охорони довкілля. *Правова держава*. 2017. № 28. С. 265–274.
4. Конституція України : Закон України від 28. 06. 1996. № 254к/96-ВР. *Голос України*. 1996. № 128.
5. Про відходи : Закон України від 05 березня 1998 р. № 187/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 36. Ст. 242.

6. Про місцеве самоврядування : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.
7. Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 09 листопада 2017 р. № 2189-VIII. *Офіційний вісник України*. 2017. № 99. Ст. 3030.
8. Про благоустрій населених пунктів : Закон України від 06 вересня 2005 р. № 2807-IV. *Офіційний вісник України*. 2005. № 40. Ст. 2528.
9. Правила надання послуг з вивезення побутових відходів : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2008 р. № 1070. *Офіційний вісник України*. 2008. № 95. Ст. 3138.
10. Методичні рекомендації з організації збирання, перевезення, перероблення та утилізації побутових відходів : Наказ Міністерства з питань житлово-комунального господарства України від 07 червня 2010 р. № 176. Міністерство з питань житлово-комунального господарства України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/card/v0176662-10> (дата звернення: 04.10.2020).
11. Примірне положення про підприємство у сфері поводження з твердими побутовими відходами : Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 21 жовтня 2010 р. № 311. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0311662-08> (дата звернення: 04.10.2020).
12. Правила визначення норм надання послуг з вивезення побутових відходів : Наказ Міністерства з питань житлово-комунального господарства України від 30 липня 2010 р. № 259. Міністерство з питань житлово-комунального господарства України. *Офіційний вісник України*. 2010. № 76. Ст. 2707.
13. Правила експлуатації об'єктів поводження з побутовими відходами : Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 04 травня 2012 р. № 196. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0821-12#Text> (дата звернення: 04.10.2020).
14. Методика роздільного збирання побутових відходів : Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 01 серпня 2011 р. № 133. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. *Офіційний вісник України*. 2011. № 81. Ст. 2990.
15. Порядок розроблення, погодження та затвердження схем санітарного очищення населених пунктів : Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 23 березня 2017 р. № 57. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. *Офіційний вісник України*. 2017. № 40. Ст. 1270.
16. Державні санітарні норми та правила утримання територій населених місць : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17 березня 2011 р. № 145. Міністерство охорони здоров'я України. *Офіційний вісник України*. 2011. № 27. Ст. 1140.
17. Харченко Т.О. «Повноваження органів місцевого самоврядування у сфері управління відходами». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 5. С. 45–47.
18. Про затвердження Порядку формування тарифів на послуги з поводження з побутовими відходами : Закон України від 26 липня 2006 року № 1010. *Офіційний вісник України*. 2006. № 30. С. 82.
19. Стан сфери поводження з побутовими відходами в Україні за 2020 рік. Міністерство розвитку громад та територій України. 2021. URL: <https://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/zhkh/terretory/stan-sfery-povodzhennya-z-pobutovomu-vidhodamy-v-ukrayini-za-2020-rik-2/> (дата звернення: 05.10.2021).
20. Малишева Н.Р., Олещенко В.І. Актуальні проблеми розвитку екологічного права та перспективи їх розв'язання. *Правова держава*. 2014. Вип. 25. С. 167–181.
21. Проект Закону «Про управління відходами» від 04.06.2020 № 2207-1-д. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69033 (дата звернення: 05.10.2021).
22. Про відходи та скасування деяких директив : Директива Європейського Парламенту та Ради від 19 листопада 2008 року № 2008/98/ЄС. URL: <https://mepr.gov.ua/files/docs/2008%2098%20%D0%84%D0%A1.pdf> (дата звернення: 04.10.2021).
23. Щодо полігонів захоронення відходів : Директива Ради від 26 квітня 1999 року № 1999/31/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_925#Text (дата звернення: 04.10.2021).
24. Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди : Директива Європейського Парламенту та Ради від 21.04.2004 № 2004/35/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_965#Text (дата звернення: 04.10.2021).
25. Про схвалення Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 820-р. Урядовий кур'єр. 2017. № 220.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.15421/392199>

Галабурда Н. А.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правоохоронної діяльності та кримінально-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та міжнародно-правових відносин
Університету митної справи та фінансів*

ХАРАКТЕР МОДЕРНІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮСТИЦІЇ В АНГЛОСАКСОНСЬКІЙ СИСТЕМІ ПРАВА

THE NATURE OF THE MODERNIZATION OF ADMINISTRATIVE JUSTICE IN THE ANGLO-SAXON LEGAL SYSTEM

Завданням дослідження є визначення сутності та особливостей англосаксонської системи права, характеру впливу на них загальноправових принципів, з'ясування особливостей правового статусу трибуналів Великобританії, а також виокремлення основних переваг і недоліків адміністративних трибуналів порівняно із загальними судами.

На відміну від континентальних правових систем, англосаксонське право робить акцент на процесуальній, прагматичній стороні його функціонування. У досліджуваній правовій системі є декілька позицій щодо розуміння поняття «адміністративна юстиція»: по-перше, це існуючий порядок оскарження рішень і дій органів публічного управління та посадових осіб у суді, тобто особливий вид діяльності судової влади; по-друге, це діяльність трибуналів як квазісудових органів.

Крім того, багатьом країнам, які належать до англосаксонської правової сім'ї, притаманний принцип обов'язкового попереднього (досудового) звернення з приводу спорів до органів адміністративної юстиції. Лише після розгляду досудового звернення уповноваженими квазісудовими органами можливе відкриття процедури в загальному суді. Англосаксонська система адміністративної юстиції виходить із доктрини рівності всіх посадових осіб перед судом та недопущення фактів вилучення чиновників із-під юрисдикції тих же судів, з якими мають справу інші громадяни.

Аналіз адміністративної юстиції Великобританії (англосаксонський варіант) дає змогу зробити висновок, що вона функціонує на стику виконавчої та судової гілок державної влади. З виконавчою владою адміністративну юстицію пов'язує те, що її органи перебувають у тісній взаємодії з активною адміністрацією. Натомість із судовою гілкою влади її зближує той факт, що суди загальної юрисдикції виступають як апеляційна інстанція на рішення адміністративних трибуналів. Діяльність цих органів має відомчий характер і, на відміну від континентальної моделі адміністративної юстиції, не несе в собі принцип універсальної підвідомчості.

Ключові слова: *правова система, адміністративна юстиція, адміністративний трибунал, адміністративні суди, принципи.*

The main goal of the study is to determine the nature and features of the Anglo-Saxon legal system, the nature of the impact of common law principles, to clarify the legal status of UK tribunals, and highlight the main advantages and disadvantages of administrative tribunals compared to general courts.

Unlike continental legal systems, Anglo-Saxon law emphasizes the procedural, pragmatic side of its operation. In the studied legal system there are several positions on the understanding of the concept of "administrative justice": first, it is the existing procedure for appealing against decisions and actions of public administration and officials in court, i. e. a special type of judicial activity; secondly, it is the activity of tribunals as quasi-judicial bodies.

In addition, many countries belonging to the Anglo-Saxon legal family have the principle of mandatory prior (pre-trial) recourse to administrative justice disputes. Only after consideration of the pre-trial appeal by the authorized quasi-judicial bodies is it possible to open the procedure in the general court. The Anglo-Saxon system of administrative justice is based on the doctrine of equality of all officials before the courts and the prevention of the removal of officials from the jurisdiction of the same courts that other citizens deal with.

An analysis of the administrative justice of Great Britain (Anglo-Saxon version) allows us to conclude that it operates at the junction of the executive and judicial branches of government. Administrative justice is linked to the executive branch by the fact that its bodies are in close cooperation with the active administration. Instead, it is brought closer to the judiciary by the fact that courts of general jurisdiction act as an appellate instance against decisions of administrative tribunals. The activities of these bodies are departmental in nature and, unlike the continental model of administrative justice, do not carry the principle of universal jurisdiction.

Key words: *legal system, administrative justice, administrative tribunal, administrative courts, principles.*

Постановка проблеми. Вивчення іноземного досвіду побудови та функціонування того чи іншого інституту правової системи, на нашу думку, є досить актуальним, адже саме процес глобалізації нині є головною тенденцією сучасного світового розвитку. Розширюється взаємозалежність держав у багатьох галузях управління, відбувається інтенсифікація міжнародних зв'язків, у зв'язку із чим, на думку О.Б. Зеленцова, можна говорити про формування такого нового правового явища, як глобальне адміністративне право [1, с. 51]. У межах глобальних публічних інтересів є проблеми, вирішення яких вимагає наднаціонального правового регулювання. У зв'язку із цим відбувається зближення правових систем окремих держав та наявних моделей судочинства, уніфікація і стандартизація правових норм та інститутів.

Стан дослідження. Варто зазначити, що науково-теоретичні дослідження англосаксонської системи права здійснювали В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, А.В. Дайсі, О.Б. Зеленцов, Г.І. Нікєрова, Ю.С. Педько, І.В. Решетніков, В.В. Сажина, Н.Г. Саліщева, І.А. Соколов, А.К. Соловійова, А.А. Соловійов, Ю.М. Старілов, В.В. Стефанюк, І.Г. Тимошенко, Д.М. Чечот та інші науковці. Однак переваги й недоліки організації та функціонування адміністративної юстиції Великобританії, що можуть стати в пригоді з метою інституціоналізації в Україні, практично залишилися поза увагою.

Метою статті є дослідження сутності та особливостей англосаксонської системи права, визначення характеру впливу на них загальноправових принципів, з'ясування особливостей правового статусу трибуналів Великобританії, а також виокремлення основних переваг і недоліків адміністративних трибуналів порівняно із загальними судами.

Виклад основного матеріалу. У досліджуваній правовій системі є декілька позицій щодо розуміння поняття «адміністративна юстиція»: по-перше, це існуючий порядок оскаржен-

ня рішень і дій органів публічного управління та посадових осіб у суді, тобто особливий вид діяльності судової влади; по-друге, це діяльність трибуналів як квазісудових органів.

На відміну від континентальних правових систем, англосаксонське право робить акцент на процесуальній, прагматичній стороні його функціонування. А.І. Єлістратов зазначив: «Англійський тип складається з більш-менш послідовного здійснення єдиної юстиції – у підпорядкуванні актів управління контролю загальних судів» [2, с. 282]. Так, якщо в основі французької адміністративної юстиції лежала ідея максимальної ізоляції сфери виконавчої діяльності держави від загального суду, то у Великобританії спочатку взагалі не існувало жодної теорії, а тому перші адміністративні квазісудові органи створювалися «стихийно» [3]. Англосаксонська система адміністративної юстиції виходить із доктрини рівності всіх посадових осіб перед судом та недопущення фактів вилучення чиновників із-під юрисдикції тих же судів, з якими мають справу інші громадяни. Стосовно цього А.В. Дайсі зазначав, що створення окремих органів для вирішення спорів, де однією стороною є орган державного управління, суперечить одному з основних принципів англійської правової системи – верховенству права, згідно з яким усі повинні відповідати однаковою мірою перед загальними судами [4].

Англійська правова система, яка створила ефективний механізм судового контролю за рішеннями, діями та бездіяльністю виконавчої влади, має значний досвід у сфері його здійснення. Нам імпонує позиція Н.Ю. Хаменевої, яка стверджує, що англосаксонська система функціонує на межі виконавчої та судової гілок державної влади: з одного боку, органи адміністративної юстиції взаємодіють з активною адміністрацією, що допомагає краще розібратися в суті справи, яка розглядається; з іншого боку, вони наділені судовими повноваженнями та підлягають суворому контролю

загальними судами, що своєю чергою визначає правильне (з позиції закону) вирішення спорів [5, с. 128–129].

Упродовж тривалого часу у Великобританії ідея щодо адміністративної юстиції взагалі не сприймалася, оскільки існувала думка, що традиційна судова система здатна вирішити всі спори. Створення адміністративної юстиції в Англії – виняток, певний відхід від загальноприйнятих принципів доктрини верховенства права, основи якої були визнані як незмінні протягом багатьох століть.

Адміністративна юстиція у Великобританії визначається в ч. 4 ст. 13 додатка 7 до Закону про трибунали, суди та примусове виконання досить широко – як «загалом система прийняття рішень адміністративного або розпорядчого характеру щодо приватних осіб, яка включає в себе процедури прийняття таких рішень, законодавство, згідно з яким такі рішення приймаються, і системи вирішення спорів із таким рішенням» [6].

Зокрема, з прийняттям Закону про трибунали, суди та примусове виконання у Великій Британії створено оновлену дворівневу систему трибуналів, яка розглядає адміністративні справи незалежно від органів виконавчої влади або їхніх підрозділів, у межах або за ініціативою яких вони були створені. Така організація роботи системи трибуналів була використана для забезпечення послідовної, незалежної та ефективною діяльності [7].

На початку ХХ ст., коли суди були неспроможні розглядати велику кількість справ у напрямі економіки й соціальних відносин, органи виконавчої влади почали створювати підпорядковані їм адміністративні трибунали для досудового розгляду справ. Створення перших адміністративних трибуналів свідчить про кризу доктрини верховенства права [3]. Так, відповідно до основних положень цієї доктрини захист суб'єктивних прав здійснюється судами загального права. У період державно-монополістичного капіталізму цей принцип був порушений, оскільки набули поширення квазісудові органи, що уповноважені розглядати специфічні категорії спорів, однією зі сторін у яких є представник виконавчої влади. Специфіка роботи адміністративних трибуналів полягає у спеціалізації їхньої діяльності та спрощенні процедурних норм, пов'язаних із реалізацією права на звернення до

квазісудової інстанції. Законом про трибунали та розслідування 1958 р. створено єдину правову основу для функціонування квазісудових органів, які розглядають адміністративні спори, та передбачено взаємодію адміністративних трибуналів і судової системи, а також дотримання адміністративними трибуналами принципу природного правосуддя. Однак Закон про трибунали та розслідування, визначивши загальні принципи діяльності, не сприяв встановленню належного одноманіття у структурі цих органів.

Розгляд спірних справ між публічними органами та громадянами (у межах здійснення контролю за діяльністю перших) забезпечується звичайними судами загальної юрисдикції. Квазісудові органи – адміністративні трибунали, які формуються із числа осіб зі спеціальними знаннями у сфері діяльності, якою опікується трибунал, – посідають проміжне місце між адміністрацією і загальними судами та покликані встановлювати право конкретної особи на допомогу чи послугу, передбачені законодавством.

Законодавці Великобританії намагалися зблизити систему трибуналів та судову систему, виключити їх протистояння, а також визначити підвищення ролі і статусу системи трибуналів як органів, які нарівні із судами здійснюють діяльність щодо вирішення спорів, захисту й відновлення прав і законних інтересів громадян та організацій.

К.О. Устюжанінова виділяє дві форми адміністративної юстиції Великобританії – діяльність трибуналів як квазісудових органів із вирішення спорів у сфері управління та діяльність адміністративного суду в разі здійснення ним юрисдикції судового контролю щодо дій і рішень органів публічного управління Великобританії. Дослідниця також акцентує на тому, що Вищому трибуналу на певних умовах надано повноваження розглядати та вирішувати справи в порядку судового контролю [8].

І.А. Кузовков вважає, що адміністративні трибунали являють собою незалежні судові органи, засновані парламентом для розгляду скарг на рішення, прийняті щодо окремих категорій справ, державними службовцями, а також іншими уповноваженими особами [9].

Адміністративні трибунали здійснюють діяльність щодо розгляду спорів між державними органами, посадовими особами

та громадянами; забезпечують розгляд адміністративних спорів як перша інстанція та вважаються органами спеціальної юрисдикції щодо судів загальної юрисдикції. Їхній правовий статус – це затверджений парламентом механізм здійснення квазісудової діяльності.

Варто зазначити, що будь-яке рішення, прийняте адміністративним трибуналом, може бути оскаржене в адміністративному порядку. Скарга може бути направлена як безпосередньо міністрові, так і в спеціально створений апеляційний трибунал. Апеляція на рішення трибуналу подається до суду загальної юрисдикції, що своєю чергою характеризує наглядацьку діяльність загального суду за адміністративним трибуналом.

Наразі можна говорити про самостійне організаційно-правове становище англійських трибуналів. На сьогодні налічується близько 60 різновидів трибуналів, загалом у країні функціонує понад 2 тисячі таких установ. Вони діють на основі власних статутів, які визначають їхній кількісний склад та процедуру діяльності.

Модернізація державного управління у Великобританії, конституційні реформи кінця ХХ ст. зберегли адміністративні трибунали як одну з форм адміністративної юстиції та навіть спробували розширити їх вплив на правову систему країни. Так, згідно із Законом про трибунали, суди і виконавче провадження 2007 р. адміністративні трибунали створюються на основі підзаконних актів – актів парламенту, їх діяльність певним чином упорядковується, деякі з них об'єднуються. Створено нові органи адміністративної юстиції Великобританії – Трибунал першого рівня (First-tier Tribunal) і Вищий трибунал (Upper Tribunal).

Нам імпонує думка А.В. Разгільдєєва щодо того, що реформа 2007 р. у Великобританії посилила спеціалізацію адміністративної юстиції за рахунок уніфікації діяльності трибуналів, при цьому вона одночасно розширила можливості для перегляду рішень трибуналів усередині їх системи та обмежила права на оскарження таких рішень в органах судової влади [10, с. 146].

Крім того, згідно із ч. 1 ст. 7 Закону про трибунали, суди та примусове виконання Лорд-канцлер Великобританії має право, за згодою голови відповідного трибуналу, прийняти рішення про створення у Трибуналі першого рівня низки палат, які будуть займатися розглядом справ певної категорії.

Збільшення кількості звернень до судів із вимогою судового перегляду дій і рішень органів публічної влади, необхідність реалізації положень Закону про права людини 1998 р., який інкорпорував у британське законодавство Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, привели до серйозних змін у судовій системі Великобританії. У складі Вищого суду, а саме у складі його Відділення королівської лави (Queen's Bench Division), був утворений Адміністративний суд.

Крім того, багатьом країнам, які належать до англосаксонської правової сім'ї, притаманний принцип обов'язкового попереднього (досудового) звернення з приводу спорів до органів адміністративної юстиції. За словами О.Б. Зеленцова, лише після розгляду досудового звернення уповноваженими квазісудовими органами можливе відкриття процедури в загальному суді [1, с. 51].

Висновки. Таким чином, аналіз адміністративної юстиції Великобританії (англосаксонський варіант) дає змогу зробити висновок, що вона функціонує на стику виконавчої та судової гілок державної влади. З виконавчою владою адміністративну юстицію пов'язує те, що її органи перебувають у тісній взаємодії з активною адміністрацією. Із судовою гілкою влади її зближує той факт, що суди загальної юрисдикції виступають як апеляційна інстанція стосовно рішень адміністративних трибуналів. Діяльність цих органів має відомчий характер та, на відміну від континентальної моделі адміністративної юстиції, не несе в собі принцип універсальної підвідомчості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зеленцов А.Б. Учебно-методический комплекс и методические рекомендации по изучению курса «Административная юстиция». Москва : Изд-во РУДН, 2011. 73 с.
2. Елистратов А.И. Основные начала административного права. Москва, 1917. 294 с.
3. Сажина В.В. Административная юстиция Великобритании : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Москва, 1984. 198 с.
4. Дэйси А.В. Основы государственного права Англии / пер. с англ. под ред. П.Г. Виноградова. Москва, 1907. 671 с.
5. Хаманева Н.Ю. Защита прав граждан в сфере исполнительной власти. Москва, 1997. 214 с.

6. Особливості судової системи та адміністративної юстиції Великобританії. URL: https://pidru4niki.com/1031020858781/pravo/osoblivosti_sudovoyi_sistemi_administrativnoyi_yustitsiyi_velikobritaniyi
7. Administrative Justice and Tribunals: A Strategic Work Programme 2013-16 / Ministry of Justice. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/217315/admin-justice-tribs-strategic-work-programme.pdf
8. Устюжанинова Е.А. Современная административная юстиция в Великобритании : монография. Москва : Изд-во МГОУ, 2012. 221 с.
9. Кузовков И.А. Трибуналы как форма административной юстиции. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tribunaly-kak-forma-administrativnoy-yustitsii-velikobritanii/viewer>.
10. Разгильдеев А.В. Административное правосудие: опыт стран Европы, США и возможность его использования в России. Закон. 2013. № 11. С. 135–150.

УДК 342.951:796](477)
DOI <https://doi.org/10.15421/392200>

Моргунов О. А.,
*доктор юридичних наук, доцент,
декан факультету № 3
Харківського національного університету внутрішніх справ*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ СФЕРИ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF PHYSICAL CULTURE

У статті досліджено адміністративно-правове регулювання державного управління у сфері фізичної культури. Визначено, що адміністративно-правове регулювання державного управління фізичною культурою слід визначати як сукупність адміністративно-правових норм та інших адміністративно-правових засобів, за допомогою яких здійснюється закріплення, впорядкування, захист відносин за участю суб'єктів владних повноважень у цих сфері в інтересах людини, суспільства і держави через механізм адміністративно-правового регулювання. Провідне місце в правовому регулюванні сфер фізичної культури і спорту належить нормам адміністративного права, які становлять основу державного управління цими сферами, визначаючи статус державного управління, принципи, основи, форми і методи їх здійснення. Також адміністративно-правове регулювання має місце з метою регулювання відносин у сферах фізичної культури та спорту за участю суб'єктів владних повноважень щодо захисту прав і свобод особи, притягнення до адміністративної відповідальності, запобігання та протидії корупції у цих сферах. Під адміністративно-правовим регулюванням державного управління фізичною культурою можна розуміти сукупність адміністративно-правових норм та інших адміністративно-правових засобів, що закріплюють, впорядковують, охороняють відносини за участю суб'єктів владних повноважень у цих сферах в інтересах людини, закріплюють, упорядковують, охороняють відносини суспільства і держави через механізм адміністративно-правового регулювання, що забезпечує здійснення адміністративно-правового регулювання у правовій поведінці учасників адміністративних відносин на основі сприйняття та подальшого відображення у суспільно значущій діяльності у формах дотримання та застосування адміністративних-правових норм.

Ключові слова: *адміністративно-правове регулювання, фізична культура, спорт, публічне адміністрування, Україна.*

The purpose of the article is to study the administrative and legal regulation of public administration in the field of physical culture. The article examines the administrative and legal regulation of public administration in the field of physical culture. It is determined that the administrative and legal regulation of public administration of physical culture should be defined as a set of administrative and legal norms and other administrative and legal means by which to consolidate, streamline, protect relations with the participation of subjects of power in these areas in the interests of man, society and the state through the mechanism of administrative and legal regulation. The leading place in the legal regulation of the spheres of physical culture and sports belongs to the norms of administrative law, which form the basis of public administration of these spheres, determining the status of public administration, principles, bases, forms and methods of their official activity, priorities and ways of forming state policy. physical culture and sports, means and procedures for its implementation, regulate control and supervision in these areas. Also, administrative and legal regulation takes place to regulate relations in the fields of physical culture and sports with the participation of subjects of power to protect the rights and freedoms of individuals and their groups, bring to administrative responsibility, prevent and combat corruption in these areas. Administrative and legal regulation of public administration of physical culture can be understood as a set of administrative and legal norms and other administrative and legal means that consolidate, streamline, protect relations with the participation of subjects of power in these areas in the interests of man, society and state through the mechanism administrative and legal regulation, which ensures the implementation of administrative and legal regulation in the legal behavior of participants in administrative relations on the basis of perception and subsequent reflection in socially significant activities in the forms of compliance and application of administrative norms.

Key words: *administrative and legal regulation, physical culture, sports, public administration, Ukraine.*

Постановка проблеми. Адміністративно-правове регулювання публічного адміністрування сфер фізичної культури можна розуміти як сукупність адміністративно-правових норм та інших адміністративно-правових засобів, що закріплюють, впорядковують, охороняють відносини за участю суб'єктів владних повноважень у вказаних сферах в інтересах людини, суспільства та держави через механізм адміністративно-правового регулювання, який забезпечує втілення адміністративно-правового регулювання у правовій поведінці учасників адміністративних правовідносин на основі сприйняття та наступного відображення у соціально значущій діяльності у формах дотримання та застосування адміністративних норм [1, с. 134–135, 2, с. 153–154].

Стан дослідження проблеми. Загальним питанням публічного адміністрування, зокрема у сфері фізичної культури і спорту в Україні, присвятили свої роботи: В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, В.Б. Антонюк, О.М. Бандурка, О.І. Беспалова, Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.П. Гетманець, С.М. Гусаров, О.В. Джафарова, О.Ю. Дрозд, М.М. Долгополова, В.В. Карпенко, Ю.В. Ковбасюк, Г.І. Ковтун, Л.В. Козлова, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, О.І. Миколенко, Р.С. Мельник, О.М. Музичук, Н.Р. Нижник, А.Ю. Олійник, Н.М. Оніщенко, О.В. Орлова, Н.М. Пархоменко, С.П. Погребняк, В.Ф. Погорілко, А.І. Рибак, О.Ю. Салманова, О.Ю. Синявська, В.В. Сокурченко, І.Д. Пастух, І.М. Пахомов, В.В. Чулак, Р.В. Шаповал, О.С. Юнін та ін. Питання адміністративно-правового регулювання публічного адміністрування у сфері фізичної культури і спорту у працях попередників-адміністративістів висвітлені фрагментарно, окремі питання залишилися без уваги, що підкреслює доцільність та актуальність наукового пошуку із вказаних питань.

Метою статті є дослідження адміністративно-правового регулювання публічного адміністрування сфери фізичної культури.

Виклад основного матеріалу. Адміністративно-правове регулювання публічного адміністрування сфери фізичної культури охоплює складники, які на основі структурно-функціонального аналізу поділяють на блоки. О.М. Резнік елементами адміністративно-правового регу-

лювання називає адміністративно-правові норми; методи, засоби, типи адміністративного права; механізм адміністративно-правового регулювання загалом, а оціночним критерієм адміністративно-правового регулювання є ефективність [3, с. 89]. При цьому структурно-функціональний аналіз вказаних складників дозволяє виділити структурні елементи адміністративно-правового регулювання та його функціональні компоненти [2, с. 154, 4, с. 13].

Методи як способи та засоби адміністративно-правового регулювання можуть бути визначені складовими частинами структурного блоку, враховуючи позначення механізму адміністративно-правового регулювання сукупністю правових засобів [4, с. 13]. Але тоді значення має не тільки шлях досягнення мети, але і форма як зовнішнє вираження адміністративно-правового регулювання.

Щодо типів адміністративно-правового регулювання, то відповідна характеристика є результатом класифікації та до складників механізму не відноситься, вказуючи на відмінності окремих видів адміністративно-правового регулювання.

Таким чином, органічними складниками механізму адміністративно-правового регулювання публічного адміністрування сфер фізичної культури та спорту є підстави визначати норми права, акти його реалізації, форми та методи, правові відносини. До функціональних складників доцільно віднести юридичні факти, правову свідомість, акти тлумачення права, акти застосування норм права [1, с. 133–134, 3, с. 89]

Насамперед це норми, якими визначаються компетенція і повноваження, порядок та підстави їх реалізації, форми та методи діяльності Міністерства молоді і спорту України, Департаменту фізичної культури і Департаменту олімпійського спорту, Комітету з фізичного виховання та спорту МОН України та інших суб'єктів публічного адміністрування сфер фізичної культури та спорту [5, с. 88–89]. Це Закони України «Про центральні органи виконавчої влади від 17.03.2011 р. № 3166-VI [6], «Про ліцензування певних видів господарської діяльності України» від 02.03.2015 р. № 222-VIII [7], «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012 р. № 5203-VI [8], «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 р. № 851-IV [9]

та ін. До підзаконних актів вказаної спрямованості як частини правового забезпечення публічного адміністрування сфер фізичної культури та спорту в Україні відносимо Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження вимог до підготовки технологічної картки адміністративної послуги» від 30.01.2013 р. № 44 [10], Положення про Міністерство молоді та спорту України, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 р. № 220 [11], Положення про визначення рейтингу за напрямом «спорт ветеранів» з олімпійських та неолімпійських видів спорту в Україні, затверджене Наказом Мінмолодьспорту України від 22.10.2018 року № 4833 [12], Положення про управління спортом департаментів молоді та спорту міських та обласних державних адміністрацій та інші.

Їх, наприклад, включає Концепція Державної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на період до 2020 року [12]. Указом Президента України від 9 лютого 2016 року № 42/2016 затверджена Національна стратегія з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 року «Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація» [13, с. 172, 14]. Однак спеціалізовані щодо сфер фізичної культури та спорту норми не вичерпують програмних положень як основи публічного адміністрування у сфері фізичної культури і спорту.

Досліджуючи шляхи розвитку публічного адміністрування у сферах фізичної культури та спорту, не можна поза увагою залишити Стратегію реформування державного управління в Україні на період до 2021 року [14] та Стратегію реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 роки [15], які визначають основні засади та шляхи трансформації державного управління в країні загалом. Аналіз вказаних програмних норм дозволяє дійти висновку, що реформа державного управління у вказаних актах визначається одним із пріоритетів держави на шляху поглиблення європейської інтеграції задля досягнення мети набуття членства в ЄС. Цілком логічним є висновок про те, що і програми більш загальної спрямованості включають положення щодо необхідності та напрямів реформування державного управління. Серед таких актів мож-

ливо відзначити Стратегію сталого розвитку «Україна-2020» [16], Програму діяльності уряду [17], Середньостроковий план пріоритетних дій уряду до 2020 року [18], План заходів з імplementації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, на 2014–2017 роки [19] та інші програмні нормативно-правові акти.

Аналізуючи наведений зв'язок програмних актів, бачимо, що від загальних програмних актів іде конкретизація напрямів розвитку та вдосконалення публічного адміністрування сфер фізичної культури та спорту [20, с. 98–99]. Водночас практика розроблення та прийняття програмних норм щодо публічного адміністрування стикається з недосконалістю програмно-цільових актів, що не дозволяє описаним перевагам вплинути на поліпшення управління вказаними сферами.

Так, системним недоліком програмних актів із питань публічного адміністрування є відсутність чіткого визначення джерел та обсягів фінансування. Експерти SIGMA з цього приводу констатують, що стратегія реформування державного управління не включає орієнтовний обсяг видатків на реалізацію конкретних заходів реформи або джерела їх фінансування [21, с. 8].

Отже, провідне місце у правовому забезпеченні сфер фізичної культури і спорту належить нормам адміністративного права, які становлять основу публічного адміністрування вказаних сфер. Продовжуючи аналіз адміністративно-правового забезпечення публічного адміністрування у сфері фізичної культури і спорту, зупинимось на тому, що роль та значення адміністративного права в механізмі правового регулювання відносин сфер фізичної культури та спорту не обмежується правовим забезпеченням публічного адміністрування.

Наприклад, у взаємодії професійних спортсменів зі спортивними клубами та федераціями часто нехтуються права професійних спортсменів, оскільки, як правило, саме вони є слабшою ланкою в цих відносинах, отже, потребують правового захисту [20, с. 99]. Непоодинокими є випадки підкупу старших або головних тренерів з метою включення в основний склад команди того чи іншого спортсмена; несправедливий

розподіл між спортсменами рейтингових змагань для їх відбору до основного складу національних збірних команд; підкуп суддів і несправедливе суддівство змагань; договірні матчі, поединки, зустрічі для досягнення будь-якого результату, незалежно від причин змови [22, с. 74–75]. Це означає, що правове забезпечення відносин сфер фізичної культури та спорту охоплює питання захисту професійних спортсменів, встановлення відповідальності за порушення норм права у вказаних сферах, які вирішуються, серед інших норм, нормами адміністративного права, як щодо статусу суб'єктів захисту, його форм, методів тощо, так і в аспекті визначення підстав та порядку захисту, відповідальності. Як вказує В.Б. Авер'янов, адміністративне право за своїм глибинним призначенням має визначатися як «право забезпечення і захисту прав людини». У цьому сутність усієї трансформації теорії і практики українського адміністративного права на сучасному етапі [23, с. 67].

Щодо відповідальності, то нині розвиток спортивного права створює всі необхідні передумови для виокремлення спеціальної юридичної відповідальності – «спортивно-змагальної» [24], що не впливає на застосування вже виділених та законодавчо оформлених видів [25, с. 60], за такі порушення, як нецільове використання бюджетних коштів, виділених на реалізацію державних спортивних програм чи на організацію спортивних зборів спортсменів, оренда спортивних об'єктів майже задарма, списання спортивного інвентарю та активів спортивних об'єктів під час реорганізації чи ліквідації спортивних об'єктів, численні маніпуляції коштами під час будівництва спортивних майданчиків тощо [26, с. 8]. У межах цього дослідження значення має той факт, що адміністративно-правове забезпечення відносин у сфері фізичної культури і спорту включає встановлення відповідальності та визначення тих дій чи бездіяльності суб'єктів чи об'єктів управлінської системи, які становлять склади адміністративних проступків у сферах фізичної культури та спорту, а також санкції за вчинення правопорушень, підстави та порядок притягнення до цього виду юридичної відповідальності.

У цьому контексті зауважимо, що застосування вказаної норми стикається на практиці

з труднощами [25, с. 60–61]. По-перше, хоча гральний бізнес в Україні законодавчо заборонений [27], тим не менш через проведення лотерей фактично функціонують букмекерські контори, які приймають ставки на спорт. По-друге, на практиці існують випадки, коли зацікавлені сторони офіційного спортивного змагання, в якому вони беруть участь, роблять ставки на спорт через інших осіб. І описаний зв'язок вкрай важко довести.

Це утруднює практику притягнення до адміністративної відповідальності та застосування ст. 172-9-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення [28] у тому вигляді, що приватні суб'єкти шляхом отримання ліцензії на законних підставах проводять лотереї, переможці в яких визначаються залежно від вгадування результатів випадкових подій у різних видах професійних та (чи) аматорських змагань, що включені до опублікованої програми тиражу лотереї [29]. І ці приватні суб'єкти фактично пов'язані із зацікавленими сторонами офіційного спортивного змагання, в якому вони беруть участь (спортсменами, особами допоміжного спортивного персоналу, які беруть безпосередню участь у спортивному змаганні, посадовими особами у сфері спорту). Однак для того, щоб довести зв'язок зацікавленої сторони та організатора лотереї, підстав замало, що впливає на брак підстав для притягнення до адміністративної відповідальності таких суб'єктів, як центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування і реалізують державну політику у сфері фізичної культури і спорту, їхні керівники; спортивні федерації, Національний олімпійський комітет України, Спортивний комітет України, інші спортивні організації, їхні підрозділи і посадові особи, до компетенції яких належать організація та забезпечення проведення офіційних спортивних змагань і визначення результатів цих змагань, проведення відповідних перевірок і прийняття рішень за їх наслідками; посадова особа у сфері спорту – власник, акціонер, керівник чи працівник юридичної особи, яка організовує і сприяє спортивним змаганням, а також особи, уповноважені на проведення офіційного спортивного змагання; керівники і працівники міжнародної спортивної організації, інших компетентних спортивних організацій,

що визнають змагання [30, с. 73]. Означену проблему доцільно вирішувати комплексно.

Її вирішенню сприятимуть розроблення та прийняття Закону «Про букмекерську діяльність в Україні», а також внесення змін до Закону України «Про державні лотереї в Україні» від 06.09.2012 № 5204-VI [31].

Окремий закон спрямовано на запобігання впливу на результати офіційних спортивних змагань корупційних правопорушень та порушень, пов'язаних із корупцією у сфері спорту. А саме Закон України «Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань» від 03.11.2015 р. № 743-VIII [32] визначає засади, особливості суб'єктів і заходів запобігання та виявлення зазначених порушень і усунення їх наслідків, а також відповідальність за них. Як вказує С.Ф. Денисов, «глибоко враженими корупцією прийнято вважати правоохоронну сферу, освіту та медицину, однак це соціально негативне явище охоплює набагато ширше коло відносин. Сфера фізичної культури та спорту не є винятком. Будучи галуззю, яка охоплює досить обмежене коло осіб і не привертає стільки соціальної уваги, як освіта та медицина, вона стає більш вразливою для шахраїв, викрадачів державного чи комунального майна, недобросовісних очільників тих чи інших спортивних відомств і об'єктів та інших правопорушників» [26, с. 4–5, 20, с. 98, 34, 35, с. 133].

Висновки. Враховуючи викладене, доцільно висновку, що провідне місце у правовому регулюванні сфер фізичної культури і спорту належить нормам адміністративного права, які становлять основу публічного адміністрування вказаних сфер, визначаючи статус суб'єктів публічного адміністрування, принципи, підстави, форми і методи їхньої службової діяльності, пріоритети та шляхи формування державної політики в галузях фізичної культури і спорту, засоби та процедури її впровадження, регулюють контроль та нагляд у вказаних сферах. Також адміністративно-правове регулювання має місце для регламентації відносин у сферах фізичної культури та спорту за участю суб'єктів владних повноважень щодо захисту прав і свобод осіб та їх груп, притягнення до адміністративної відповідальності, запобігання та протидії корупції у вказаних сферах.

Механізм адміністративно-правового регулювання, об'єднуючи органічну (норми права, акти його реалізації, форми, методи, правові відносини) та функціональну (юридичні факти, правова свідомість, акти тлумачення права, акти застосування норм права) складові частини, забезпечує втілення адміністративно-правового регулювання у правовій поведінці учасників адміністративних правовідносин на основі сприйняття та наступного відображення у соціально значущій діяльності адміністративних норм у формах дотримання та застосування [1, с. 134–135].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Моргунов О.А. Поняття та механізм адміністративно-правового регулювання публічного адміністрування сфер фізичної культури і спорту. Південноукраїнський правничий часопис. 2019. № 4. С. 131–135.
2. Рибалка Н.О., Балабан С. М. Концептуальні засади визначення ефективності адміністративно-правового регулювання: міждисциплінарний підхід. Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2014. № 1. С. 147–159.
3. Резнік О.М. Адміністративно-правове регулювання діяльності правоохоронних органів із забезпечення фінансово-економічної безпеки України. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2018. Т. 29 (68), № 2. С. 88–94.
4. Адміністративне право України : підручник / за заг. ред. д.ю.н., проф. Коломоєць Т.О. Київ : «Істина», 2008. 560 с.
5. Моргунов О.А. Адміністративно-правове регулювання відносин сфер фізичної культури та спорту. Вітчизняна юридична наука в умовах сучасності : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 15–16 берез. 2019 р.). Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2019. С. 88–90.
6. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3166-17> (дата звернення : 17.11.2021)
7. Про ліцензування певних видів господарської діяльності: Закон України від 02.03.2015 № 222-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 23. Стор. 1234. Стаття 158.

8. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI. Офіційний вісник України. 2012. № 76. С. 44.
9. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 36. Ст. 275.
10. Про затвердження вимог до підготовки технологічної картки адміністративної послуги: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.01.2013 № 44. Офіційний вісник України. 2013. № 9. С. 28. Ст. 333, код акта 65676/2013.
11. Про затвердження Положення про Міністерство молоді та спорту України: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 220. Офіційний вісник України. 2014. № 54. С. 66. Ст. 1447, код акта 73101/2014.
12. Про затвердження Державної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2017 № 115. Офіційний вісник України. 2017. № 22. С. 147. Ст. 621, код акта 85194/2017.
13. Базенко В.А. Механізм підтримки розвитку фізичної культури та спорту в умовах децентралізації. Молодий вчений. 2017. № 1(41). С. 172–178.
14. Деякі питання реформування державного управління України: Розпорядження Кабінету міністрів України від 24.06.2016 № 474-р. Офіційний вісник України. 2016. № 55. С. 36.
15. Стратегія реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.02.2017 № 142-р. Офіційний вісник України. 2017. № 23. С. 61.
16. Стратегія сталого розвитку «Україна 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015. Офіційний вісник України. 2015. № 4. С. 8.
17. Про затвердження Програми діяльності Кабінету Міністрів України: 29.09.2019. № 849. Офіційний вісник України. 2019. № 79. С. 9.
18. Про затвердження середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року та плану пріоритетних дій Уряду на 2017 рік: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.04.2017 № 275-р.
19. Про імплементацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.09.2014 № 847-р. Офіційний вісник України. 2014. № 77. С. 178. Ст. 2197. Код акта 74065/2014.
20. Нікітенко С.В. Особливості нормативно-правового регулювання фізичного виховання і спорту в Україні. Державне управління та місцеве самоврядування. 2016. Вип. 1. С. 95–100.
21. Звіт про базові вимірювання: Принципи державного управління (Україна, червень 2018 року). URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reform%20office/Ukraine%20Baseline%20Measurement%20Report%202018_UA.pdf
22. Иванов А.С. Коррупционные преступления в спорте и причины их совершения. Уголовно-правовые аспекты борьбы с преступностью в сфере спорта : мат-лы всерос. науч.-практ. конф. (18 марта 2011 года). Омск : Омская академия МВД России, 2011. С. 73–76.
23. Виконавча влада і адміністративне право / [О.Ф. Андрійко, Н.В. Кпіма, Л.Є. Кисіль, О.Д. Крупчан та ін.]; за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Видавничий Дім «Ін-Юре», 2002. 668 с.
24. Медведєв Д.Ю. Спортивно-змагальна відповідальність. Санкції у спортивному праві (національні аспекти та іноземний досвід). Часопис Академії адвокатури України. 2013. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2013_4_15
25. Моргунов О.А. Адміністративна відповідальність у сферах фізичної культури і спорту: проблеми застосування та їх вирішення. Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 9–10 берез. 2018 р.). Київ : Центр прав. наук. дослідж., 2018. С. 60–63.
26. Денисов С.Ф., Кулик С. Г. Корупційні правопорушення у сфері фізичної культури і спорту. Юридична наука. 2017. № 8. С. 4–12.
27. Про заборону грального бізнесу в Україні : Закон України від 15.05.2009 № 1334-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 38. С. 1458.
28. Верховна Рада УРСР: Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1 – 212-21) від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення : 10.11.2021)
29. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з випуску та проведення лотерей і Порядку контролю за додержанням Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з випуску та проведення лотерей: Наказ Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва, Міністерства фінансів України від 12.12.2002 № 128/1037. Офіційний вісник України. 2002. № 52. С. 327.

30. Відповідальність за корупційні правопорушення: навч. посіб. / Є.О. Алісов, В.В. Мартиновський, В.Я. Настюк, О.М. Шевчук. Харків : Юрайт, 2017. 168 с.
31. Про державні лотереї в Україні : Закон України від 06.09.2012 № 5204-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013 р. № 31. С. 1661.
32. Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань : Закон України від 03.11.2015 № 743-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 51. С. 2480.
33. Про внесення змін до Закону України «Про культуру» щодо визначення поняття «креативні індустрії» від 19.06.2018 № 2458-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 34. С. 11.
34. Моргун В.П. Адміністративно-правове регулювання діяльності спортивних федерацій в Україні. Форум права: електрон. наук. фахове вид. 2017. № 3. С. 130–133. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_3_24.pdf (дата звернення : 12.11.2021)
35. Чумак В.В. Адміністративно-правові засади діяльності поліції Грузії, країн Балтії та України: порівняльний аналіз : монографія. Харків : Константа, 2019. 490 с.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.15421/392201>

Беньківський В. О.,
*кандидат юридичних наук, асистент,
асистент кафедри кримінально-правової політики
та кримінального права Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ЗНАЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КАУЗАЛЬНОСТІ ДЛЯ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

THE IMPORTANCE OF THE CAUSAL FOR THE SOLUTION OF PROBLEM ISSUES OF CRIMINAL LAW

У статті розглядається каузальність (каузальний підхід) та її значення для вирішення кримінально-правових питань.

Акцент на каузальному підході здійснюється на методологічному рівні дослідження, тобто розглядаються засадничі поняття причини й умови, системи, структури тощо.

Автор звертає увагу на те, що, окрім причини, яка має юридичне кримінально-правове значення, необхідно розглядати такі елементи причинного (каузального) комплексу, як умови, приводи, стимули, обставини, що є необхідним для з'ясування механізму заподіяння, яке має юридичне значення.

Автор зазначає, що якщо причина та умова, виходячи з їх значення у кримінально-правовому спричиненні, мають характеристику «повноцінних» факторів (чинників), то привід, стимул, обставини можуть розглядатися й оцінюватися як субкаузальні чинники.

Зазначені субкаузальні чинники враховуються кримінальним правом непрямо і, як зазначає автор, мають скоріше кримінально-процесуальний характер.

У статті окремо розглядається можливість використання серед каузальних (причинних) чинників психологічної установки; зазначається, що відповідно до підходів психологічної школи професора Узнадзе установка розглядається на рівні підсвідомого і не може розглядатися під час здійснення кримінально-правових оцінок.

У статті зазначається низка інших проблем, пов'язаних із каузальним підходом під час вирішення питань правового, кримінально-правового характеру.

Зокрема, акцентується увага на терміні «каузальний комплекс», зачіпається проблема оберненого впливу наслідку на причину, відмежування «соціальної» причинності від «природної» тощо.

Автор розглядає у статті важливість проведення під час дослідження кримінально-правових питань причинно-наслідкового аналізу.

Зазначається, що методологічне встановлення критеріальності причини явища (наслідку) необхідне також у разі багатозначних (кілька та більше причин і наслідків) причинно-наслідкових зв'язків або складної каузальності.

Автор зазначає, що «векторність» причинного відношення має під час врахування попередніх аспектів дослідження ускладнений характер.

Ключові слова: причина, умова, привід, каузальний комплекс, наслідок, складна каузальність.

The article considers causality (causal approach) and its significance for solving criminal law issues.

The emphasis on the causal approach is carried out at the methodological level of research that is the basic concepts of cause and condition, system, structure, etc. are considered.

The author draws attention to the fact that in addition to the cause, which has legal criminal significance, it is necessary to consider such elements of the causal complex as conditions, reasons, incentives, circumstances that are necessary to clarify the mechanism of causing legal value.

The author notes that if the cause and condition based on their importance in criminal law have the characteristics of «full» factors, the reason, incentive, circumstances can be considered and evaluated as subcausal factors.

These subcausal factors are taken into account in criminal law indirectly and, as the author notes, are rather criminal proceedings.

The article separately considers the possibility of using among the causal (causal) factors of psychological attitude; it is noted that in accordance with the approaches of the psychological school of Professor Uznadze, the installation is considered at the subconscious level and can't be considered in the implementation of criminal law assessments.

The article mentions a number of other problems related to the causal approach in resolving issues of legal, criminal and legal nature.

In particular, attention is focused on the term «causal complex», the problem of the inverse effect of the consequence on the cause, the separation of «social» causality from «natural» and others.

The author considers in the article the importance of conducting a causal analysis in the study of criminal law issues.

It is noted that the methodological establishment of the criterion of the cause of the phenomenon (consequence) is also necessary in the case of ambiguous (several or more causes and consequences) causal relationships or complex causality.

The author notes that the «vector» of the causal relationship is complicated given the previous aspects of the study.

Key words: *cause, condition, occasion, causal complex, consequence, composite causality.*

Необхідно зазначити, що під терміном «каузальний комплекс» необхідно розуміти сукупність можливих чинників у межах зв'язку: причини, умови та інші чинники (приводи, стимули, обставини, якщо вони наявні і характеризують об'єкт дослідження).

У філософській парадигмі підкреслюється, що, на відміну від причини, яка безпосередньо або опосередковано породжує те чи інше явище або процес, умова утворює обстановку (середовище), в якій відбувається дія причини.

Однак, на думку автора, така характеристика є неповною, оскільки не виключено (як уже зазначалося), що умова – чинник, що впливає і на сам процес спричинення, а у деяких випадках (що повинно цікавити правознавців) – на формування наслідку (у кримінально-правовому сенсі – формування так званих «тяжких» наслідків або «істотної» шкоди).

Необхідно зауважити, що інші субкаузальні чинники (привід, стимул, обставини) мають особливе значення не для кримінального права (вирішення його завдань), а для кримінології та психології; у кримінальному праві зазначені субкаузальні чинники враховуються непрямо, побіжно і, як правило, коли настає етап кримінально-процесуальної реалізації нормативних приписів кримінального права.

Що стосується такого специфічного чинника, як психологічна установка, то цей субкаузальний фактор (чинник) має відношення, відповідно до наукового підходу професора Узнadze, до процесів, що відбуваються у підсвідомості людини, що виводить аналіз цього поняття за межі кримінально-правових оцінок.

У певному розумінні зв'язок також пов'язаний із поняттям «структура системи» [1, с. 255], а отже, із суміжним поняттям «зміст».

Структура розглядається в класичному філософському розумінні як те, у межах чого зміст реалізується; для роз'яснення цього твердження застосовується термін «каналізування». Тобто зміст – те, що «каналізує» (розвивається, формується, існує) у межах структури. Зв'язок – елемент, первинна складова частина структури.

Отже, попередньо можна стверджувати таке:

1) категорія «зв'язок» знаходиться у розглянутих вище співвідношеннях з іншими категоріями («взаємодія», «система», «структура»);

2) найбільш адаптивною є така форма або вид зв'язку, як каузальний (причинно-наслідковий); адаптивність у цьому разі означає, що причинно-наслідковий зв'язок є найбільш вживаним або характеризується більшою «питомою вагою» аналізу у соціальних і правових науках порівняно з іншими зв'язками;

3) причинно-наслідковий прояв детермінації повинен розглядатися у межах сучасної системи наукового знання модифіковано, з урахуванням відносно нових і новітніх уявлень про функціональну роль і зміст зв'язку.

Значна «питома вага» використання каузального підходу у праві, зокрема кримінальному, зумовлена тим, що з'ясуванням каузального зв'язку здійснюється правовий (нормативний) опис або характеристика діянь, вчинення яких породжує певні правові наслідки, аж до кримінальної відповідальності особи [2, с. 249–259]; водночас це зумовлюється чітким «векторним» характером причинно-наслідкового зв'язку.

Останнє означає, що зв'язок має узагальнений вид: «причина → наслідок». Але у межах системного і змістовного дослідження каузального (причинно-наслідкового) зв'язку породжується, як схематично зазначалося вище, низка проблем. Перша з них – встановлення меж

каузальності для права, кримінального права. Друга – встановлення характеру впливу наслідку на причину, що може бути використано під час аналізу каузальності, що має юридичне значення.

Окремим проблемним питанням каузальності є відмежування так званої «природної» каузальності від «соціальної».

«Природна» каузальність розглядається у межах природних процесів (фізичних, хімічних та інших подібних за характером); «соціальна» каузальність пов'язана зі сферою соціальних наук, у тому числі з правом, кримінальним правом. Особливість «соціальної» каузальності полягає у специфічному механізмі заподіяння, спричиненні істотних і шкідливих (формально заборонених, караних) наслідків.

Методологічно важливо також визначити критерії встановлення дійсної причини певного явища, наслідку.

Визначена сукупність проблем не вичерпує усієї проблематики каузальності, оскільки з'являються нові технологічні прояви функціонування соціуму: інформаційні або кіберпрояви й обумовленості соціальних процесів. Постійно актуальними є питання причинності (каузальності) у межах так званих масовидних явищ (статистична сукупність явищ), встановлення механізму спричинення у разі бездіяльності тощо.

У межах соціальних наук (зокрема, кримінального права) важливо також акцентувати увагу на тому, що будь-яке спричинення опосередковується поведінкою суб'єкта. Також можна стверджувати, що у межах філософської парадигми каузальний зв'язок є не тільки фізично необхідним зв'язком явищ [3, с. 430], але й соціально необхідним.

Враховуючи наведене вище, можна стверджувати про існування комплексу правових проблем каузальності.

Отже, щодо каузальності, її адаптаційної інтерпретації в межах сучасних уявлень про соціальну взаємодію явищ можна зробити низку важливих висновків:

1) у межах теми наукового дослідження необхідно з'ясувати особливості соціальної каузальності [4] порівняно з так званою «природною»;

2) необхідно з'ясувати механізми заподіяння у межах соціальної каузальності;

3) з'ясування пунктів 1, 2 дасть змогу встановити новели каузальності у праві (кримінальному зокрема).

У системі філософського знання, як правило, проблематика відмежування «природної» (пов'язаної з природними процесами: фізичними, хімічними, біологічними тощо) каузальності (причинності) від соціальної (зумовленої соціально, опосередкованої суб'єктно) не досліджується. Ця проблематика виникає тоді, коли є необхідність причинно-наслідкового аналізу розвитку соціальних (зокрема, правових і кримінально-правових) проявів людської поведінки; у правовому аспекті, коли необхідно встановити (довести, аргументувати або визначити достовірно) матеріально-правову підставу правових наслідків; у кримінально-правовому аспекті, коли необхідно встановити юридичну підставу (склад злочину, кримінального правопорушення, або лат. *corpus delicti*) такого правового наслідку, як кримінальна відповідальність особи (а у разі реалізації юридичної процедури – суб'єкта злочину), яка відповідно до кримінального законодавства України (або іншої держави) вчинила діяння, передбачене Кримінальним кодексом.

У межах з'ясування соціального і каузального зв'язку явищ (порівняно із природним) можна фіксувати такі особливості:

1) цей зв'язок є соціально необхідним, тобто поєднує соціальні явища, соціологічно – факти;

2) у результаті такого каузального поєднання утворюються складні явища, що є об'єктами правового регулювання;

3) у результаті правового (зокрема, кримінально-правового) регулювання з'являється можливість наукового пояснення особливого соціального механізму спричинення.

Пункт 1 із вищезазначених інтерпретується таким чином, що каузальний зв'язок, оскільки він іманентний соціальним процесам, є також і закономірним для соціуму.

З пункту 2 можна зробити важливий висновок про те, що поєднання соціальних або соціально-психологічних явищ утворюють:

а) об'єкти для правового аналізу й унормування;

б) будучи унормованими, такі об'єкти набувають значення правових явищ (інститутів, субінститутів тощо).

Пункт 3, на думку автора, має особливе значення, оскільки передбачає таке:

а) перетворення або «трансформацію» суто соціальних фактів, явищ у соціально-правові;

б) на основі попереднього з'являється можливість пояснити на підставі правових (зокрема, кримінально-правових) уявлень поведінку, механізм спричинення у складних випадках.

Одним з таких складних випадків є пояснення механізму спричинення бездіяльністю.

Спричинення бездіяльністю неможливо пояснити у межах природного (фізичного, хімічного та ін.) спричинення, але внаслідок правового регулювання соціальних фактів, явищ у правовій (зокрема, кримінально-правовій) науці розглядаються механізми зазначеного спричинення.

Зокрема, спричинення врегульованою кримінальним правом бездіяльністю (злочинною бездіяльністю) пов'язується з невиконанням соціального обов'язку, з дією пасивного середовища, зі складним багатоланковим поєднанням компонентів, соціальних і виробничих процесів тощо.

Все це є результатом правового регулювання, прийнятих юридичних «умовностей».

Зі своєю адаптацією філософських положень про каузальність до потреб права (кримінального зокрема) пов'язана також проблематика визначення меж причинності, оскільки у філософській доктрині існує поняття «нескінченна причинність», тоді як у межах вирішення завдань кримінального права необхідним є обмеження (коригування) протяжності або кількості «ланок» причинно-наслідкового зв'язку, що має юридичне, кримінально-правове значення. Окреме питання – питання межі, що відділяє причинний зв'язок від інших об'єктивних закономірностей [5, с. 351].

Необхідність коригування причинно-наслідкового зв'язку у кримінальному праві пов'язана також із необхідністю нормативного закріплення (реалізації, відображення) причинно-наслідкового зв'язку та з юридично значущим характером його компонентів (складників).

У цьому сенсі каузальність проявляється уточнено як методологічний базис аналізу юридичних, кримінально-правових явищ, а причинно-наслідковий зв'язок, виходячи з особливостей його структури та змістовних харак-

теристик «причина-наслідок», задає певну «форму» вищезазначеного аналізу. На цій підставі можна зробити висновок, що існує такий спеціальний різновид аналізу, як причинно-наслідковий.

Методологічно причинно-наслідковий аналіз кримінально-правових явищ передбачає:

1) врахування філософських уявлень (філософської доктрини) про особливість каузального зв'язку (односторонність, «векторність»);

2) часову асиметрію: компоненти зв'язку перебувають у певній часовій послідовності;

3) з'ясування того, що один із компонентів каузального зв'язку характеризується властивістю породжувати інший;

4) визначення умов встановлення каузального (причинно-наслідкового) зв'язку кримінально-правових явищ.

Причинно-наслідковий аналіз, на відміну від інших видів аналізу (темпорального, логічного тощо), є, на думку автора, концептуальним, оскільки:

1) усі інші види аналізу в тому чи іншому ступені залежать від причинно-наслідкового;

2) цей вид аналізу вибудовується на основі категоріальної моделі «причина-наслідок», яка дає змогу (і у цьому також особливе значення причинно-наслідкового аналізу) спростити або звести інші види аналізу до зазначеного;

3) причинно-наслідковий аналіз своїм джерелом має певний сутнісний тип відношень між речами [6, с. 280].

Важливим моментом причинно-наслідкового аналізу є відповідний логічний аналіз.

Зокрема, методичною частиною причинно-наслідкового аналізу є положення логіки причинності, завдання логічного аналізу причинності полягає у систематизації тих правильних схем розмірковувань, посилок і заключень (умовиводів), які є каузальними, на протиположний некаузальним.

Інколи акцентують увагу на тому, що причинна логіка і відповідний аналіз вибудовується таким чином, щоб у їх межах могли бути отримані описи повної і неповної причини.

Уявлення про повну причину або логічну підставу – основа каузального підходу у тому, що стосується вирішення завдань конкретних наук.

Причинно-наслідковий аналіз передбачає:

1) логічну інтерпретацію (як сукупність необхідних і достатніх умов) та визначення причини досліджуваного явища;

2) часову «перевірку», яка полягає у встановленні факту слідування одного явища (наслідка) за іншим (причиною);

3) знаходження форм конкретизації причинно-наслідкового аналізу для певної системи наукового знання (зокрема, для права, кримінального права);

4) етап схематизації причинно-наслідкового зв'язку для соціальних і, зокрема, правових процесів (процедур);

5) зведення причини до прийнятної юридичної форми (причина як діяння для кримінального права зокрема);

6) зведення наслідку до прийнятної юридичної форми (наслідок як суспільно-небезпечний наслідок (шкода) для кримінального права зокрема);

7) визначення причинно-наслідкового зв'язку певної науки (зокрема, кримінального права).

Причинно-наслідковий аналіз у філософському (методологічному) сенсі передбачає також знаходження критеріїв (визначення критеріальності) дійсної причини того чи іншого онтологічного об'єкта, явища.

У праві (кримінальному зокрема) поставлена проблема знаходить свою реалізацію у необхідності встановлення такого за характером, інтенсивністю, способом реалізації діяння (або діянь), яке б напевно, з вірогідністю, близькою до «1» (100%), або виходячи з юридичної

обґрунтованості (у процесі встановлення, доказування) викликало б нормативно визначений наслідок.

Методологічне встановлення критеріальності причини явища (наслідку) необхідне також у разі багатозначних (кілька та більше причин і наслідків) причинно-наслідкових зв'язків або складної каузальності.

Окреме значення в аспекті нового розуміння каузальності має проблематика оберненого впливу наслідку (породженого, спричиненого явища).

Термінологічно обернений вплив наслідку на причину можна характеризувати як «обернену» каузальність.

Обернена каузальність, на думку автора, потребує філософського обґрунтування, оскільки в її межах відбувається порушення класичного підходу до розуміння причинності й причинно-наслідкового зв'язку як «векторно» вибудованого (від причини до наслідку). Водночас, враховуючи попереднє дослідження в межах каузального підходу, необхідно зробити висновок, що «векторність» причинного зв'язку є ускладненою і без постановки проблеми оберненого впливу наслідку на причину.

Постановка цієї проблеми у правовому (кримінально-правовому) сенсі зумовлюється специфікою взаємодії злочинця і потерпілого під час вчинення окремих злочинів, у межах якої поведінка потерпілого (у процесі скоєння проти нього злочину) може бути одним із зумовлюючих чинників поведінки злочинця, але ця проблема, на думку автора, має «змішаний» кримінально-правовий і кримінологічний характер.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Невлева И.М. Философия : учебное пособие. Харьков : Консум, 2001. 432 с.
2. Панов М.І. Кримінальна відповідальність: поняття, принципи, підстава. Право України, 2012. № 8. С. 249–259.
3. Лозовой В.О., С.М. Пазиніч, О.С. Пономарьов. Філософія. Логіка. Етика. Естетика : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Х. : Право, 2009. 578 с.
4. Пинаев А.А. Курс лекцій по Общей части Уголовного права Украины. Х., 2002. 272 с.
5. Курс Советского уголовного права (Часть Общая). Т. 1 / под ред. проф. Н.А. Беляева, проф. М.Д. Шаргородского. Ленинград : Издат. Лен-го ун-та, 1968. 646 с.
6. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль А.А. Філософія : підручник для студентів вищих навч. закладів. К. : Академвидав, 2006. 592 с.

Дем'яновський В. В.,
аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1
Інституту з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ

ГЕНЕЗА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРИВЛАСНЕННЯ, ЗАВОЛОДІННЯ ВІЙСЬКОВИМ МАЙНОМ ШЛЯХОМ ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ, ВЧИНЕНЕ ВІЙСЬКОВОЮ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ

GENESIS OF CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR APPROPRIATION, POSSESSION OF MILITARY PROPERTY USING OFFICIAL RANK COMMITTED BY A MILITARY OFFICER

У статті здійснено комплексне дослідження виникнення та розвитку кримінальної відповідальності за привласнення, заволодіння військовим майном шляхом зловживання службовим становищем, вчинене військовою службовою особою. Проаналізовано нормативно-правові акти різних часів розвитку української державності, зокрема розкриваючи суть відповідальності за привласнення, заволодіння військовим майном шляхом зловживання службовим становищем, вчинене військовою службовою особою. Такими нормативно-правовими актами є: «Руська Правда», «Судебники» 1468, 1550 років, «Литовські Статути», «Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки» (1621), «Соборне Уложення» 1649 р., «Військовий Артикул» 1715 р., «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743), «Польове кримінальне уложення» (1812), «Зведення законів» (1832), «Військово-кримінальний статут» (1839), «Уложення про покарання карні і виправні» 1845 р., «Статут державних управлінь», «Звід військових постанов» (1869), «Кримінальне уложення» (1903), Постанова «Про реквізицію зброї» (1917), Кримінальні кодекси УРСР 1922, 1927 і 1960 рр., Укази «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного та громадського майна» та «Про посилення охорони особистої власності громадян» (1947), Кримінальний кодекс України 2001 року та інші. Провівши дослідження законодавчих актів, які були актуальними на території теперішньої України в різні часи, та наукових робіт вітчизняних і зарубіжних науковців, запропоновано головні аспекти утворення та розвитку кримінальної відповідальності за привласнення, заволодіння військовим майном шляхом зловживання службовим становищем, вчинене військовою службовою особою.

Досліджено, що норми «Військового Артикулу» Петра I, якими врегульовувалися відносини у війську, істотно вплинули на розвиток та утвердження теперішнього військово-кримінального законодавства України.

Велика увага у статті приділена Кримінальним кодексам 1922, 1927 та 1960 років, оскільки в них здійснено класифікацію кримінального законодавства, взявши до уваги та покращивши норми минулих нормативно-правових актів, а також чітко вказано про відповідальність за досліджуване нами кримінальне правопорушення.

Встановлено, що використання історично-правового методу дає змогу неупереджено здійснити дослідження кримінально-правових явищ та розкрити відносини певного об'єкта, умови його становлення і розвитку. Запропоновано головні етапи розвитку відповідальності за досліджувані нами кримінальні правопорушення.

Ключові слова: бойові припаси, військові злочини, військовослужбовець, вогнепальна зброя, звичаєве право, кримінальне правопорушення.

The article provides a comprehensive study of the emergence and development of criminal liability for dishonest appropriation, military property acquiring through abuse of official rank committed by a military official. The research of normative-legal acts of different periods of origin of the Ukrainian statehood is carried out, in particular disclosing the essence of responsibility for dishonest appropriation, military property obtained through abuse, misuse of official rank performed by a military officer. Such normative legal acts are Russkaya Pravda, Sudebniki of 1468, 1550, Statutes of 1529, 1566 and 1588, Rights and Institutions of Little Russia, 'Conciliar Code' of 1649, Military Article of 1715, 'The civil rights of the Little Russian people' of 1743, 'Field criminal law' of 1812, Code of Laws of 1832 (Criminal Code), 'Statute of a denomination or police officer' of 1782, the Statute of Punishment, the Village Court Statute of 1839, Penal and Correctional Regulations of 1845, Statutes of Public Administrations 'Code of military regulations' of 1869 'Statutes of Punishment Criminal Code' of 1903, 'Code on weapon requisition' of 1917, Criminal Codes of the USSR

of 1922, 1927, and 1960, decrees on 'Criminal liability for theft of state and public property', and on 'Strengthening the protection of personal property of citizens' of 1947, Criminal Code of Ukraine of 2001, etc. Having conducted research on legislative acts that were relevant in today's Ukraine at different times, having reviewed scientific works of domestic and foreign scientists, the main aspects of the formation and development of criminal liability for dishonest appropriation, military property acquiring through abuse of official rank committed by a military official are proposed.

It is investigated that the norms of the Military Article of Peter I, which regulated the relations in the army, significantly affected the development and approval of the current military criminal legislation of Ukraine.

Much attention in the article is paid to the Criminal Codes of 1922, 1927 and 1960, because they see an experiment in the classification of criminal law, taking into account and improving the rules of past regulations, and clearly states the responsibility for the criminal offense researched by us.

Key words: *ammunition, war crimes, serviceman, firearms, customary law, a criminal offense.*

Проводячи дослідження кримінальної відповідальності за привласнення, заволодіння військовим майном шляхом зловживання службовим становищем, вчинене військовою службовою особою, ми вважаємо, що важливо здійснити аналіз генезису кримінальної відповідальності за вчинення такого кримінального правопорушення. Без упередження провести дослідження кримінально-правової події та встановити відносини кожного об'єкта, причини його утворення дасть змогу історично-правовий метод [1, с. 116].

На території сьогодношньої України в різні епохи були чинними нормативно-правові акти, які передбачали норми та відповідальність за вчинення злочинних дій. Після комплексного дослідження таких актів у нас сформувалося розуміння того, як регулювалися суспільні відносини в історичні етапи розвитку України. Також ми простежили зміни кримінально-правового законодавства, що дасть змогу запропонувати свої зміни до положень теперішніх нормативно-правових актів, зокрема Кримінального кодексу.

Дослідженням питань розвитку кримінальної відповідальності за військові кримінальні правопорушення в різні часи займалися як радянські вчені, так і українські науковці, такі як: Х. Ахметшин, Г. Андрусевич, В. Білоконев, В. Бодаєвський, А. Вульферт, Б. Гнатевич, В. Гришук, С. Денисов, С. Друцький, О. Зателєпін, Т. Касько М. Карпенко, Б. Леонов, В. Матвійчук, А. Мухамеджанова, Я. Неєлова, М. Нікітченко, А. Ониськів, С. Орловський, М. Панов, Є. Пузиревський, О. Сарнавський, М. Сенько, В. Спасович, А. Тер-Акопов, О. Ткачук, М. Туркот, Н. Фалєєва, М. Хавронюк, С. Харитонов, С. Черкасов, О. Чебишева-Дмитрієва, А. Шендзіковського, М. Шулепов, Д. Яворницький та інші.

Незважаючи на це, системний аналіз генези кримінальної відповідальності за привласнення, заволодіння військовим майном шляхом зловживання службовим становищем, вчинене військовою службовою особою, в історичному аспекті залишився недостатньо висвітленим, що і підтверджує актуальність досліджуваної нами теми.

Метою статті є вивчення історичного аспекту розвитку кримінальної відповідальності за привласнення, заволодіння військовим майном шляхом зловживання службовим становищем, вчинене військовою службовою особою.

Досліджуючи пам'ятки історії та літератури, виявлено, що за часів Київської Русі діяла княжа дружина, яка вела всі військові справи. Вона не була автономною організацією. У разі небезпеки кожен, хто міг тримати зброю, здійснював захист земель та брав участь у бойових сутичках. Звичайно, в таких умовах в армії все робилося за звичаями і традиціями народу, що відповідало моралі та основним настановам (йдеться про те, як у певний історичний період розумілося «добро» і «зло», «дозволено» або «заборонено»). Пізніше (після хрещення Русі) вони також керувалися законами Божими, а, як відомо, одна із заповідей – «не кради». З огляду на викладене, стає очевидним, що за викрадення, привласнення зброї, військового майна тощо винний був засуджений людьми, а його діяння було крадіжкою.

«Руська правда» (1016) вважається першим давньоруським початком писаного права, вона була складена на принципах звичаєвого права. У ній містилися норми торговельного, кримінального, процесуального і спадкового права. У «Руській правді» містилася стаття 77, що передбачала відповідальність за крадіжку на території общини, вчинену невстановленою особою [2].

Під час правління Івана IV Московським князівством були створені постійні війська на території «всєя Руси», які здійснювали зовнішню охорону Московської держави та мали назву «стрілецькі» [3, с. 278], тоді ж появились перші кримінальні правові акти, пов'язані із військовими правопорушеннями.

З аналізу літератури та різних джерел бачимо, що першим кодексом Великого князівства Литовського був «Судебник короля Казимира Ягелловича, даний Литві, 1468, лютий, 29» [4]. Вказаний документ учені називають першою спробою кодифікації на території Великого князівства Литовського [5, с. 89]. Відповідно до «Судебника», покарання за викрадення, привласнення зброї, військового майна не було, але велика кара була для того, хто вкрав корову, коня, майно, півкопни, крім цього, якщо «господар злодія знав про крадіжку, або брав участь і будуть докази, то він потерпає так само, як і злодій» [4].

Наступним нормативним документом Великого князівства Литовського був перший «Литовський Статут» [6]. Важливо вказати, що цей документ прийнятий на Віленському сеймі у 1529 р. і в ньому передбачався порядок виконання військової повинності Великого князівства Литовського, а також прийнято «головний закон» держави у сфері земської оборони [7].

Оскільки серед військових кримінальних правопорушень не було такого виду кримінального правопорушення, як викрадення, привласнення зброї, військового майна, бойових припасів, а тільки крадіжка військової скарбниці та продаж зброї, ножів, стріл, заліза тощо та вивіз їх до ворожих країн, то у разі вчинення таких дій військовий буде відповідати за крадіжку (майнове кримінальне правопорушення) [6].

У другій половині XVI ст. була утворена Запорізька Січ. Керуючи козаками, Вишневецький між ними створив військовий лад, а козаки стали окремим запорізьким військом [8, с. 173–174]. Військова рада, генеральні, полкові та сотенні суди виконували функції суду, а коли тривала війна – козацька старшина. Під час існування Запорізької Січі не було ніяких писаних законів, всі керувалися звичаєвим правом – «словесним правом, стародавнім звичаєм та здоровим глуздом» [9, с. 149].

Можемо дійти висновку, що за викрадення, привласнення зброї, боєприпасів, військового майна козаки несли відповідальність як за крадіжку, тобто за майнове кримінальне правопорушення, як це спостерігалось і за Руською правдою, і за Соборним Уложением.

В «Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки» (1621), який складався із 663 указів, правила військово-кримінального характеру були поміщені в розділ «О статейной розписи пушкарей», що містить 29 статей [10]. У цьому документі здійснена одна з перших спроб визначити, які дії можна назвати (за сучасними звичаями і традиціями) порушенням військової дисципліни та важливими військовими кримінальними правопорушеннями, і вид покарання за них [11, с. 32]. Основними кримінальними правопорушеннями були: залишення зброї для пограбування, недотримання правил утримання зброї у готовності до стрільби; розтрата потрібного для стрільби приладдя; помилкова тривога; розорення млинів; пограбування церкви тощо. Викрадення, привласнення зброї, військового майна окремо не згадується.

У «Соборному Уложенні» 1649 р., а саме у ст. 28 Глави VII «Про службу всяких ратних людей Московської держави», передбачалися тілесні покарання за вчинення крадіжки зброї одним військовослужбовцем в іншого. Суб'єктом крадіжки виступав військовослужбовець, але у воєнний час, оскільки ця глава «Соборного Уложення» мирного часу не торкалася [12, с. 97, с. 273–279]. У вказаному Уложенні вбачається класифікація кримінальних правопорушень, які вчинялися військовослужбовцями.

Погоджуємося з думкою В. Чхквадзе про те, що «Соборне Уложення» стало великим кроком у майбутнє щодо розвитку військового кримінального законодавства [13, с. 57].

Надалі кримінальна відповідальність за незаконне вилучення вогнепальної зброї та боєприпасів із правомірною володіння встановлювалася Артикулом військовим 1715 р., прийнятим за правління Петра I. Військовий артикул Петра I, який містив норми тільки кримінального права, був одночасно і Військово-кримінальним кодексом. У результаті аналізу цього документу статей щодо викрадення або привласнення зброї,

боєприпасів, вибухових речовин не виявлено [14, с. 338–339, с. 362, с. 370].

Проводячи паралелі із теперішнім Кримінальним кодексом, а саме ч. 1 ст. 410, можна вказати, що хоча назви артикулів, які були у документі, не дуже схожі до формулювання у КК, але все ж простежується відповідальність за заволодіння військовим майном (мундиром, грошима, продуктами харчування) шляхом шахрайства.

Можна стверджувати, що норми «Військового Артикулу» Петра I, якими врегульовувалися відносини у війську, істотно вплинули на розвиток та утвердження теперішнього військово-кримінального законодавства України.

Суспільні відносини на українських землях, які постійно перетворювалися, плавно зменшували сенс звичасового права. З'являлося все більше писаних законодавчих актів. До прикладу, у 1743 р. були складені «Права, за якими судиться малоросійський народ». У 5 розділі «О службе государевой воинской и о порядке воинском» наявний список військових кримінальних правопорушень, серед яких йдеться про викрадення зброї [15].

На основі «Військового Артикула», «Польового кримінального уложення» і «Зведення законів» (1832) у 1839 р. було кодифіковано нормативний акт військового кримінального права – «Військово-кримінальний статут». У Статуті містилися визначення таких понять: злочину, закінченого діяння, замаху, вини у формі умислу чи необережності, правила призначення покарання тощо [16].

Після проведення реформи було прийнято новий нормативний документ – «Військовий статут про покарання», який увійшов у книгу 22 «Зводу військових постанов» (1869) та був чинний зі змінами до 1913 р. [17].

У вказаному Статуті передбачалися норми (ст. 117, 118), які встановлюють покарання за незаконний обіг зброї. За Статутом про покарання привласнення зброї або її викрадення розглядалися як шахрайство, крадіжка, привласнення або розтрата чужого майна (ст. 181 Статуту) [18].

«Кримінальне Уложення» 1903 р. містило низку статей, у яких зазіхання на вогнепальну зброю і боєприпаси було кваліфікуючою ознакою розкрадання.

Стаття 582 розділу «Про посягання на власність» «Кримінального Уложення» 1903 року передбачала відповідальність за вчинення кваліфікованих видів «крадіжки» (мається на увазі крадіжка або грабіж) та містила пункт 3 «про крадіжку казенної військової зброї, набоїв, пороху або інших предметів, нападу або захисту за промислом або, хоча й не за промислом, але зі складів чи військових сховищ чи приміщень», що каралося ув'язненням у виправний дім [19, с. 166].

Особливого значення встановлення контролю за зброєю набуло в період революційних подій 1917 року та громадянської війни і розглядалося як умова, що забезпечує успіх у боротьбі за владу [20, с. 195].

Спеціальна норма, яка передбачала відповідальність за розтрату («вверненого воєнослужачему оружия»), появилася у КК УСРР 1922 р., після Жовтневої революції 1917 р. Так, серед військових кримінальних правопорушень у КК УСРР 1922 р. передбачалася відповідальність «за промотание», тобто протизаконне відчуження військовослужбовцем виданих йому для службового вжитку холодної та вогнепальної зброї, патронів і коней [21].

Кримінальні кодекси 1922 та 1927 рр. містили спеціальні норми про відповідальність за розкрадання вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових речовин та іншого військового майна за статтями про майнові та військові кримінальні правопорушення.

25 грудня 1958 року Верховною Радою колишнього Союзу РСР було прийнято Закон про кримінальну відповідальність за військові кримінальні правопорушення. В ньому було 33 статті, які самостійно розділом XI «Військові злочини» були включені до КК УРСР від 28.12.1960 р. [22].

Після прийняття у 1960 р. нового КК УРСР у ньому у спеціальній нормі (ст. 223 «Розкрадання вогнестрільної зброї, бойових припасів або вибухових речовин») була закріплена відповідальність за викрадання вогнепальної зброї, боєприпасів [23].

Тепер відповідальність за привласнення, заволодіння військовим майном шляхом зловживання службовим становищем, вчинене військовою службовою особою, міститься у статті 410

Розділу XIX КК України, який набрав чинності 01 вересня 2001 р. [24].

Важливо вказати, що відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини» від 12.02.2015 року до цієї статті були внесені зміни. А саме: ч. 3 стала ч. 4 статті, а ч. 3 була подана в такій редакції: «Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони вчинені в умовах особливого періоду, крім воєнного стану, караються позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років» [25].

Здійснивши аналіз історії кримінально-правової протидії привласненню, заволодінню військовим майном шляхом зловживання службовим становищем, вчиненого військовою службовою особою, можемо зробити

висновок про наявність фіксування на законодавчому рівні спеціальних норм, які встановлюють відповідальність за такі злочинні дії, що вбачається з розвитку самого предмета.

Важливо наголосити, що у більшості нормативних документів кримінального права різних часів відповідальність за досліджуване нами кримінальне правопорушення була відсутня. Але вже у «Соборному Уложенні» 1649 р. була наявна стаття, яка передбачала покарання за крадіжку зброї та недбале зберігання зброї. Вперше норма за розтрату ввіреної військово-службовцю зброї (як один із видів викрадення) появилась у КК РРФСР 1922 р. Норма, яка передбачала відповідальність за розкрадання зброї, більш повно була закріплена у КК УРСР 1960 р. і з деякими доповненнями знайшла своє відображення у КК України 2001 р.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гришук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України : монографія. Львів : Світ, 1992. 165 с.
2. Руська правда. URL: his95.narod.ru/rus_pr2.htm
3. Сенько М. Історичні аспекти кримінальної відповідальності за самовільне залишення частини або місця служби. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2000. Вип. 35. С. 377–384.
4. Судебник короля Казимира Ягелловича, даний Литві, 1468, лютий, 29. URL: <http://constitutions.ru/?p=5208>
5. Карпенко М.І., Кравець Н.В. Кримінальна відповідальність за ухилення від проходження військової служби: історичний аспект. *Юридична наука*. 2012. № 6. С. 85–101.
6. Статут Великого князства Литовского 1529 года / под ред. К. Яблонскиса. Минск : Акад. наук БССР, 1960. 253 с.
7. Демченко Г.В. Наказаніє по Литовскому Статуту вь его трех редакціяхъ (1529, 1566, 1588). Київ : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1894. 273 с.
8. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). 4-е вид. Львів : Світ, 1992. 702 с.
9. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: в 3-х т. Львів : Світ, 1990. Т. 1. 319 с.
10. Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки [1607]: в 2 ч. Санкт-Петербург, 1777–1781. Ч. 1–2. URL: http://militera.lib.ru/regulations/russr/1607_ustav/index.html
11. Временник Императорского Московского общества истории и дневностей российских. Москва : Университетская типография, 1855. Кн. XXIII. С. 1–106.
12. Российское законодательство X–XX вв. Т. 3. Акты Земских Соборов. М., 1985. 289 с.
13. Цветинович А.Л. Дополнительные наказания в уголовном праве : учеб. пособие. Калининград : Изд-во КГУ, 1980. 67 с.
14. Российское законодательство X–XX вв. т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. М., 1986. 395 с.
15. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / упоряд. К. А. Вислобоков; за ред. Ю.С. Шемшученка та ін. Київ : НАН України, 1997. 547 с.
16. Свод военных постановлений. Санкт-Петербург : Тип. 2-го отд-ния собств. е. и. в. канцелярии, 1859. Ч. 5: Устав военно-уголовный; кн. 1 : О преступлениях и наказаниях. 160 с.
17. Свод военных постановлений, 1869 года. 4-е изд. (по 1 янв. 1913 г.). Санкт-Петербург : Гос. тип., 1913. Кн. 22: Воинский уставо наказаниях. 88 с.
18. Статут про покарання, що накладаються мировими судьями. URL: <http://static.my-shop.ru/product/pdf/104/1032286.pdf>
19. Уголовное Уложение. СПб., 1903. С. 166.
20. Великая Октябрьская Социалистическая революция: Документы и материалы // Революционное движение в России в июле 1917 года. Июльский кризис. М., 1959. С. 302.
21. КК РРФСР 1922 р. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=3006;frame=8>
22. Закон об уголовной ответственности за военные преступления. М. : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1959. 32 с.
23. Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. Законодавчі акти УРСР 1930–1978 рр. Київ, 1980.
24. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>
25. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини : Закон України від 12 лютого 2015 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

Завидняк І. О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри кримінального процесу та криміналістики
Університету державної фіскальної служби України*

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У СФЕРІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF LEGAL REGULATION OF INTERNATIONAL COOPERATION IN THE SPHERE OF CRIMINAL PROCEDURE

У статті досліджуються проблеми становлення та розвитку основних інститутів міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу. Аналізуються доктринальні підходи та норми перших міжнародних договорів у цій сфері. Окреслено перші інститути та напрями міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу, розкривається їхня специфіка та особливості. Зазначено, що першим правовим інститутом у сфері міжнародного співробітництва, який згодом став безпосередньо пов'язаним зі сферою кримінального процесу, був інститут екстрадиції (цей інститут упродовж усієї історії свого існування був і залишається системою, яка складається з декількох процедур, за допомогою яких один суверен видає іншому суверену особу (злочинця), яка вчинила злочин та розшукується).

Акцентовано увагу на тому, що з давніх часів і приблизно до кінця сімнадцятого століття екстрадиція не була інститутом міжнародного права, а тим більше кримінального процесу. Абсолютна більшість випадків екстрадиції була викликана політичними або релігійними обставинами, але ніяк не потребами взаємної допомоги у межах кримінального процесу. Тому більшість відомих договорів вказаного періоду передбачали видачу виключно політичних та релігійних злочинців або перебіжчиків. Зазначено, що аналогічні тенденції інституту екстрадиції були характерними й на території України. Видатну роль у становленні основ міжнародного співробітництва на території Київської Русі відіграла «Руська Правда», яка містила норми кримінального, спадкового, торгового та процесуального законодавства. Визначено, що з XVII століття почали з'являтися перші наукові коментарі та принципи міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю, було покладено початок формуванню у доктрині міжнародного права поняття, що визначається у наш час як здійснення кримінального переслідування за клопотанням іноземної держави.

Розроблена періодизація міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу, а саме виділено шість історичних періодів, кожному з яких притаманний свій тип правового регулювання.

Ключові слова: *правове регулювання, міжнародне співробітництво, екстрадиція, міжнародні договори, кримінальний процес, злочин.*

The article examines the problems of the formation and development of the main institutions of international cooperation in the field of criminal procedure. The doctrinal approaches and norms of the first international treaties in this area are analyzed. The first institutions and directions of international cooperation in the field of criminal procedure are outlined, their specificity and features are revealed. It is noted that the first legal institution in the field of international cooperation, which later became directly related to the sphere of criminal procedure, was the institution of extradition (this institution, throughout its history, has been and remains a system consisting of several procedures by which one sovereign issues another sovereign a person (criminal) who has committed a crime and is wanted).

Attention is focused on the fact that from ancient times until the end of the seventeenth century, extradition was not an institution of international law, let alone a criminal process. The vast majority of extradition cases were caused by political or religious circumstances, but not by the need for mutual assistance in the framework of the criminal process. Therefore, most of the known treaties of this period provided for the extradition of exclusively political and religious criminals or defectors. It is noted that similar tendencies of the institution of extradition were characteristic in the territory of Ukraine. An outstanding role in the formation of the foundations of international cooperation in the territory of Kyiv'ska Rus' was played by «Russian Truth», which contained the norms of criminal, inheritance, commercial and procedural legislation. It was determined that from the 17th century the first scientific comments and principles of

international cooperation in the fight against crime began to appear, and the foundation was laid for the formation in the doctrine of international law of the concept, which is defined in our time as the commission of criminal prosecution at the request of a foreign state.

The periodization of international cooperation in the field of criminal procedure has been developed, namely, six historical periods have been identified, each of which has its own type of legal regulation.

Key words: *legal regulation, international cooperation, extradition, international agreements, criminal procedure, crime.*

Постановка проблеми. Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена тим, що будь-якій державі потрібна допомога міжнародного співтовариства у боротьбі зі злочинами, які виходять за межі однієї держави та зазіхають на безпеку не лише декількох країн, а й міжнародного співтовариства загалом. Ця проблема і визначила потребу в об'єднанні зусиль держав у боротьбі з такими злочинами. У зв'язку з цим виникає необхідність у науковому дослідженні проблем становлення та розвитку правового регулювання міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу для використання цього досвіду в сучасних умовах.

Основною метою цієї статті є: спроба комплексного наукового дослідження проблем становлення та розвитку інститутів міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу; аналіз доктринальних підходів та міжнародно-правових договорів у цій сфері; виділення основних інститутів міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу, обґрунтування їх специфіки.

Увагу питанням міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу приділяли Ю.П. Аленіна, А.Б. Антонюк, О.В. В'язовченко, Г.В. Грянка, О.М. Джужа, Ю.В. Оніщик, Ю.М. Черноус та ін. Дослідження цієї проблематики також неможливе без вивчення та аналізу законодавчих актів та положень міжнародних договорів.

Правове регулювання міжнародного співробітництва держав у боротьбі зі злочинністю має глибоке історичне коріння і може бути віднесено до часів виникнення держави та права. Потреба у боротьбі зі злочинністю здавна зобов'язувала держави об'єднувати свої зусилля та надавати одна одній допомогу. Зародження міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу можна віднести до періоду затвердження ідеї про територіальне верховенство держави. Першим правовим інститутом у сфері міжнародного співробітництва, який згодом став безпосе-

редньо пов'язаним із кримінальним процесом, був інститут екстрадиції. Екстрадиція виникла ще у період ранніх цивілізацій, таких як єгипетська, китайська та асирійська [1, с. 49]. У ранній період існування цього інституту видача осіб (злочинців) суверену, який направив вимогу про видачу, здійснювалася з дотриманням усіх офіційних юридичних форм та мала урочистий характер. Зазвичай екстрадиція проводилася на підставі пактів або договорів, але у деяких випадках могла бути здійснена й на засадах взаємності або у порядку ввічливості. Особа, яка підлягала видачі, зазвичай була підданим суверена, який направляв вимогу, але траплялися випадки, коли особа була підданим суверена, якому адресувалася вимога про видачу.

Перше документальне підтвердження правового регулювання інституту екстрадиції датується 1280 р. до нашої ери. У той час фараон Єгипту Рамзес II підписав мирний договір із королем хетів Хаттушилем III після спроби вторгнення до Єгипту. Цей документ передбачав зобов'язання суверенів щодо повернення розшукуваних осіб, які знайшли притулок на території іншого суверена. Особливістю цього договору було те, що у ньому йшлося не тільки про видачу злочинців, але й про видачу рабів-утікачів, які були майном рабовласників [2, с. 78].

У Греції та Римі інститут екстрадиції також застосовувався до рабів-утікачів, що знайшло своє відображення у текстах правових документів.

Як бачимо, факти свідчать про те, що з давніх часів і приблизно до кінця сімнадцятого століття екстрадиція не була інститутом міжнародного права, а тим більше кримінального процесу. Абсолютна більшість випадків екстрадиції була викликана політичними обставинами, але аж ніяк не потребами взаємної допомоги у межах кримінального процесу. Цей період характеризувався винятковою стурбованістю держав злочинами у політичній та релігійній сфері, але не в економічній або інших. Тому більшість

відомих договорів того періоду передбачали видачу виключно політичних та релігійних злочинців або перебіжчиків.

Аналогічні тенденції інституту екстрадиції були характерними і для території України. З X ст. Київською Руссю укладалися договори, які встановлювали процес видачі своїх підлеглих з інших держав. Найбільш відомим є Договір князя Київського Олега з Візантією 911 р., відповідно до якого руські, які вчинили злочини у Візантії, мали бути видані для покарання на теренах Русі, а греки – відсилалися до Візантії. Видатну роль у становленні основ міжнародного співробітництва відіграла «Руська Правда», текст якої дійшов і до наших часів у вигляді «Короткої Руської Правди» 1136 року й «Розширеної Руської Правди» 1209 року [3, с. 47].

У «Короткій Руській Правді» встановлювалася відповідальність іноземців за приховування холопа, що втік; встановлювалися кримінальні процесуальні та цивільно-процесуальні правила судового розгляду; зазначалися заходи з відшкодування збитків. А от норми «Широкої Руської Правди» встановлювали відповідальність за отримання грошей обманним шляхом і подальшу втечу до інших земель; процесуальні норми повернення втікача з-за кордону [4, с. 92].

Найбільшою пам'яткою права XVII століття на теренах України, частина якої у той час знаходилася під протекторатом Російської Імперії, є «Наказ сищикам втікачів і холопів» від 1683 р. У цьому нормативному акті було зібрано все законодавство попередніх періодів, яке регламентувало розшук і видачу утікачів, була чітко викладена система державного розшуку втікачів та холопів. Цей документ заклав основи багатьох інститутів, які регулювали міжнародне співробітництво, таких як: міжнародний розшук; видача; накопичення і використання даних про особу злочинця; правила взаємодії у кримінальних справах [5, с. 103].

У цей же період з'являються перші наукові коментарі та принципи міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю. Одним із перших був трактат Гуго Гроція «Про право війни і миру» (1625 р.), у якому викладено й обґрунтовано думку, відповідно до якої держава, яка надала притулок, зобов'язана або повернути обвинуваченого державі, яка подала вимогу про видачу, або покарати його за своїми власними

законами. Він висловив цю думку словами максими *aut dedere aut judicare* (видай або суди сам) [6, с. 287]. Це теоретичне обґрунтування поклало початок формуванню у доктрині міжнародного права поняття, що визначається у наш час як здійснення кримінального переслідування за клопотанням іноземної держави. Значимо, що з моменту названого теоретичного обґрунтування до фактичного закріплення у міжнародно-правових документах і національних законодавствах цієї максими пройшов значний проміжок часу. Так, перші закони і договори, які її містили, відносяться до XIX століття.

Як бачимо, до середини XVIII століття інститут екстрадиції як на теренах нашої держави, так і за кордоном переважно був спрямований проти осіб, які вчинили дезертирство, рятувалися від політичних переслідувань, єретиків, холопів та емігрантів, що підтверджується законодавством іноземних держав та договірною практикою того періоду.

Починаючи з кінця XVIII століття сусідні та дружні держави, як правило, видавали одна одній шахраїв, убивць, паліїв та інших злодіїв. Спочатку норми про видачу осіб, які вчинили загально-кримінальні злочини, включалися у договори загального характеру, але поступово норми про видачу почали включатись і до багатосторонніх договорів. Першим таким договором став Ам'єнський договір (1802 р.), у якому взяли участь Франція, Іспанія, Голландія та Великобританія. У ст. 20 Ам'єнського договору містилися положення про видачу осіб, обвинувачених у скоєнні вбивств, умисному банкрутстві та підробленні грошей [7, с. 15].

Поступово почалося формування загально-визнаних основ видачі та, як не парадоксально, насамперед принципу невидачі політичних злочинців. Цей принцип довго не мав загального визнання, але нині є основним під час реалізації інституту видачі.

Якісно новий етап у розвитку правового регулювання міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу почався у 1833 р. і тривав до закінчення Першої світової війни. Цей етап характеризується активним розширенням міжнародно-правової бази шляхом укладання двосторонніх договорів та прийняттям відповідних норм у національному законодавстві. Так, у 1833 р. Королівство Бельгії прийняло перший

у світі Закон про видачу злочинців. Цей Закон став поштовхом для розвитку принципу невидачі політичних злочинців, оскільки беззастережно забороняв її. Саме після цього він увійшов до практики відносин більшості країн світу.

У цей період у світі сформувалося два підходи до практики правового регулювання міжнародного співробітництва держав у сфері кримінального процесу. Переважною у стосунках між державами стала практика, заснована на тому, що обов'язок видати злочинця виникає тільки в силу договору, а взаємність та ввічливість допускалися як другий підхід до правових підстав видачі. У подальшому цей підхід став характерним і для інших форм міжнародного співробітництва у кримінальному процесі.

З огляду на це можна стверджувати, що одночасно з формуванням національного законодавства йшов процес розширення міжнародно-правових основ співробітництва шляхом укладення як двосторонніх, так і багатосторонніх договорів (переважно про видачу). Під час укладання договорів насамперед враховувалися національні інтереси держав, їх геополітичне становище та потреби у такій взаємодії.

Враховуючи такі тенденції, кінець XIX століття – перша половина XX століття стали початком переходу від двосторонніх міжнародних договорів до багатосторонніх конвенцій у сфері кримінального процесу. Прикладом може бути Конвенція Монтевідео, яка була підписана у 1899 р. і стала першою багатосторонньою угодою про екстрадицію між державами американського континенту.

Для загальносвітових тенденцій правового регулювання міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу цей період був відзначений ще однією важливою подією. У 1905 р. у Японії був прийнятий Закон № 63 «Про правове сприяння іноземним судам», у якому були закріплені основні принципи та порядок надання взаємної правової допомоги у кримінальних справах. Цей законодавчий акт став першим внутрішньодержавним актом, який закріпив за компетентними органами конкретної країни обов'язок надавати допомогу у направленні документів та збиранні доказів у зв'язку з розслідуванням злочину за кордоном.

Говорячи про Європу, перша згадка про можливість сприяння у розслідуванні кримінальних

справ міститься у Договорі про взаємну видачу злочинців, укладеному між Францією та Голландією у 1844 р. З цього часу такі норми стали систематично включатись у більшість договорів про видачу, що уклалися Францією, Голландією, Бельгією, Швейцарією, Італією, Німеччиною, Австрією та деякими іншими країнами. Відповідно до таких договорів, допомога могла надаватися шляхом: виконання доручення щодо проведення допиту та інших процесуальних дій; забезпечення явки свідків; передачі документів для використання у кримінальному судочинстві, у тому числі як речових доказів.

Період між закінченням Першої та Другої світових війн хронологічно тривав із 1919 до 1945 р. У той час розвиток правового регулювання міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу знаходився у руслі раніше окреслених тенденцій, але з урахуванням коректив, внесених першою спробою створення організованого співтовариства держав – Ліги Націй.

Характеризуючи цей період, насамперед необхідно відзначити поширення практики укладання двосторонніх договорів, переважно у сфері екстрадиції. Як і раніше, більшість норм цих договорів регламентували видачу та здійснення окремих видів взаємної правової допомоги. Питання здійснення кримінального переслідування за клопотанням сторін у них не розглядалися. Вказаний недолік компенсували інші документи, метою яких було створення міжнародно-правових основ співробітництва у боротьбі з окремими видами злочинів, особливо зі злочинами у сфері соціально-економічної діяльності. Початок цьому було покладено у документах, якими оформлялися результати Першої світової війни.

Деякі держави висвітлювали заходи щодо врегулювання окремих аспектів міжнародного співробітництва у сфері кримінального судочинства у внутрішньодержавному законодавстві. Наприклад, до Кримінально-процесуального кодексу Румунії 1937 р. була включена глава IX «Процедура видачі іноземця-правопорушника державі, підданам якої він є» [8, с. 156].

Для нашої країни досліджуваний період відзначився не тільки зміною суспільно-політичного ладу й утворенням УРСР, але і згоранням міжнародного співробітництва на довгі роки.

Така ситуація ще раз підтвердила той факт, що міжнародне співробітництво, у тому числі й у боротьбі зі злочинністю, значною мірою залежить від внутрішньої політики конкретної держави. Для СРСР протягом більшої частини його історії була характерна політика ізоляваності його громадян від контактів з іноземцями, недопущення масштабних закордонних зв'язків, закритості держави та її кордонів від зовнішнього світу. Ці фактори, з урахуванням тривалого невизнання держави на міжнародній арені й відсутності союзників, сприяли згортанню повномасштабного міжнародного співробітництва у кримінальній процесуальній сфері. Знаковим нормативно-правовим актом для вітчизняного законодавства того періоду стала Типова конвенція СРСР про видачу. Цей документ був одним із перших типових договорів, покликаних регламентувати один з інститутів міжнародного співробітництва (екстрадицію) у сфері кримінального процесу.

Наступний етап в історії розвитку міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу розпочався у 1945 році і тривав до початку 1990-х років. Початок цього етапу пов'язаний із розвитком взаємодії держав у боротьбі зі злочинами транснаціонального характеру.

Післявоєнний розвиток світових тенденцій, розпад колоніальних імперій, утворення двох великих систем держав і боротьба між ними та формування регіональних організацій призвели до того, що важливу роль у боротьбі зі злочинністю та пов'язаному з нею правовому регулюванню кримінальних процесуальних аспектів міжнародного співробітництва зайняли саме регіональні організації.

З 1950-х років різні держави стали укладати багатосторонні договори задля усунення розбіжностей, характерних для численних двосторонніх договорів та суперечливих національних кримінальних процесуальних законодавчих актів. Іншими словами, багатосторонні договори стали певним механізмом, спрямованим на гармонізацію національних систем, а у деяких аспектах і на уніфікацію міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу.

Істотним фактором, який визначив необхідність формування регіональної міжнародно-правової бази такого співробітництва, були особливості укладених до початку 1990-х років

під егідою ООН конвенцій про боротьбу з міжнародними та транснаціональними злочинами. Абсолютна більшість із них містить детальні норми щодо кримінальної відповідальності за ті чи інші злочини та необхідності їх криміналізації у законодавстві держав-учасниць. Водночас норми, які стосуються кримінальної процесуальної сфери міжнародного співробітництва, є більш декларативними, ніж процесуальні.

Саме у цей період, крім традиційних підходів, спрямованих на укладення як багатосторонніх, так і двосторонніх міжнародних договорів про видачу та взаємну правову допомогу, з'являються міжнародні договори, спрямовані на припинення окремих видів злочинів міжнародного характеру. Такі договори покликані розв'язати, як правило, значні проблеми загальнолюдського та регіонального значення.

Хочемо наголосити на тому, що саме у цей період у міжнародно-правових документах починають виокремлювати певні види злочинів міжнародного характеру та вказувати на особливості міжнародного співробітництва під час розслідування злочинів транснаціонального характеру.

Черговий етап розвитку міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу розпочався у 1990-х роках минулого століття і триває донині. Він характеризується такими тенденціями, як: удосконалення правового регулювання окремих категорій злочинів; врегулювання кожного напрямку міжнародного співробітництва під час розслідування та розкриття злочинів транснаціонального характеру; розширення та поглиблення правового регулювання кримінальної процесуальної сфери міжнародного співробітництва на внутрішньодержавному, двосторонньому та регіональному рівнях.

Висновки. Історико-правовий аналіз становлення та розвитку міжнародного співробітництва під час кримінального провадження у світі та Україні дає змогу виділити шість зазначених історичних періодів, кожному з яких притаманний свій тип правового регулювання. Важливо розуміти, що розвиток правового регулювання міжнародного співробітництва у цій сфері далеко не завжди забезпечувався історичною спадковістю, оскільки наступні міжнародно-правові та кримінальні процесуальні інститути й норми

не завжди були результатом закономірного розвитку попередніх.

Також важливо відзначити, що загальносвітовий процес формування та вдосконалення правового регулювання міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу утворює рух від менш складних до більш складних пра-

вових та процесуальних форм. Тому у наш час домінує прогресивна тенденція щодо боротьби з транснаціональною злочинністю, суть якої полягає у вдосконаленні вітчизняного кримінального процесуального законодавства у сфері міжнародного співробітництва під час розслідування злочинів транснаціонального характеру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грищук Г.М. Кримінально-правова характеристика інституту видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення. дис. ... к.ю.н. 12.00.08. Луцьк. 2017. С. 252.
2. Войціховський, А.В. Міжнародне право : підр. Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с.
3. Музиченко П.П. Історія держави і права України : навч. посіб. К. : Знання, 2007. 471 с.
4. Безклубний І.А., Гриценко І.С., Шевченко О.О. Історія українського права. К. : Грамота, 2010. 336 с.
5. Шевченко А.Є., Кудін С.В. Історія держави і права України : навч. посіб. Ірпінь : Університет ДФС України, 2019. 236 с.
6. Гроцій Г. О праве войны и мира. пер. с лат. А.Л. Саккетти. М. : Научно-издательский центр «Ладомир», 1994. 868 с.
7. Абашидзе А.Х., Васильєв Ю.Г. Інститут екстрадиції у сучасному міжнародному праві. *Юрист міжнародник*. 2003. № 3. С. 11–19.
8. Луценко А.А. Історіографічні особливості розбудови кримінально-процесуального законодавства України через призму юридичної техніки. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 27. С. 154–159.

Карпенко В. М.,
адвокат, аспірант кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ

НАДАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ СВІДКУ ПІД ЧАС ЙОГО ДОПИТУ

PROFESSIONAL ASSISTANCE TO A WITNESS DURING HIS/HER INTERROGATION

Здійснено аналіз кримінального процесуального законодавства з метою визначення повноважень адвоката щодо надання правової допомоги свідку під час його допиту. Встановлено, що правова регламентація участі адвоката у допиті свідка не дозволяє йому ефективно реалізовувати право на професійну правничу допомогу та не відповідає вимозі правової визначеності законодавства.

У тих ситуаціях, коли процесуальні права свідка мають реалізовуватися лише ним безпосередньо, професійна правнича допомога полягає у роз'ясненні свідкові суті цих процесуальних прав та порядку їх реалізації, а також у контролі за дотриманням вимог кримінального процесуального законодавства особами, які проводять допит. Під час допиту свідка адвокат має контролювати дотримання вимог кримінального процесуального законодавства, які можна об'єднати у такі групи: вимоги щодо часу, місця та тривалості проведення допиту; вимоги щодо поінформованості свідка про підстави допиту та його процесуальний статус; дотримання кримінальної процесуальної форми проведення допиту та оформлення його результатів.

Ефективність реалізації права свідка на професійну правничу допомогу під час давання показань залежить від можливості проконсультуватися із адвокатом як до початку першого допиту, так і під час давання показань. Обґрунтована доцільність законодавчого визначення процесуального статусу осіб, які надають пояснення, та врегулювання процесуального порядку відбирання пояснень.

Обґрунтована необхідність регламентації процесуального статусу адвоката свідка і наділення його такими процесуальними правами: надавати консультації свідку; ставити запитання свідку для уточнення і доповнення його відповідей; заперечувати проти незаконних дій щодо порядку проведення допиту; подавати клопотання щодо процесуального порядку проведення допиту; оскаржувати дії, рішення та бездіяльність слідчого, дізнавача чи прокурора, що стосуються порядку проведення допиту свідка.

Ключові слова: допит свідка, показання свідка, пояснення, консультації, процесуальний статус адвоката свідка.

An analysis of criminal procedural legislation has been carried out in order to determine the powers of a counsel when providing legal assistance to a witness during his/her interrogation. It has been established that the legal regulation of counsel's participation in the interrogation of a witness does not allow counsel to exercise the right to professional assistance effectively and does not comply with the requirement of legal certainty of the legislation.

Where the procedural rights of a witness are to be exercised directly by him or her alone, professional legal assistance involves explaining the essence of these procedural rights and how to exercise them, as well as monitoring compliance with the criminal procedure legislation by those conducting the interrogation. During the examination of a witness, a counsel shall monitor compliance with the requirements of the criminal procedure legislation, which may be grouped as follows: requirements as to the time, place and duration of the examination; requirements as to the witness's awareness of the grounds for the examination and his or her procedural status; compliance with the criminal procedure form of conducting and registration of the examination results.

Effective exercising of a witness's right to professional assistance during questioning depends on the opportunity to consult a counsel both before the first interrogation and during the questioning. The appropriateness of legislative determination of the procedural status of persons providing explanations and regulation of the explanation collection procedure have been substantiated.

It has been substantiated that the procedural status of a counsel for a witness needs to be regulated by granting the following procedural rights the counsel: to advise the witness; to ask questions to the witness to clarify and supplement his/her answers; to object to illegal actions related to the questioning procedure; to file a motion on the questioning procedure; to challenge the actions, decisions and omissions of the investigator, inquiry officer or prosecutor concerning the witness questioning procedure.

Key words: witness interrogation, testimony, explanations, consultations, procedural status of the witness' counsel.

Постановка проблеми. Відповідно до положень ч. 1 ст. 65 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України свідком є фізична особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка викликана для давання показань [1]. Тобто давання показань – це та відправна точка, з якої починається участь особи як свідка у кримінальному провадженні.

Водночас непоодинокими є випадки, коли особа, яка на початкових етапах досудового розслідування допитувалася як свідок, у подальшому може отримати повідомлення про підозру. З цього приводу у прецедентній практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) наголошується, що забезпечення справедливого судового розгляду вимагає, щоб особа могла користуватися допомогою адвоката вже на початкових етапах допиту [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання надання професійної правничої допомоги свідку під час його допиту не отримало належного наукового розроблення. Дослідженню окремих питань цієї проблеми присвятили свої праці О.В. Белькова, Т.В. Варфоломеєва, І.В. Гловюк, О.М. Дроздов, О.В. Дудко, І.В. Дубівка, Т.В. Корчева, О.В. Панчук, Л.Д. Удалова, В.М. Щерба, О.Г. Яновська. Проте нині немає загальноновизнаного підходу щодо визначення правового статусу адвоката, який надає професійну правничу допомогу свідку під час його допиту.

Метою статті є аналіз кримінального процесуального законодавства та прецедентної практики ЄСПЛ щодо визначення повноважень адвоката у наданні професійної правничої допомоги свідку під час його допиту.

Виклад основного матеріалу дослідження. У кримінальному процесуальному законодавстві процесуальний порядок участі адвоката в допиті свідка врегульований лише однією фразою, де визначено, що свідок має право «користуватися під час давання показань та участі у проведенні інших процесуальних дій правовою допомогою адвоката» (п. 2 ч. 1 ст. 66 КПК України) [1]. Водночас повноваження адвоката свідка під час допиту не закріплені ні у загальній нормі, яка б визначала його процесуальний статус (адже такої норми немає взагалі), ні

в нормах, які визначають процесуальний порядок проведення допиту.

Системний аналіз положень кримінального процесуального законодавства дав змогу Л.Д. Удаловій та О.В. Панчук дійти висновку про те, що адвокат має право лише бути присутнім на допиті та надавати у присутності слідчого консультації свідку [3, с. 101]. Враховуючи таку законодавчу регламентацію, науковці зауважили, що адвокат свідка не є повноцінним учасником допиту [3, с. 101].

Правова регламентація участі адвоката у допиті свідка не дозволяє йому ефективно реалізувати право на професійну правничу допомогу та не відповідає вимозі правової визначеності законодавства, хоча відповідно до рішення Конституційного Суду України від 30.09.2009 року на державу покладаються обов'язки щодо забезпечення особи правовою допомогою належного рівня. Такі обов'язки зумовлюють необхідність визначення в законах України, інших нормативно-правових актах порядку, умов і способів надання цієї допомоги [4].

Варто погодитися з позицією науковців, які стверджують, що права адвоката свідка є похідними від статусу свідка [3, с. 72; 5, с. 127]. Права свідка закріплені у ч. 1 ст. 66 КПК України, і фактично всі положення цієї норми стосуються допиту. Це закономірно, адже свідок – це особа, яка викликана для давання показань саме під час допиту. Це може бути як допит, визначений у ст. 224 КПК України, так і усі його різновиди: одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб, допит свідка під час досудового розслідування в судовому засіданні, допит свідка у режимі відеоконференції під час досудового розслідування, допит свідка у суді.

Проте під час визначення процесуального статусу адвоката свідка як учасника проведення допиту варто враховувати те, що він не може реалізувати всі права свідка. Значну частину цих прав свідок може реалізувати лише безпосередньо, і їх реалізація не доручається адвокату.

До прав свідка, реалізація яких не може бути покладена на адвоката, варто віднести такі:

– право відмовитися давати показання щодо себе, близьких родичів та членів своєї сім'ї, що можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами чи членами його сім'ї кримінального

правопорушення, а також показання щодо відомостей, які згідно з положеннями ст. 65 КПК не підлягають розголошенню (п. 3 ч. 1 ст. 66 КПК України);

– право давати показання рідною або іншою мовою, якою він вільно володіє, і користуватися допомогою перекладача (п. 4 ч. 1 ст. 66 КПК України);

– право користуватися нотатками і документами під час давання показань у тих випадках, коли показання стосуються будь-яких розрахунків та інших відомостей, які йому важко тримати в пам'яті (п. 5 ч. 1 ст. 66 КПК України);

– право на відшкодування витрат, пов'язаних із викликом для давання показань (п. 6 ч. 1 ст. 66 КПК України).

Перераховані права свідок може реалізувати лише самостійно. При цьому слід враховувати, що свідок, як правило, не має юридичної освіти і не завжди в змозі самостійно правильно оцінити певні обставини кримінального провадження, щоби зрозуміти можливість та доцільність реалізації своїх процесуальних прав. Тому під час проведення допиту адвокат повинен консультувати свідка щодо можливості та порядку реалізації його процесуальних прав, допомагати у реалізації цих прав, а також слідкувати за дотриманням вимог кримінального процесуального законодавства особами, які здійснюють кримінальне провадження та проводять допит.

У адвокатських спільнотах досить поширеними є поради щодо контролю адвоката за дотриманням вимог кримінального процесуального законодавства під час допиту [6]. Аналіз цих вимог дає змогу систематизувати їх у такі групи: вимоги щодо часу, місця та тривалості проведення допиту; вимоги щодо поінформованості свідка про підстави допиту та його процесуальний статус; дотримання кримінальної процесуальної форми проведення та оформлення результатів проведення допиту.

Під час допиту свідка адвокат має стежити за дотриманням вимог кримінального процесуального законодавства, які визначають порядок проведення допиту, а у разі виявлення порушень – вживати заходів щодо їх усунення. Зокрема, якщо у протоколі допиту свідка адвокат виявить невідповідність показань, які надавав свідок, із відомостями, які зафіксовані у протоколі, то він повинен звернути на це ува-

гу та вимагати внести відповідні виправлення та доповнення до протоколу допиту.

Проте аналіз норм КПК України свідчить про відсутність правової визначеності у регулюванні повноважень адвоката свідка в разі виявлення порушень вимог кримінального процесуального законодавства під час допиту. Адвокат свідка не уповноважений на досудовому розслідуванні оскаржувати незаконні рішення, дії чи бездіяльність осіб, які здійснюють кримінальне провадження. Тому варто підтримати твердження І.В. Дубівки про те, що неможливість оскарження рішень, дії чи бездіяльності слідчого, прокурора, які стосуються інтересів свідка, є порушенням його прав, що потребує відповідних доповнень до ст. 303 КПК України [7, с. 184–185, 188].

Отже, в тих випадках, коли процесуальні права свідка мають реалізовуватися лише ним безпосередньо, професійна правнича допомога полягає у роз'ясненні свідкові суті цих процесуальних прав та порядку їх реалізації під час допиту, а також у контролі за дотриманням вимог кримінального процесуального законодавства особами, які проводять допит.

Варто відзначити, що як у рішенні Конституційного Суду України, так і в рішеннях ЄСПЛ особлива увага приділяється гарантуванню реалізації права свідка не свідчити щодо себе, близьких родичів та членів своєї сім'ї. Зокрема, у рішеннях ЄСПЛ вказується, що право не свідчити проти себе є загальновизнаним міжнародним стандартом, який є основним складовим елементом поняття справедливого судового розгляду за ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод (п. 55 рішення у справі «Шабельник проти України» [8]).

Окрім цього, свідок вправі відмовитися від давання показань щодо відомостей, які згідно з положеннями ст. 65 КПК України не підлягають розголошенню. А відповідно до ч. 4 ст. 66 КПК України не можуть без їх згоди бути допитані як свідки особи, які мають право дипломатичної недоторканності, а також працівники дипломатичних представництв – без згоди представника дипломатичної установи [1].

У таких випадках адвокат має контролювати дотримання вимог кримінального процесуального законодавства, які стосуються імунітету свідка.

Ефективність реалізації права свідка на професійну правничу допомогу під час допиту насамперед залежить від можливості свідка проконсультуватися з адвокатом як безпосередньо перед проведенням допиту, так і під час давання показань. Зокрема, в рішенні ЄСПЛ у справі «Луценко проти України» вказано, що Н.Л. дав свої зізнавальні показання під час допиту його як свідка. При цьому свідок не мав передбаченого законом права проконсультуватися з адвокатом перед першим допитом (п. 50) [9].

Відсутність можливості спілкування перед допитом адвоката та його клієнта ставить під сумнів ефективність надання правової допомоги. Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Яременко проти України» зазначено: «той факт, що кожен із двох інших захисників, які представляли заявника, бачив його лише один раз і тільки під час допиту і що до допиту ніхто з них із заявником не бачився, найімовірніше свідчить про символічний характер їхніх послуг» (п. 90) [10].

Проте у КПК України відсутня чіткість законодавчої регламентації щодо необхідності забезпечення можливості спілкування свідка з адвокатом перед допитом. Так, якщо допит свідка не є невідкладним, то проблем щодо спілкування свідка з адвокатом перед допитом практично не виникає. Адже, отримавши повістку про виклик, яка за загальним правилом має бути вручена за три дні до дня явки на допит, свідок має достатньо часу, щоб зв'язатися із обраним ним адвокатом, повідомити його про виклик на допит, про кримінальне провадження, у якому викликається, та обговорити свою позицію стосовно певних запитань, які, ймовірно, будуть задаватися під час допиту.

Але якщо допит свідка є невідкладною слідчою (розшуковою) дією, то забезпечення участі адвоката на такому допиті та попереднє консультування адвокатом свідка становить певні труднощі. Адже потрібен певний час як для визначення адвоката, який буде надавати правову допомогу, так і для прибуття його на місце проведення допиту.

Водночас слід враховувати, що на момент допиту свідка, який проводиться на місці події чи безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення, ще не відомо, які обставини будуть встановлені та чи не виникне в подальшому потреба у повідомленні підозри особі, яка

допитувалася як свідок. У зв'язку з цим у рішеннях ЄСПЛ наголошується, що право на правову допомогу має забезпечуватися з перших допитів. Цей стандарт ЄСПЛ вироблений ще у 1996 році у справі «Джон Мюррей проти Сполученого Королівства», де визначено, що поводження з особою на початкових етапах допиту в поліції може бути вирішальним для наступних етапів кримінального провадження. За таких обставин ст. 6 Конвенції зазвичай вимагає, щоб обвинуваченому було дозволено користуватися допомогою адвоката вже на початкових етапах допиту поліції (п. 63) [2].

Варто погодитися і з твердженням І.В. Глобюк про існування «латентного кримінального переслідування» – у випадках, коли проводиться «допит особи як свідка у разі, якщо є підстави вважати, що ця особа вчинила кримінальне правопорушення, однак доказів для повідомлення про підозру недостатньо (або у випадку, коли слідчий навмисне затягує повідомлення про підозру)» [5, с. 123–124].

Вищенаведене свідчить про необхідність законодавчого врегулювання питання щодо побачення адвоката та свідка перед початком проведення допиту. Певні спроби вирішення цієї проблеми було зроблено розробниками проекту Закону «Про внесення змін до статті 66 Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення права свідка на правову допомогу у кримінальному провадженні». У цьому законопроекті пропонується п. 3 ч. 1 ст. 66 КПК України викласти у такій редакції: «користуватися правом на отримання правової допомоги адвоката на першу вимогу і побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту – мати такі побачення без обмеження їх кількості і тривалості» [11].

Варто зауважити, що в цьому положенні простежується копіювання правил вступу у процес захисника підозрюваного, обвинуваченого, визначених у ч. 5 ст. 46 КПК України. Використовувати аналогічне правило для формулювання повноважень адвоката свідка у кримінальному провадженні не можна. Фраза, що стосується побачень після першого допиту, не може стосуватися свідка. Слідчий, дізнавач чи прокурор не може впливати на зустрічі адвоката зі своїм клієнтом-свідком. Адже до свідка, на відміну

від підозрюваного чи обвинуваченого, не застосовується запобіжний захід, і він вільний у своїх можливостях зустрічатися як із адвокатом, так і з будь-ким іншим.

Враховуючи викладене вище, пропонуємо п. 2 ч. 1 ст. 66 КПК України викласти у такій редакції: «користуватися правом на отримання професійної правничої допомоги адвоката і побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування».

Свідок може відмовитися від реалізації права на професійну правничу допомогу. Але така відмова повинна бути добровільною. У справі «Ростовцев проти України» ЄСПЛ нагадує, що відмова від права, гарантованого Конвенцією, повинна надаватися у недвозначний спосіб та супроводжуватися відповідними гарантіями (п. 29) [12].

Заслуговує окремої уваги і те, що в правозастосовній практиці трапляються випадки, коли на місці події особу не допитують, а відбирають пояснення. Це зумовлено вимогами ч. 3 ст. 214 КПК України, де визначено, що здійснення досудового розслідування до внесення відомостей до реєстру або без такого внесення не допускається [1].

Оскільки під час виїзду на місце події відомості про кримінальне правопорушення здебільшого ще не внесені до Єдиного реєстру досудових розслідувань, то від осіб, які там перебувають, відбирається пояснення. В окремих випадках слідчий чи дізнавач не допитують особу, а також відбирають від неї пояснення з урахуванням перспективи повідомлення цієї особі про підозру. Адже, відповідно до положень п. 1 ч. 3 ст. 87 КПК України, недопустимими є докази, що були отримані з показань свідка, який надалі був визнаний підозрюваним чи обвинуваченим у цьому кримінальному провадженні [1].

Проте варто взяти до уваги те, що положення ч. 2 ст. 59 Конституції України «для надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура» треба розуміти так, що особа під час допиту її як свідка в органах дізнання, досудового слідства чи дачі пояснень у правовідносинах із цими та іншими державними органами має право на правову (юридичну) допомогу від

обраної за власним бажанням особи в статусі адвоката [4]. Тобто право на професійну правничу допомогу є не лише у особи, яка допитується як свідок, а і в особи, яка надає пояснення органам досудового розслідування.

Так, відповідно до ч. 8 ст. 95 КПК України сторони кримінального провадження, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, мають право отримувати від учасників кримінального провадження та інших осіб за їхньою згодою пояснення, які не є джерелом доказів, крім випадків, передбачених КПК. А згідно з ч. 1 ст. 298-1 КПК України, під час досудового розслідування кримінальних проступків процесуальними джерелами доказів, крім визначених ст. 84 КПК України, також є пояснення осіб [1].

Водночас у КПК України відсутня регламентація процесуальної форми відбирання таких пояснень, а тим більше – забезпечення права на професійну правничу допомогу під час їх отримання. У зв'язку вищевикладеним пропонуємо визначити процесуальний статус осіб, які надають пояснення, та врегулювати процесуальний порядок відбирання пояснень із гарантуванням реалізації права на правову допомогу.

Надання свідку професійної правничої допомоги під час допиту не повинно обмежуватися лише присутністю адвоката на цій слідчій (розшуковій) дії. Адже це ще не гарантує ефективність надання правової допомоги. Для надання ефективної та реальної правової допомоги свідку адвокат повинен реалізовувати й окремі права свідка.

До прав свідка, здійснення яких не вимагає їх безпосередньої реалізації свідком та може бути доручено адвокату, варто віднести такі права, визначені у ч. 1 ст. 66 КПК України: знати, у зв'язку з чим і в якому кримінальному провадженні допитується свідок (п. 1); ознайомлюватися з протоколом допиту та заявляти клопотання про внесення до нього змін, доповнень і зауважень (п. 7); заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом (п. 8); заявляти відвід перекладачу (п. 9).

Проте у КПК України немає такого законодавчого положення. Відповідні норми були у КПК України 1960 року, хоча кодекс був ними доповнений лише у 2010 році згідно із Законом

України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо права свідка на захисника та іншу правову допомогу» [13]. Згідно із цими змінами ст. 48 та ст. 167 КПК України 1960 року були доповнені положенням про те, що захисник свідка має право бути присутнім при допиті; надавати у присутності слідчого консультації свідку; ставити з дозволу слідчого запитання, що підлягають занесенню до протоколу допиту свідка, для уточнення і доповнення його відповідей; заперечувати проти незаконних дій слідчого щодо порядку проведення ним допиту; оскаржувати дії слідчого [13].

Проте у КПК України 2012 року аналогічні норми щодо повноважень адвоката свідка не збереглися, а висновки щодо окремих повноважень адвоката свідка під час допиту можна зробити лише на підставі системного аналізу норм КПК України. Тому виправданими є пропозиції науковців щодо унормування цієї прогалини кримінального процесуального законодавства [7, с. 188–189].

Висновки. Викладене вище свідчить про необхідність законодавчого визначення процесуального статусу адвоката свідка і наділення його такими процесуальними правами: 1) надавати консультації свідку як до початку проведення допиту, так і під час його проведення; 2) ставити з дозволу слідчого запитання свідку для уточнення і доповнення його відповідей; 3) заперечувати проти незаконних дій слідчого, дізнавача чи прокурора щодо порядку проведення допиту з посиланням на норму закону, яка порушується; 4) подавати клопотання щодо процесуального порядку проведення допиту, зокрема і застосування технічних засобів фіксації; 5) оскаржувати дії, рішення та бездіяльність слідчого, дізнавача чи прокурора, що стосуються порядку проведення допиту свідка. Окрім цього, адвокат свідка може користуватися процесуальними правами свідка, здійснення яких не вимагає їх безпосередньої реалізації свідком.

Отже, адвокат свідка має бути самостійним та повноцінним учасником кримінального провадження. Чіткість та однозначність закодкованої регламентації цих питань сприятиме наданню ефективної та реальної професійної правничої допомоги свідку під час допиту та буде гарантувати реалізацію засади верховенства права

Отже, адвокат свідка має бути самостійним та повноцінним учасником кримінального провадження. Чіткість та однозначність закодкованої регламентації цих питань сприятиме наданню ефективної та реальної професійної правничої допомоги свідку під час допиту та буде гарантувати реалізацію засади верховенства права

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-1775>
2. Case of «John Murray v. the United Kingdom» (Application no. 18731/91): Judgment of the European Court of Human Rights of 8 February 1996. *European Court of Human Rights*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-57980>
3. Удалова Л.Д., Панчук О.В. Надання свідку правової допомоги у кримінальному процесі : монографія. Київ : КНТ, 2014. 160 с.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30.09.2009 р. № 1-23/2009. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09#Text>
5. Гловюк І.В. Кримінально-процесуальні функції: теоретико-методологічні засади і практика реалізації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2015. 602 с.
6. Про захист на допиті свідка. *Адвокатська фірма «Столичний адвокат»* [сайт]. URL: <http://kievadvocate.com.ua/ua/2019/03/12>
7. Дубівка І.В. Діяльність адвоката в стадії досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 233 с.
8. Справа «Шабельник проти України» (Заява № 16404/03) : рішення Європейського суду з прав людини від 19 лют. 2009 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_457#Text
9. Справа «Луценко проти України» (Заява N 30663/04) : рішення Європейського суду з прав людини від 18 грудн. 2008 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_458#Text
10. Справа «Яременко проти України» (Заява N 32092/02) : рішення Європейського суду з прав людини від 12 черв. 2008 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_405#Text
11. Проект Закону про внесення змін до статті 66 Кримінального процесуального кодексу України (щодо забезпечення права свідка на правову допомогу у кримінальному провадженні). *Верховна Рада України* : [сайт]. https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pF3511=66472
12. Справа «Ростовцев проти України» (Заява № 2728/16) : рішення Європейського суду з прав людини від 25 липн. 2017 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c55?find=1&text
13. Закон України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо права свідка на захисника та іншу правову допомогу». *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2395-17#Text>

Меленко О. В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права*

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Гриндей Л. М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права*

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Стратій О. В.,

*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри публічного права*

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ПСИХОЛОГО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

PSYCHOLOGICAL AND LEGAL ASPECTS AGAINST CORRUPTION IN UKRAINE NOWADAYS

У статті здійснено комплексний аналіз корупційних правопорушень в Україні. Аналіз показав, що третина корупційних правопорушень здійснюється у п'яти регіонах України, на підставі чого зроблено висновок про нерівномірне корупційне середовище. Виявлено, що в структурі корупційних правопорушень найбільшу частку займають адміністративні корупційні правопорушення. Загалом структура адміністративних корупційних правопорушень в Україні є однорідною. Майже всі адміністративні корупційні правопорушення стосуються порушень вимог фінансового контролю. Іншими словами, більшість українських корупціонерів приховує або викривлює інформацію про свої доходи та іноземні фінансові вкладення. У структурі кримінальних корупційних правопорушень найбільшу частку займають правопорушення, пов'язані із отриманням неправомірної вигоди та зловживанням службовим становищем. У структурі дисциплінарної відповідальності за корупційні правопорушення найбільшу частку займають правопорушення, пов'язані із недотриманням вимог фінансового контролю, наявністю конфлікту інтересів та отриманням неправомірної вигоди. На підставі комплексного аналізу корупційних правопорушень в Україні розроблено поведінковий стереотип українського корупціонера. Логічна послідовність дій українського корупціонера відбувається у шість етапів: діє в інтересах власної вигоди всупереч інтересам держави та суспільства; зловживає службовим становищем; отримує неправомірну вигоду; стрімко накопичує майно; виводить гроші за кордон; приховує та викривлює інформацію про особисті доходи. У статті систематизовано психологічні характеристики корупціонера. Психологічний портрет корупціонера формують такі морально-психологічні риси та соціально-рольові ознаки, як відчуття всездозволеності та впливовості, заздрісність, марнославство, культ грошей, навіюваність, комунікабельність, схильність до ризику, відсутність емпатії, кар'єризм, показна контрольованість тощо. Під показною контрольованістю мається на увазі демонстрація «покер фейса», за яким приховуються безвідповідальність, ненадійність, імпульсивність, емоційна нестабільність, агресивність. У статті запропоновано низку інституційних змін, спрямованих на ослаблення корупційного середовища в Україні.

Ключові слова: *корупція, корупційні правопорушення, стереотип корупційної поведінки, психологічний портрет корупціонера, боротьба з корупцією.*

This article provides a complex analysis of corruption crimes in Ukraine. The analysis is showing that a third of corruption crimes are committed in five regions of Ukraine, and a conclusion was made about the uneven corruption environment. It was found that in the structure of corruption crimes the largest part is occupied by administrative corruption crimes. In general, the structure of administrative corruption crimes in Ukraine is homogeneous. Almost all administrative corruption crimes concern violations of financial control requirements. In other words, the vast majority of Ukrainian corrupt criminals hide or distort information about their income and foreign financial investments. In the structure of criminal corruption crimes, the largest share is occupied by offenses related to obtaining illegal benefits and abuse of official position. On the other side, in the structure of disciplinary liability for corruption crimes, the

largest share is occupied by offenses related to non-compliance with the requirements of financial control, a conflict of interests, and the receipt of illegal benefits. Based on a comprehensive analysis of corruption crimes in Ukraine, a behavioral stereotype of a Ukrainian corruptor has been developed. The logical sequence of actions of the Ukrainian corruptor has six stages: one's main interest is their own benefit, which excludes the interests of the nation and society; abuses one's official position; receives illegal benefits; rapidly accumulates material goods; stores money abroad; hides and distorts information about personal income. This article systematizes the psychological characteristics of a corruptor. The psychological portrait of a corruptor is formed by specific moral and psychological traits and socio-role characteristics, such as feelings of permissiveness and influence, envy, vanity, money cult, sociability, a propensity to risk, lack of empathy, careerism, ostentatious control. Ostentatious control means a demonstration of «poker face», which hides irresponsibility, unreliability, impulsiveness, emotional instability, aggression. The article proposes a number of institutional changes aimed at reducing the corruption environment in Ukraine.

Key words: *corruption, corruption crimes, stereotype of corrupt behavior, psychological portrait of a corruptor, fight against corruption.*

Постановка проблеми. Нещодавні соціологічні опитування, здійснені дослідницькою агенцією Info Sapiens в Україні у 2020 році за підтримки Антикорупційної Ініціативи Європейського Союзу в Україні (EUACI), показали, що проблема корупції в Україні посідає за значущістю друге місце після військових дій у Донецькій та Луганській областях [1].

Прикрим є і той факт, що за Індексом сприйняття корупції Україна у 2020 році здобула лише 33 бали з максимально можливих 100 балів і посіла 117 місце серед 180 країн світу, що говорить, по-перше, про існування країн із низьким рівнем корупції (Нова Зеландія, Данія, Фінляндія, Швейцарія, Сінгапур, Швеція, Норвегія, Нідерланди, Люксембург, Німеччина), а відтак і реальних можливостей її подолання, незважаючи на ресурсні відмінності (географічні, геополітичні, природо-економічні тощо), а по-друге – про наявність величезної прірви між Україною і країнами з низьким рівнем корупції та необхідність здійснення кропіткої зосередженої роботи на шляху оздоровлення нашої держави від цього «важкого недугу» [2].

Очевидно, що, з огляду на різну інтенсивність та конфігурацію впливу різноманітних факторів корупції на формування сприятливого корупційного середовища в державі, ефективні рецепти подолання корупції, запозичені (імпортовані) з інших країн та регіонів світу, не здатні істотним чином спричинити прогрес у вирішенні цієї проблеми в Україні, адже кожній нації належить властивий тільки їй набір інституційних (формальні та неформальні інститути, а також механізми примусу до їх виконання) та психологічних паттернів, що зумовлюють специфічний стереотип корупційної поведінки.

Зазначене актуалізує нагальність дослідження поведінкового стереотипу українського корупціонера, виявлення «слабких місць» інституційного середовища, завдяки яким ця поведінка видається можливою, та напрацювання важелів та механізмів щодо відповідної інституційної трансформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині у науковій літературі проблематика корупції достатньо широко обговорюється як на рівні галузевих наук, так і на міждисциплінарній основі. Так, у науковій літературі накопичено багатий арсенал знань щодо поняття, видів, витоків, стимулів, причин та факторів корупції (Г. Бродман, І. Кушнар'ов, В. Полтерович, С. Роуз-Аккерман, Ф. Ріканатіні, Б. Хастед, Д. Хейлман та ін.) [3; 4; 5], методик оцінювання корупції (*Corruption Perceptions Index* від Transparency International, *The National in Transit ratings* від Freedom House, індекси CPI та CPIA від World Bank, *Global Integrity Report* та ін.), наслідків корупції (Б. Беговіц, Б. Ешфорт, Е. Невмережицький, С. Робінсон, А. Савченко та ін.) [6], методів боротьби з корупцією (С. Алф'оров, Б. Головін, О. Кальман, В. Оболенцев, М. Романов, Є. Скулиш, В. Трепак, Н. Ярмиш та ін.) [7] тощо. Психологічним аспектам корупції присвятили свої роботи як зарубіжні (Н. Анненкова, О. Вановська, О. Камнєва, С. Максимов, С. Мур та ін.), так і вітчизняні (О. Акімов, О. Лозинський, І. Мезенцева, М. Мельник, Д. Михайленко, Е. Молдаван, В. Нонік, О. Шевченко, С. Шрамко та ін.) [8] вчені.

Вважаємо, що пошук ефективних інструментів боротьби з корупцією в Україні можливий лише на основі всебічного аналізу вітчизняних корупційних правопорушень, виявлення

іманентних українському корупціонеру поведінкових та психологічних рис та особливостей. Зазначеним питанням у науковій літературі присвячено обмаль уваги.

Цілі статті (постановка завдання) – на підставі аналізу корупційних правопорушень в Україні виявити стереотип поведінки українського корупціонера, неефективні інституційно-правові рамки, що обслуговують/підтримують корупційне середовище, напрацювати психолого-правові аспекти протидії вітчизняній корупції на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перед тим, як перейти до психолого-правових аспектів протидії корупції в Україні, необхідно передусім проаналізувати сучасну статистику корупційних правопорушень.

Прикрим є той факт, що за останні 5 років кількість корупційних правопорушень в Україні зросла вдвічі (або на 107%) (табл. 1).

За січень-жовтень 2021 року найбільша частка корупційних правопорушень серед фізичних та юридичних осіб України вчинено у Дніпропетровській (539 випадків), Львівській (528 випадків), Харківській (377 випадків), Київській (255 випадків) та Черкаській (252 випадки) областях [9].

Іншими словами, більше третини (1951 випадок, або 34%) корупційних правопорушень в Україні припадає на ці п'ять регіонів. Це свідчить про відсутність однорідності корупційного середовища в Україні.

Серед усіх корупційних правопорушень в Україні за січень-жовтень 2021 року лєвова частка (5611 випадків, або 97% від загальної кількості) супроводжувалася через інститут судового вироку, а решта (3%) – через інститут дисциплінарного стягнення (192 випадки).

У структурі корупційних правопорушень за судовими вироками найбільшу частку у січні-жовтні 2021 року займають злочини, інкриміновані за ст. 1724–1729 та 18846 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) – 4472 випадки (або 80%); решта 20% припадає на частку корупційних правопорушень (1139 випадки), інкримінованих за статтями Кримінального кодексу України (ККУ) (табл. 2).

У структурі корупційних правопорушень, за якими накладено адміністративну відповідальність, найбільше випадків стосуються порушення вимог фінансового контролю (95%) (див. табл. 2).

Згідно із КУпАП, до порушення вимог фінансового контролю відносяться: несвоєчасне

Таблиця 1

Динаміка кількості корупційних правопорушень в Україні

В розрізі категорії справ	2017	2018	2019	2020	2021*
За кримінальними правопорушеннями	5	1	827	985	1139
За адміністративними правопорушеннями	3	4	4346	4002	4472
За дисциплінарними правопорушеннями	353	404	392	110	192
Без зазначення категорії справи**	2447	3998	445	0	2
Всього:	2808	4407	6010	5097	5804

*Дані наведено за період січень-жовтень 2021.

** До 2019 року дані внесені без розподілу по категоріях справ.

Складено автором на основі джерела: [9]

Таблиця 2

Структура адміністративних корупційних правопорушень в Україні (січень-жовтень 2021р.)

Перелік згідно з главою 13-А КУпАП	Кількість	%
Протиправне сумісництво (ст. 1724 КУпАП)	13	0,3
Неправомірне одержання подарунків (ст. 1725 КУпАП)	5	0,1
Порушення вимог фінансового контролю (ст. 1726 КУпАП)	4244	94,9
Конфлікт інтересів (ст. 1727 КУпАП)	201	4,5
Розголошення конфіденційної інформації (ст. 1728 КУпАП)	4	0,1
Невжиття заходів щодо протидії корупції (ст. 1729 КУпАП)	1	0,0
Невиконання вимог НАЗК (ст. 18846 КУпАП)	4	0,1

Складено автором на основі джерел: [9; 10]

подання або недостовірне викладення відомостей у щорічній декларації осіб, що працюють в органах влади (державної, самоврядної); неповідомлення про відкриття банківських рахунків за кордоном та суттєве підвищення майнового стану вищезазначених осіб.

У структурі корупційних кримінальних правопорушень в Україні за січень-жовтень 2021 року найбільшу питому вагу займають: правопорушення, пов'язані з отримання неправомірної вигоди, – 881 випадок (або 77% від загальної кількості); зловживання службовим

становищем – 109 випадків (або 10% від загальної кількості) (табл. 3).

Законом України «Про запобігання корупції» визначено перелік корупційних правопорушень, за вчинення яких може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності (за відсутності адміністративного/кримінального правопорушення) (табл. 4).

Структура накладених дисциплінарних стягнень внаслідок вчинення корупційних правопорушень у січні-жовтні 2021 року виглядає таким чином:

Таблиця 3

Структура корупційних кримінальних правопорушень в Україні (січень-жовтень 2021р.)

Ст.	Перелік корупційних кримінальних правопорушень, згідно зі ст. 45 ККУ	К-сть
963	Підстави для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру	–
191	Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем	69
210	Нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням	1
262	Викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем	–
308	Викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем	–
312	Викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем	–
313	Викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням	–
320	Порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів	1
354	Підкуп працівника підприємства, установи чи організації	24
357	Викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження	1
364	Зловживання владою або службовим становищем	17
3641	Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми	17
3652	Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги	–
3662	Декларування недостовірної інформації	4
3663	Неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування	6
368	Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою	112
3682	Незаконне збагачення	–
3683	Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми	7
3684	Підкуп особи, яка надає публічні послуги	2
3685	Незаконне збагачення	–
369	Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі	769
3692	Зловживання впливом	109
410	Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем	–
Разом:		1139

Складено автором на основі джерела: [9; 11]

Перелік корупційних правопорушень, за які встановлюється дисциплінарна відповідальність в Україні

Ст.	Корупційні правопорушення, згідно із Законом України «Про запобігання корупції»
12, 13	Протидія діяльності НАЗК
19	Неприйняття Антикорупційної програми
22	Перевищення службових повноважень чи свого становища
23	Порушення обмежень щодо отримання подарунків
24	Одержання неправомірної вигоди або подарунка
25	Порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності
26	Порушення обмежень після припинення діяльності в органах влади
27	Порушення обмежень щодо спільної роботи близьких осіб
Розд. V	Порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів
Розд. VI	Порушення правил етичної поведінки
Розд. VII	Порушення вимог фінансового контролю
Розд. VIII	Порушення вимог щодо захисту викривачів
56, 57, 58	Недотримання вимог щодо проведення спеціальної перевірки
59	Порушення вимог щодо внесення відомостей про корупційне правопорушення до Єдиного державного реєстру осіб, що вчинили корупційні правопорушення
60	Порушення вимог щодо прозорості та доступу до інформації
61	Недотримання загальних засад запобігання корупції у діяльності юридичної особи
651	Не проведення службового розслідування та не притягнення до відповідальності особи, що скоїла корупційне правопорушення
67	Недотримання вимог щодо незаконних актів та правочинів

Складено автором на основі джерела: [12]

– порушення вимог фінансового контролю, в тому числі несвоєчасне подання щорічної декларації (37% випадків);

– неповідомлення про конфлікт інтересів – (24% випадків);

– одержання неправомірної вигоди та подарунків (20% випадків);

– порушення правил етичної поведінки, в тому числі розголошення конфіденційної інформації, порушення принципу політичної нейтральності (18% випадків);

– інші корупційні порушення, в тому числі протидія діяльності НАЗК (1% випадків).

Аналіз проведених статистичних досліджень дає змогу сформулювати поведінковий стереотип українського корупціонера, в тому числі логічну послідовність його дій, яка відбувається у 6 етапів (рис. 1).

Як видно із запропонованої моделі поведінкового стереотипу українського корупціонера, базис корупційної поведінки становить егоїстичний тип особистості, з притаманними йому егоцентризмом, корисливістю та потуранням інституту права.

Загалом до характеристик (морально-психологічних рис та соціально-рольових ознак),

що формують психологічний портрет корупціонера, належать: відчуття всюдозволеності та впливовості; морально-духовне падіння (знищення чесності, задрісність, здирство, зажерливість, марнославство); корисливі упередження (жага до накопичення, міцне прагнення до задоволення матеріальних потреб, культ грошей); навіюваність; комунікабельність; схильність до ризику; відсутність емпатії; кар'єризм; показна контрольованість власної поведінки (низький рівень агресивності, імпульсивності, емоційної нестабільності) [13, с. 278; 14, с. 36]. Щодо показної контрольованості власної поведінки, то це є лише видимість, адже корупціонер усім своїм виглядом демонструє «покер фейс», проте через його морально-духовне падіння ця особистість насправді є «незрілою», а тому їй властиві безвідповідальність та ненадійність.

Виходячи із соціологічних даних, проведених у 2020 році Info Sapiens, основними корупційними суб'єктами в Україні є митниця, суди, ВРУ, прокуратура, медицина, поліція (крім патрульної). Водночас прикрим є той факт, що з числа населення та бізнесу готовими до викриття корупційного правопорушення виявилися лише

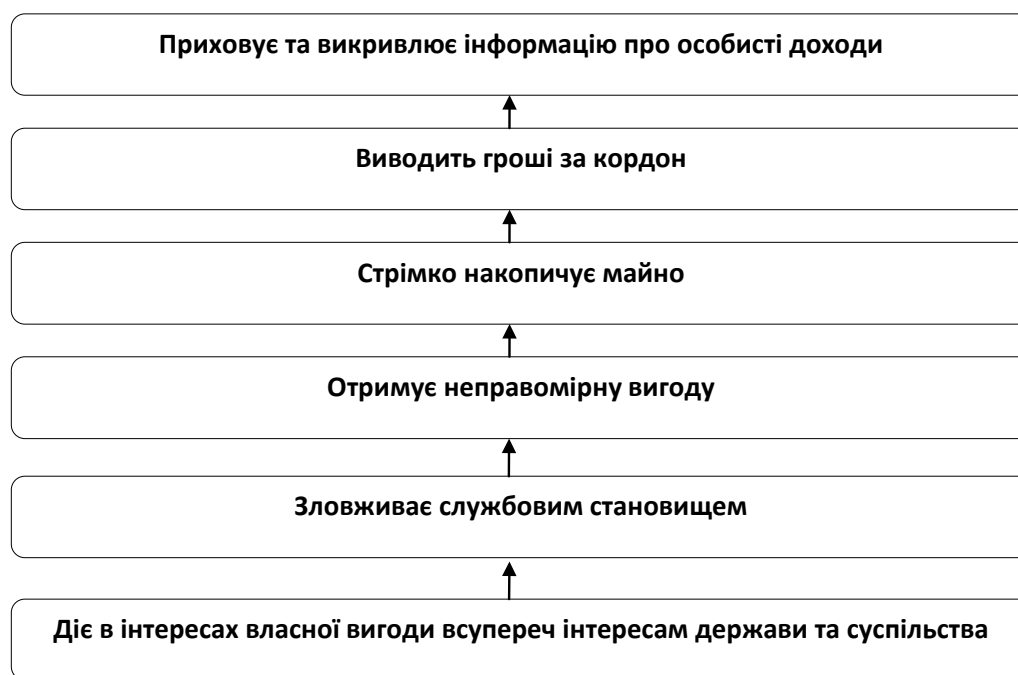

Рис. 1. Поведінковий стереотип українського корупціонера

Розроблено автором

10% респондентів, а увійти до корупційної схеми виявили готовність 42,5% [1].

Погоджуємось із думкою С. Мур, що для подолання феномену корупції необхідно транслювати/виховувати некорупційний спосіб життя (антикорупційні переконання, погляди, установки, способи мислення) [14, с. 38].

Висновки. Проведене дослідження дає змогу виокремити низку актуальних психолого-правових аспектів протидії корупції в Україні на сучасному етапі. Серед них:

Внесення спеціального розділу (наприклад, «Корупційні правопорушення») до Особливої частини Кримінального Кодексу України на кшталт того, як це відображено у Законі України «Про адміністративні правопорушення» (гл. 13-А. Адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією). Це, на нашу думку, посилить психологічний тиск на потенційних корупціонерів та приверне увагу суспільства до тяжких наслідків такої опортуністичної поведінки.

Незважаючи на той факт, що починаючи з лютого 2019 року НАЗК на офіційному порталі висвітлює статистику кримінальних правопорушень, існує чимало проблем, що вимагають негайного вирішення. Серед них: існує обмеження до 100 записів стосовного конкретних корупційних правопорушень, що унеможливає розкриття «портрету українського коруп-

ціонера» за статевою ознакою, суб'єктною (його посади та місця роботи, де здійснено корупційне правопорушення) та регіональною/локальною ознакою. Подолання означених проблем дозволило би створити потужний інструмент громадського впливу на свідомість потенційних корупціонерів та недопущення такої опортуністичної поведінки через мотив втрати ділової репутації.

Внести законодавчі зміни, зокрема в Закон України «Про запобігання корупції», стосовно можливостей проведення обов'язкової психологічної експертизи у притягнутих до відповідальності осіб-корупціонерів, у тому числі з оприлюдненням результатів досліджень для наукового співтовариства. Це б дозволило не лише уникнути статистичних похибок, які викривлюють анкетні дані (особисті опитування, телефонні опитування), якими нині оперують вітчизняні дослідники з питань корупції, а й напрацювати реальну статистичну базу психологічних характеристик українського корупціонера і створити об'єктивне підґрунтя для розроблення відповідних заходів щодо недопущення до влади осіб із високим рівнем схильності до корупції.

Незважаючи на те, що Україна у 2006 році ратифікувала Конвенцію ООН проти корупції [15], де міститься ст. 23 «Відмивання доходів,

здобутих злочинним шляхом», аналогічна за змістом стаття ККУ (ст. 209 «Легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом») не зараховується до переліку корупційних кримінальних правопорушень (ст. 45 ККУ). Іншими словами, особи, які засуджені за цією статтею, не лише не фігурують у Державному Реєстрі корупціонерів, а й можуть займати державні посади в майбутньому, розраховувати на послаблення вироку. З огляду на поведінковий стереотип українського корупціонера, де вивід грошей за кордон є іманентною реакцією на стрімке накопичення майна, вищезазначене є логічним та нагальним.

До вищезазначеного хотілося б додати, можливо, дискусійну пропозицію. Термін «корупціонер», запозичений із англійської літератури, у нашій мовній конструкції звучить психологічно нейтрально, він не відбився як асоціативний ярлик у пам'яті поколінь. Можливо, термін «зрадник держави» матиме більший психологічний тиск та демонстраційний ефект, адже за

суттю особа, яка ставить свої егоїстичні інтереси вище від національних, є ніким іншим, як зрадником інтересів нації. На жаль, подана у 2020 р. аналогічна петиція до Президента України (№ 22/106670-еп) не набрала достатньої кількості голосів, що цілком корелюється із високою готовністю українців (42,5%) до корупційних обрядок [16].

З огляду на той факт, що корупційні правопорушення в Україні за територіальним аспектом здійснюються нерівномірно, подальші дослідження цієї тематики вбачаються у напрямі розроблення методики оцінки психологічного портрету українського корупціонера в розрізі регіонів, з урахуванням соціальних, культурних, ментальних, історичних, традиційних, економічних, політичних, правових особливостей формування регіонального корупційного середовища в Україні. Не менш важливим завданням є розроблення механізмів, важелів та інструментів щодо зміни (викорінення) психологічної готовності українців до корупційних дій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Корупція в Україні 2020: розуміння, сприйняття, поширеність / Info Sapiens. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/Corruption_Survey_2020_Presentation_Info-Sapiens.pdf (дата звернення: 01.11.2021).
2. Corruption Perceptions Index – 2020 / Transparency International. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/ukr> (дата звернення: 01.11.2021).
3. Полтерович В.М. *Фактори корупції. Економіка і математическі методи*, 1998. № 3(34). С. 30–39.
4. Бродман Г., Риканатини Ф. Корни корупції. Важні ли рыночные институты? / Всемирный Банк, 2008. 22 с. URL: https://web.worldbank.org/archive/website00818/WEB/PDF/WPS2368_PDF (дата звернення: 01.11.2021).
5. Rose-Ackerman S., Palifka B.J. *Corruption and Government: Causes, Consequences, and Reform*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. 644 p.
6. Begovic B. Corruption: concepts, types, causes and consequences. *Documentos.CADAL*, 2005. № 26. С. 1–7.
7. Запобігання корупції : підручник / Б.М. Головкін, В.Ф. Оболенцев, М.В. Романов та ін.; за заг. ред. Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2019. 296 с.
8. Шрамко С.С. Роль громадської свідомості у запобіганні корупції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2014. Вип. 28, т. 3. С. 48–51.
9. Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення / НАЗК. URL: <https://corruptinfo.nazk.gov.ua/> (дата звернення: 01.11.2021).
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#n1854> (дата звернення: 01.11.2021).
11. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001р. № 2341-III / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3155> (дата звернення: 01.11.2021).
12. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#n358> (дата звернення: 01.11.2021).
13. Трепак В.М. Протидія корупції в Україні: теоретико-прикладні проблеми : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 444 с.
14. Moore C. Psychological processes in organizational corruption. *Psychological Perspectives on Ethical Behavior and Decision Making*. 2009, P. 35–71. URL: https://www.researchgate.net/publication/290858988_Psychological_perspectives_on_corruption (дата звернення: 01.11.2021).
15. Конвенція Організації Об'єднаних націй проти корупції від 31.10.2003 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#o200 (дата звернення: 01.11.2021).
16. Прирівняти корупцію до державної зради, корупціонерів до зрадників батьківщини (№22/106670-еп) / Електронні петиції / Офіційне Інтернет-представництво Президента України. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/106670> (дата звернення: 01.11.2021).

УДК 343.915
DOI <https://doi.org/10.15421/392206>

Сизоненко А. С.,
*кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України,
перший заступник директора
Департаменту персоналу Міністерства внутрішніх справ України*

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

SCIENTIFIC APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE CONCEPT OF JUVENILE CRIME

У статті автор розглядає теоретичні засади визначення поняття «ювенальна злочинність». Зазначено, що кримінально-протиправна діяльність – одна із головних проблем, котра дестабілізує низку важливих суспільних відносин у державі. Досить значний відсоток від загальної кількості кримінальних правопорушень вчиняється неповнолітніми особами, що свідчить про те, що сучасні кримінально-правові та кримінологічні заходи та засоби неповною мірою відповідають вимогам і реаліям сьогодення. Звертається увага на те, що, оперуючи поняттям «ювенальна злочинність», більшість науковців не вдаються до розкриття його змісту і не пропонують його визначення. Водночас, виходячи із загального контексту, в якому вживається це поняття, використовують його як синонімічне поняттю «злочинність неповнолітніх». Вказується, що з огляду на стратегічний курс України на європейську та євроатлантичну інтеграцію (як це передбачено Конституцією України), варто взяти до уваги й те, що термін «ювенальна злочинність» є більш семантично наближеним до англійського терміна “Juvenile Delinquency”, відомого у зарубіжних країнах. Автор вказує, що включення до змісту зазначеного поняття злочинності, яка спрямована проти неповнолітніх, є недоцільним, оскільки кожен із двох вищезазначених сегментів злочинності має власну специфіку, і їх варто відділяти один від одного, в тому числі з використанням для цього різної термінології. Вказано, що з урахуванням позиції про синонімічний зв'язок понять «ювенальна злочинність» та «злочинність неповнолітніх» для доопрацювання наукових підходів до визначення ювенальної злочинності та її ознак доцільно спиратися на наявні наукові положення щодо поняття злочинності неповнолітніх, яке на цей час одержало більш детальну теоретичну розробку. Підсумовано, що сучасна вітчизняна кримінально-правова доктрина потребує доопрацювання в частині удосконалення понятійно-категорійного апарату, особлива увага має бути приділена ювенальній кримінально-протиправній діяльності.

Ключові слова: *кримінально-протиправна діяльність, неповнолітні, ювенальна злочинність, злочинність, кримінальне право, кримінальна відповідальність, наукові пошуки, наукові підходи.*

In the article the author considers theoretical bases of definition of concept of juvenile crime. It is noted that criminally illegal activity is one of the main problems that destabilizes a number of important social relations in the state. Quite a significant percentage of the total number of criminal offenses are committed by minors, which indicates that modern criminal law and criminological measures and tools do not fully meet the requirements of today's realities. Attention is drawn to the fact that using the concept of “juvenile delinquency”, most scholars do not resort to the disclosure of its content and do not offer its definition. At the same time, based on the general context in which this concept is used, and use it as a synonym for the concept of “juvenile delinquency”. It is pointed out that given Ukraine's strategic course towards European and Euro-Atlantic integration (as provided by the Constitution of Ukraine), it should be taken into account that the term “juvenile crime” is more semantically close to the English term “Juvenile Delinquency”, known in foreign countries. The author points out that the inclusion in the content of this concept of juvenile delinquency is impractical, as each of the two above-mentioned segments of crime has its own specifics, and they should be separated from each other, including the use of different terminology. It is stated that taking into account the position on the synonymous connection of the concepts of “juvenile crime” and “juvenile delinquency”, to refine scientific approaches to the definition of juvenile delinquency and its features, it is advisable to rely on existing scientific provisions on the concept of juvenile delinquency, more detailed theoretical development. It is concluded that the modern domestic criminal law doctrine needs to be improved in terms of improving the conceptual and categorical apparatus, special attention should be paid to juvenile criminal activity.

Key words: *criminally illegal activity, minors, juvenile delinquency, crime, criminal law, criminal liability, scientific research, scientific approaches.*

Кримінально-протиправна діяльність – одна із головних проблем, котра дестабілізує низку важливих суспільних відносин у державі. Досить значний відсоток від загальної кількості кримінальних правопорушень вчиняється неповнолітніми особами, що свідчить про те, що сучасні кримінально-правові та криминологічні заходи та засоби неповною мірою відповідають вимогам і реаліям сьогодення. У зв'язку із цим актуальними та цінними є теоретичні пошуки у сфері ювенальної злочинності, особливо визначення її поняття та змісту. Отже, з урахуванням вищевказаного вважаємо за доцільне зупинитись на цьому питанні більш детально.

Зважаючи на те, що поняття «ювенальна злочинність» є похідним від більш широкого поняття «злочинність» (вони співвідносяться як частина й ціле), варто відзначити, що, попри ключове місце категорії «злочинність» у понятійно-термінологічному апараті криминологічної науки, представниками цієї галузі наукового знання дотепер не сформовано єдиного підходу стосовно визначення цієї категорії. Загалом, однаково розуміючи сутність злочинності, дослідники по-різному розставляють акценти у розкритті змісту цього поняття. До прикладу, за визначенням О.М. Литвака, злочинність – це правове виявлення реального, складного, мінливого та динамічного суспільно небезпечного, соціального і кримінально-правового явища, що підпорядковується певним закономірностям свого розвитку і є системою злочинів, вчинених на певній території або в тій чи іншій державі або регіоні за певний період часу, та осіб, які їх вчинили [1, с. 18]. Розглядаючи злочинність з позицій інституціональної методології, В.М. Дрьомін конкретизував, що злочинність виявляє себе як масове деструктивне явище, різновид протиправної соціальної практики, яка може бути названа кримінальною практикою. Кримінальні практики посягають на базові суспільні відносини і систему чинних соціальних інститутів, загальноприйнятих моральних та етичних стандартів людського співжиття [2, с. 8–9]. Згідно з визначенням, запропонованим В.М. Куцом, злочинність – це невід'ємна, зумовлена внутрішньою і зовнішньою детермінацією еволюційно мінлива схильність людей та їхніх спільнот до деструктивності у формі кримінальних правопорушень, а також реаль-

ні прояви останньої, що піддаються кількісній та якісній інтерпретації [3, с. 38]. Ю.В. Орлов визначає поняття злочинності як історично мінливий, статистично стійкий, релятивний, соціальний феномен, що виражається у масових, інституційних, суспільно небезпечних практиках, форми прояву яких мають кількісно-якісний вираз у понадсумативній сукупності злочинів, а також злочинній діяльності [4, с. 275]. Поряд із цим наявна й позиція, за якою злочинність визначається як негативне соціальне, історично мінливе явище, що полягає у скоєнні частиною членів суспільства вчинків, які заподіюють шкоду іншим членам суспільства або суспільству загалом, відповідальність за які передбачена кримінально-правовими нормами [5, с. 51].

Наведені вище дефініції становлять лише частину всього багатоманіття визначень поняття «злочинність», запропонованих у криминологічній науці. З огляду на таке багатоманіття, доволі значущими є напрацювання В.В. Голіни та Н.В. Сметаніної, які узагальнили основні визначення злочинності із виокремленням декількох напрямів: 1) сумарно-статистичного (або соціально-статистичного), що ґрунтується на радянській доктрині – це уявлення про злочинність як про відносно масове, історично мінливе, соціальне явище, що являє собою сукупність злочинів, вчинених на певній території і в певний проміжок часу; 2) новітнього (соціально-практичного або соціально-діяльницького), що характеризує злочинність як кримінальну активність частини членів суспільства, як предметну діяльність, соціальну практику, як прояв криминогенного потенціалу суспільства, як масовий прояв деструктивності у поведінці людей, як форму соціальної адаптації [6, с. 29–30]. Водночас В.В. Голіна запропонував і власне (авторське) визначення поняття злочинності як складного соціального явища, причини й умови якого пов'язані як із генетичними схильностями людей до відхиленої, у тому числі злочинної поведінки, так і з вадами та недосконалістю самого суспільства і ступенем його здатності формувати правослухняну людину [7, с. 146].

Останніми роками у разі звернення до поняття злочинності науковці все частіше керуються визначенням, сформульованим відомим ученим-криминологом А.П. Закалюком: злочинність – це

феномен соціального життя у вигляді неприйнятної та небезпечної для суспільства масової, відносно стійкої, різнозумовленої кримінальної активності частини членів суспільства [8, с. 139]. Перевагою наведеного визначення є підкреслення динамічних властивостей злочинності: у такому розумінні поняття злочинності не зводиться лише до сукупності злочинів. З урахуванням цього таке визначення може бути взяте за основу для дослідження різних видів злочинності, включно з тим, що позначається як «ювенальна злочинність».

Слово «ювенальний» походить від латинського *juvenālis* – юнацький. На цей час поняття «ювенальна злочинність» не одержало закріплення у вітчизняному законодавстві, але чинні нормативно-правові акти оперують деякими термінами, що містять у собі слово «ювенальний» та мають змістовий зв'язок з поняттям ювенальної злочинності, – «ювенальна превенція» [9], «ювенальна пробація» [10], «ювенальна юстиція» [11], «ювенальний прокурор» [12].

Разом із тим поняття «ювенальна злочинність» вживається у працях представників кримінологічної, кримінально-правової науки та інших наукових галузей. Зокрема, це поняття наявне у працях О.М. Джужі [13, с. 167–168], С.В. Горлача [14], А.А. Коренюк [15, с. 235], Н.М. Крестовської [16, с. 175], Я.П. Мальованої [17, с. 10–11], Є.С. Назимка та Ю.В. Єгорова [18, с. 82; 19, с. 8; 20, с. 48], В.А. Пелішенка [21], Т.М. Швець [22, с. 327] та інших авторів. Оперуючи зазначеним поняттям, вищеназвані науковці не вдаються до розкриття його змісту і не пропонують його визначення. Водночас, виходячи із загального контексту, в якому вживається це поняття, можна дійти висновку, що науковці використовують його як синонімічне поняттю «злочинність неповнолітніх».

Порівняно з поняттям «ювенальна злочинність» вживання поняття «злочинність неповнолітніх» нині є більш поширеним: воно наявне у великій кількості наукових праць та інших джерел. Разом із тим на сучасному етапі видається низка обставин, що вказують на доцільність віддання переваги саме поняттю ювенальної злочинності як у науковому обігу, так і у повсякденній практиці. Насамперед це пов'язано зі створенням у структурі Національної поліції України підрозділів ювенальної

превенції, основним завданням яких є профілактична діяльність, спрямована на запобігання вчиненню дітьми кримінальних і адміністративних правопорушень, виявлення причин і умов, які цьому сприяють, вжиття в межах своєї компетенції заходів для їх усунення. Паралельно з цим розпочали роботу і сектори ювенальної пробації – відокремлені підрозділи Державної установи «Центр пробації», що забезпечують реалізацію державної політики у сфері виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та пробації щодо неповнолітніх. У цьому контексті вельми показовим і значущим є те, що для підкреслення цільової спрямованості і сфери діяльності таких підрозділів у їх найменуванні використано слово «ювенальної». Більш того, нині на державному рівні задекларовано наміри щодо впровадження ювенальної юстиції [23].

Водночас у різних галузях вітчизняної юридичної науки посилюється тенденція до формування наукових концепцій і теорій стосовно ювенально-правових відносин. Зокрема, являє інтерес підхід, відображений у докторській дисертації Н.М. Крестовської, щодо започаткування формування нового наукового напрямку в юриспруденції – правової ювеналістики (науки ювенального права), що постає як система теоретичних та прикладних знань про традиції, сучасний стан та перспективи правового регулювання суспільних відносин за участю дітей та молоді, про правове забезпечення умов виживання, належного розвитку та соціалізації молодого покоління. Простеживши вітчизняну традицію ювенально-правового регулювання, дослідниця небезпідставно акцентує увагу на міцному національному корінні ювенального права та правової ювеналістики [16, с. 4]. Поряд із цим відомий учений-кримінолог О.М. Джужа відзначає становлення кримінологічної ювеналогії як галузі соціально-правової науки про злочинність дітей, її причини й умови, особу злочинця та жертву, загальносоціальні, спеціальні й індивідуальні заходи щодо запобігання девіантній і злочинній поведінці, захисту від посягань дорослих злочинців, а також розроблення комплексного запобіжного впливу на ювенальну злочинність загалом [13, с. 167–168].

З огляду на стратегічний курс України на європейську та євроатлантичну інтеграцію (як

це передбачено Конституцією України), варто взяти до уваги й те, що термін «ювенальна злочинність» є більш семантично наближеним до англomовного терміна “Juvenile Delinquency”, відомого у зарубіжних країнах.

Розглянуті вище обставини створюють передумови для більш активного використання поняття «ювенальна злочинність» як синонімічного поняття «злочинність неповнолітніх», у зв'язку з чим саме перше з вищеназваних понять покладено в основу у разі формулювання та розробки теми цього дослідження.

Водночас у контексті цієї тези слід звернути увагу, що у деяких джерелах поняття ювенальної злочинності характеризується як таке, що охоплює злочинність неповнолітніх та суспільно небезпечні посягання на права і законні інтереси неповнолітніх. Зокрема, така думка висловлюється у працях деяких російських кримінологів [24, с. 94; 25, с. 3]. У зв'язку з цим видається, що включення до змісту зазначеного поняття злочинності, яка спрямована проти неповнолітніх, є недоцільним, оскільки кожен із двох вищеназваних сегментів злочинності має власну специфіку, і їх варто відділяти один від одного, в тому числі з використанням для цього різної термінології.

З урахуванням наведеного вище, додержуючись позиції про синонімічний зв'язок понять «ювенальна злочинність» та «злочинність неповнолітніх», для доопрацювання наукових підходів до визначення ювенальної злочинності та її ознак доцільно спиратися на наявні наукові положення щодо поняття злочинності неповнолітніх, яке на цей час одержало більш детальну теоретичну розробку.

Досліджуючи різні аспекти злочинності неповнолітніх, науковці сформулювали низку авторських визначень цього поняття, що характеризуються певними відмінностями.

Зокрема, В.А. Мозгова вважає, що у дослідженнях науково-правового спрямування злочинність неповнолітніх можна розглядати як відносно масовий соціальний феномен, що виражається у статистичній сукупності фактів протиправної (кримінально забороненої) поведінки суб'єктів злочину віком від 14 до 18 років на певній території за відповідний період часу [26, с. 146].

За висновком Л.С. Дубчак, злочинність неповнолітніх – це зумовлена особливим детермі-

наційним комплексом підсистема загальної злочинності, що характеризується віковою специфікою суб'єкта злочину (особи віком від 14 до 18 років) і становить своєрідний «резерв» злочинності дорослих [27, с. 15].

Згідно з визначенням, сформульованим М.В. Гричанюк, злочинність неповнолітніх – це складне, багатовимірне, соціальне, історично зумовлене негативне явище, що являє собою самостійний вид у структурі загальної злочинності зі специфікою як щодо особи злочинця, так і щодо причин та умов, які її породжують, показників, що її характеризують, та заходів протидії [28, с. 10].

За визначенням Г.В. Дідківської злочинність неповнолітніх – це негативне соціальне явище, що має саморегулюючу сукупність взаємопов'язаних елементів, швидко реагує на зміни у суспільстві як вид злочинності, специфіка якої зумовлена ймовірнісними величинами, що отримуються внаслідок вивчення злочинів і осіб, що їх вчиняють, віком 14–17 років [29, с. 24].

Деяку іншу дефініцію пропонує Р.О. Бундз, визначаючи злочинність неповнолітніх як соціально негативне явище, що охоплює сукупність злочинів, вчинених особами, що не досягли 18-річного віку, на певній території за певний проміжок часу, характеризується кількісними та якісними показниками, є об'єктом самостійного вивчення, а його основною особливістю, що зумовлює специфічні детермінанти та заходи запобігання, є особа неповнолітнього злочинця [30, с. 7].

Розглянуті вище визначення не вичерпують усі наявні у кримінологічній науці точки зору щодо поняття «злочинність неповнолітніх». У цьому контексті можна погодитися з думкою Н.С. Юзікової, яка зазначає, що натепер жоден з наукових підходів до визначення поняття «злочинність неповнолітніх» не може бути визнаний домінуючим чи визначальним, так само і не можна його безпідставно заперечувати [31, с. 84]. Водночас заслуговує на увагу запропонований дослідницею умовний розподіл наявних наукових підходів до визначення поняття «злочинність неповнолітніх», серед яких:

1) загальний підхід, представники якого, дотримуючись певної наукової концепції загального поняття «злочинність», обмежуються

загальним поняттям, яке охоплює випадки, коли злочин вчинено особами вікової категорії від 14 до 18 років (14–17 років) та особами віком 13–17 років, та має свою специфіку, зумовлену фізичними, соціально-психологічними, моральними особливостями та статусом у суспільстві;

2) фактично-офіційний, у рамках якого виділяються два значення цього поняття: фактичне – безпосередньо дає уяву про загальну кількість суспільно небезпечних діянь (передбачених Особливою частиною Кримінального кодексу України), вчинених особами, які не досягли віку повноліття (повних 18 років); офіційне – відображує кількість злочинів осіб неповнолітнього віку, стосовно яких була порушена кримінальна справа і тим самим здійснена державна реєстрація, чим забезпечене включення таких злочинів до офіційного (статистичного) поняття «злочинність неповнолітніх»;

3) диференційований – пов'язаний з розподілом неповнолітніх на різні вікові групи;

4) розширено-диференційований, у межах якого досліджуються особливості розвитку та фактори, які детермінують поведінку осіб молодіжного віку, що охоплює вікову підгрупу неповнолітніх осіб [31, с. 84–91].

При цьому, дослідивши особливості цього виду злочинності, Н.С. Юзікова конкретизувала, що злочинність неповнолітніх як об'єкт кримінологічного пізнання являє собою сукуп-

ність суспільно небезпечних діянь (злочинів) неповнолітніх у різних сферах суспільного життя як результат дисфункціональності соціальних інститутів, що покликані формувати умови прийняттого розвитку особистості неповнолітнього та мотивацію до позитивної поведінки [31, с. 16].

Аналіз та узагальнення вищенаведених наукових положень становлять підґрунтя для визначення поняття ювенальної злочинності та розкриття його змісту. При цьому необхідно взяти до уваги загальні вимоги до застосування термінологічного методу дослідження, згідно з якими визначення обсягу і змісту поняття даються через родову ознаку і найближчу видову відмінність. Як правило, спочатку називають родові поняття, до якого поняття, що визначається, входить як складник. Потім указують на ту ознаку поняття, яка відрізняє його від усіх подібних, причому ця ознака має бути найважливішою і найсуттєвішою. Якщо у разі визначення поняття важко зазначити одну ознаку, називають декілька ознак, достатніх для розкриття специфіки його обсягу і змісту [32, с. 60–61].

Таким чином, вищезазначене дозволяє підсумувати, що сучасна вітчизняна кримінально-правова доктрина потребує доопрацювання в частині удосконалення понятійно-категорійного апарату, особлива увага має бути приділена ювенальній кримінально-протиправній діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Литвак О. Політична кримінологія: поняття та ознаки. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2008. № 2. С. 16–22.
2. Дрьомін В.М. Інституціональна теорія злочинності та криміналізації суспільства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2010. 40 с.
3. Куц В. Поняття злочинності. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. С. 34–39.
4. Орлов Ю.В. Сутність та поняття злочинності: від фрагментації до інтеграції наукового знання. *Форум права*. 2017. № 5. С. 271–278.
5. Джужа О.М., Михайленко П.П., Кулик О.Г. та ін. Курс кримінології: Загальна частина : підручник : У 2 кн. / за заг. ред. О.М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 352 с.
6. Голіна В.В., Сметаніна Н.В. Злочинність і системний підхід. *Системний підхід у дослідженні злочинності* : матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого (21 черв. 2013 р.). Харків, 2013. С. 28–38.
7. Голіна В.В. Кримінологічна профілактика злочинності: поняття, специфіка, структура, об'єкт запобіжного впливу. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 130. С. 145–154.
8. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика. У 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ : Видавничий дім «Ін Юре». 2007. 424 с.
9. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19 грудня 2017 р. № 1044. *Офіційний вісник України*. 2018. № 45. Ст. 1589. (Зі змінами).

10. Про затвердження Типового положення про уповноважений орган з питань пробації та Типового положення про сектор ювенальної пробації : Наказ Міністерства юстиції України від 18 серпня 2017 р. № 2649/5. *Офіційний вісник України*. 2017. № 72. Ст. 2238. (Зі змінами).
11. Про затвердження Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453. *Офіційний вісник України*. 2018. № 48. Ст. 1673.
12. Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству : Наказ Офісу Генерального прокурора від 4 листопада 2020 р. № 509. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20/sp:max100#Text>
13. Джу́жа О.М. Проблемні аспекти кримінологічної ювенології. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 3(108). С. 163–172.
14. Горлач С.В. Деякі особливості кримінологічної характеристики ювенальної групової злочинності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 3. С. 112–119.
15. Коренюк А. Рецидивна злочинність неповнолітніх в Україні: сучасний стан та попередження. *Публічне право*. 2018. № 2(30). С. 233–238.
16. Крестовська Н.М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2008. 468 с.
17. Мальована Я.П. Протидія злочинності неповнолітніх: ювеналістичні традиції Одеси. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Випуск № 4. С. 8–23.
18. Назимко Є.С. Запровадження у навчальний процес вищих навчальних закладів юридичного профілю навчальної дисципліни «Ювенальна пеналогія»: необхідність, очікувані результати. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2015. № 1(52). С. 80–85.
19. Назимко Є.С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2016. 336 с.
20. Назимко Є.С., Сгорова Ю.В. Умовне звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування у кримінальному праві України (генеза, види, подальший розвиток) : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2016. 200 с.
21. Пелішенко В.О. Попередження та профілактика ювенальної злочинності в Україні: до розробки ефективної соціально-правової політики. *Сучасне суспільство*. 2014. Вип. 1. С. 117–131.
22. Швець Т.М. Сучасний соціально-демографічний портрет неповнолітніх правопорушників. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2016. Випуск 1(38). С. 327–329.
23. Про затвердження Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453. *Офіційний вісник України*. 2018. № 48. Ст. 1673.
24. Валуйсков Н.В. О ювенальной преступности и концепции ювенальной уголовной политики. *Российский журнал правовых исследований*. 2015. № 4(5). С. 93–100.
25. Бастрыкин А.И., Валуйсков Н.В. Ювенальная преступность в России и перспективы совершенствования борьбы с ней. *Научный вестник Омской академии МВД России*. 2015. № 3(58). С. 3–9.
26. Мозгова В.А. Поняття та особливості злочинності неповнолітніх. *Юридичний вісник*. 2014. № 2(31). С. 142–147.
27. Дубчак Л.С. Удосконалення діяльності навчальних закладів щодо запобігання злочинності неповнолітніх в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Акад. адвокатури України. Київ, 2007. 20 с.
28. Гричанюк М.В. Механізм протидії злочинності неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків. 2018. 18 с.
29. Дідківська Г.В. Сімейне неблагополуччя у системі детермінантів злочинності неповнолітніх в Україні : монографія. Вінниця : Нілан ЛТД, 2017. 220 с.
30. Бундз Р.О. Особлива жорстокість як ознака злочинів, що вчиняються неповнолітніми: детермінанти та попередження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Нац. ун-т «Львів. політехніка». Львів, 2019. 20 с.
31. Юзікова Н.С. Злочинність неповнолітніх: закономірності розвитку, теорія та практики запобігання і протидії їй в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків. 2017. 38 с.
32. Шейко В.М., Кушнарченко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності. Київ : Знання, 2004. 307 с.

УДК 341.48:504
DOI <https://doi.org/10.15421/392207>

Шуміло О. М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правового забезпечення господарської діяльності
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ПЕРСПЕКТИВИ ВСТАНОВЛЕННЯ ЮРИСДИКЦІЇ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ ЩОДО ЕКОЦИДУ

PROSPECTS OF DETERMINING THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT JURISDICTION REGARDING ECOCIDE

У статті проаналізовано можливості та необхідність установаження юрисдикції Міжнародного кримінального суду (МКС) щодо екоциду. Вона присвячена розгляду сутності та особливостей екоциду як злочину проти безпеки людства за міжнародним кримінальним та екологічним правом. Досліджено законодавство країн, що містять у кримінальних законах такий вид злочину, а також тих, які тільки включають його до складу злочинів. Проаналізовано конвенції, що забороняють застосовувати методи чи засоби ведення воєнних дій, які мають на меті заподіяти або завдають широких, довгострокових серйозних збитків природному середовищу. Наведено визначення екоциду, яке підготовлене групою міжнародних експертів і вже не пов'язане тільки з веденням бойових дій. Розібрано терміни, що застосовувались для цього визначення, а саме: безпричинний, серйозний, широко розповсюджений, довгостроковий та навколишнє середовище.

Акцентується увага на тому, що існує проблема з наявним визначенням екоциду в Римському статуті, яка полягає в тому, що він пов'язує цей злочин виключно з веденням бойових дій. На сьогоднішньому етапі його слід пов'язати з діяльністю держави, що сама по собі не спрямована на досягнення військової переваги. Тому наступним кроком стала розробка норми про міжнародну кримінальну відповідальність за екологічні збитки незалежно від факту ведення бойових дій.

Акцентується увага на тому, що згідно з національною практикою упродовж останніх років правоохоронні органи відкривають десятки карних проваджень за ст. 441 КК України – екоцид, але довести їх до судового розгляду не в змозі через недосконалість законодавства. Бланкетність цієї норми передбачає обов'язковість юридичного визначення поняття екологічної катастрофи. Це було проаналізовано на прикладі конкретного кримінального провадження, що розслідує Служба безпеки України за ознаками злочину, передбаченого ст. 441 КК України за фактом забруднення атмосферного повітря та отруєння атмосферного повітря, водних ресурсів та ґрунту, що може призвести до екологічної катастрофи.

Розмежовано екоцид та екологічні злочини через психологічне ставлення до загрози екологічної катастрофи та можливих і реальних наслідків таких злочинів.

Зроблено висновок, що встановлення юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо екоциду у мирний час дозволить зберегти планету від екологічної катастрофи.

Ключові слова: *екоцид, екологічна катастрофа, міжнародний кримінальний суд, міжнародне екологічне право, еколого-правова відповідальність.*

The article analyzes the possibilities and the need to determine the jurisdiction of the International Criminal Court on ecocide. The paper considers the essence and core features of ecocide as a crime against humanity under international criminal and environmental law. The author has examined the legislation of the countries that either distinguish this crime or include it in the structure of other crimes. The paper also highlights the conventions prohibiting the use of methods or means of warfare that intend to cause or actually cause severe long-term damage to the environment. The definition of the ecocide, which is no longer connected only to armed hostilities, has been provided according to the findings from a group of international experts. The constituent elements of this definition have been analyzed, namely: needless, severe, widespread, long-term and environment.

Emphasis has been placed on the fact that there is a problem with the existing definition of ecocide in the Rome Statute, which links this crime exclusively to the conduct of hostilities. At this point, it would be more reasonable to connect it to the activities of the state, which is not necessarily aimed at achieving military superiority. Therefore, the next step would be to develop a rule on international criminal liability for environmental damage, regardless of the fact of hostilities.

It has been stressed that according to national practice, in recent years, law enforcement agencies have initiated a remarkable number of criminal proceedings under Art. 441 of the Criminal Code of Ukraine (ecocide), but failed to bring them to justice due to the shortcomings of the legislation. The blanket character of this norm presupposes the obligation to define the concept of 'environmental catastrophe'. The paper further elaborated on an example of a particular criminal proceeding under investigation of the Security Service of Ukraine. The suspicion was based on the reference to Art. 441 of the Criminal Code of Ukraine and on the facts of air pollution and poisoning of air, water resources and soil, which could lead to an environmental catastrophe.

It has been concluded that determining the jurisdiction of the International Criminal Court on ecocide in peacetime will save the planet from destruction.

Key words: *ecocide, environmental catastrophe, International Criminal Court, international environmental law, environmental and legal responsibility.*

Постановка проблеми. У зв'язку із заостренням глобальних екологічних проблем і насамперед зі зміною клімату постає питання визначення відповідальності суверенних держав за екоцид як злочин проти безпеки людства не тільки у воєнний, а й у мирний час.

Міжнародний кримінальний суд – перший постійно діючий правовий інститут, що ґрунтується на Римському статуті [1]. Згідно зі Статутом юрисдикція МКС поширюється на такі злочини: п. а) ч. 1 ст. 5 геноциду; п. б) ч. 1 ст. 5 проти людяності; п. с) ч. 1 ст. 5 військові злочини; п. д) ч. 1 ст. 5 агресії. Вони вважаються найсерйознішими злочинами, що викликають занепокоєність всього міжнародного співтовариства. Хоча МКС може порушувати кримінальну справу за екологічні злочини, це можливо лише в контексті вищезазначених чотирьох злочинів – він не накладає жодних юридичних обмежень на правову шкоду, заподіяну у мирний час.

Президент Франції Еммануель Макрон спеціально пообіцяв від імені Франції відстоювати закріплення злочину «екоцид» у міжнародному праві. Спонукала Президента до цього екологічна катастрофа, що сталася у 2019 році в сезон лісових пожеж у тропічних лісах Амазонії, які виникають у Бразилії, Болівії, Парагваї та Перу [2]. Однак слід зауважити, що Франція, на відміну від України (ст. 441 КК України) [3], донедавна не містила у своїх карних законах складу про екоцид.

Окремі проблеми, пов'язані з юрисдикцією МКС щодо екоциду та практики притягнення до відповідальності за такий злочин на національному рівні, досліджувались у науковій літературі такими авторами: М.Д. Давитадзе, О.О. Дудоровим, В.М. Киричко, С.Г. Геворкяном, А.М. Львовичіною, О.Д. Тимофєєвим, В.А. Ведькалом, Т.Л. Сироїд, а також іншими вченими.

Однак деякі питання щодо можливості включення до юрисдикції МКС цього складу та юридичних підстав екоциду залишаються. Питання дотримання балансу у діяльності МКС і національних органів кримінальної юрисдикції щодо екоциду поки що залишаються дискусійними й актуальними для подальшого дослідження. У зв'язку із цим метою статті є дослідження перспектив установлення юрисдикції МКС щодо екоциду та співвідношення міжнародної та національної юрисдикції за такі злочини.

Виклад основного матеріалу. У сучасних кримінальних законах статті зі складом «екоцид» містяться, як правило, у законодавстві пострадянських країн: ст. 409 КК Грузії [4]; ст. 388 КК Киргизької Республіки [5]; ст. 131 КК Республіки Білорусь [6]; ст. 394. КК Республіки Вірменії [7]; ст. 169 КК Республіки Казахстан [8]; ст. 136 КК Республіки Молдова [9]; ст. 358 КК РФ [10].

Пенітенціарний кодекс Естонії (ест. *Karistus-seadustik*) [11] у ст. 104, не вказуючи прямо на екоцид, передбачає відповідальність за заподіяння шкоди довіклію як методу ведення війни. Починаючи із 2015 року, відповідальність за цією статтею покладається на юридичних осіб, які караються грошовим стягненням. Більш детально кримінальну відповідальність юридичних осіб за злочини проти довкілля нами було розглянуто раніше [12].

У більшості європейських країн існує правило, за яким передбачена можливість прямого застосування міжнародного права щодо злочинності того чи іншого діяння. Так, наприклад, ст. 5 КК Польщі передбачає межі застосування польського Кримінального закону – останній не застосовується, якщо «міжнародним договором, стороною якого є Республіка Польща, встановлено інше» [13]. У ст. 185 КК Польщі передбачається відповідальність за діяльність,

близьку до екоциду, тобто внаслідок діянь, передбачених ст. 182–184 КК Польщі, коли здійснюється: знищення рослинного світу або тварин у великих обсягах або значне зниження якості вод і атмосферного повітря, або поверхні землі; тяжка шкода здоров'ю людини, смерть людини або серйозна шкода здоров'ю багатьох людей. Таким чином визнається злочинність щодо негативного впливу на довкілля, настання катастрофічних наслідків для екологічної системи та шкоди людині.

Парламент Франції у травні 2021 року проголосував за законопроект щодо боротьби за зміну клімату, який, серед іншого, передбачає запровадження до Кримінального кодексу Франції нового виду злочину – екоциду. Під цим мається на увазі усвідомлене завдання шкоди здоров'ю, флорі або фауні, а також забруднення повітря, води або ґрунту в національних масштабах. За такі дії передбачено штраф до 4,5 млн євро та до 10 років в'язниці [14].

Сам термін «екоцид» було прийнято на міжнародному рівні після застосування у військових цілях гербіцидів під час воєнних дій у В'єтнамі. Воно походить від грец. *Оіко́с* – будинок і лат. *Caedo* – вбиваю. Тому у Соціалістичній Республіці В'єтнам, яка постраждала свого часу від екоциду, ст. 422 КК В'єтнаму [15] передбачено відповідальність за злочини проти людяності, з якими пов'язана відповідальність за геноцид та екоцид. А саме: будь-яка особа, яка у мирний чи воєнний час здійснює геноцид проти населення району, знищує джерела життя, культурного чи духовного життя нації чи суверенної території, руйнує основи суспільства, щоб саботувати його, або здійснює інші акти геноциду чи руйнування довкілля, карається позбавленням волі терміном від 10 до 20 років, довічним ув'язненням або смертю.

Ставлення до екоциду як планетарного закону почалося з того, що було прийнято Конвенцію про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище [16], яка забороняє учасникам військового або будь-яке інше вороже використання засобів впливу на довкілля шляхом навмисного управління природними процесами для зміни динаміки, складу і структури Землі, включаючи її біоту, літосферу, гідросферу, атмосферу або космічний простір. Конвенція

забороняє погодну війну, тобто використання методів зміни погоди з метою заподіяння шкоди або руйнування. Додатковим Протоколом I до Женевських Конвенцій у ч. 3 ст. 35 передбачається заборона щодо застосування методів чи засобів ведення воєнних дій, які мають на меті заподіяти або, як можна очікувати, завдають широкої, довгочасної та серйозної шкоди природному середовищу [17].

Конвенція про охорону біологічного різноманіття також забороняє деякі форми зміни погоди, або геоінженерію (кліматичну інженерію) [18]. Вона у ст. 2 розкриває терміни щодо цієї конвенції, а саме: «біологічне різноманіття», «екосистема», «стале використання» та інші.

Проблема з наявним визначенням екоциду в Римському статуті полягає в тому, що воно пов'язує цей злочин виключно з веденням бойових дій. На сьогоднішньому етапі його слід пов'язати з діяльністю держави, яка сама по собі не спрямована на досягнення військової переваги. Тому наступним кроком стала розробка норми про міжнародну кримінальну відповідальність за екологічні збитки незалежно від факту ведення бойових дій.

Саме на цьому тлі наприкінці 2020 року Фонд «Стоп екоцид» скликав незалежних експертів до Панелі правового визначення екоциду [19]. До її складу увійшли дванадцять юристів з усього світу. Було досягнуто збалансованості досвіду і знань кримінального, екологічного та кліматичного законодавства. Результатом шестимісячної праці стала підготовка сучасного практичного та ефективного визначення злочину «екоцид» [20]. Експерти сподіваються, що запропоноване визначення буде основою для розгляду поправки та доповнення п. е) ч. 1 ст. 5 до Римського статуту МКС. Адже екоцид має міжнародне значення та актуальність, і настав час продовжити захист довкілля від значної шкоди, яка вже визнана предметом міжнародного занепокоєння.

На думку зазначених вище експертів, під екоцидом слід розуміти незаконні або необґрунтовані дії, вчинені з усвідомленням того, що є істотно ймовірність завдати такими діями значної та масштабної або тривалої шкоди навколишньому середовищу.

Було також запропоновано п'ять складових термінів для цього визначення:

1. «Безпричинний» означає безрозсудне ігнорування збитків, які були б явно надмірними в ставленні до очікуваних соціальних та економічних вигод.

2. «Серйозний» означає пошкодження, яке включає дуже серйозні несприятливі зміни, порушення або пошкодження до будь-якого елемента навколишнього середовища, включаючи серйозні впливи на життя людини або природні, культурні чи економічні ресурси.

3. «Широкий» означає шкоду, яка виходить за межі обмеженого географічного району, перетинає державні кордони, або страждає ціла екосистема чи види, чи велика кількість людей.

4. «Довгостроковий» означає збитки, які незворотні або не можуть бути усунені шляхом природного відновлення у розумні терміни.

5. «Навколишнє середовище» означає Землю, її біосферу, кріосферу, літосферу, гідросферу та атмосферу, і навіть космічний простір [20].

Безумовно, у вченої спільноти залишилося декілька питань щодо цього визначення, і автори надали розгорнуті відповіді, чому саме вони дійшли такої думки. Насамперед у дефініції не вказані конкретні злочинні дії. На що слід зважати, якщо одні дії названі як заборонені, то інші можуть вважатися дозволеними, тому було визнано, що найкраще ґрунтувати визначення на потенційних наслідках – певному рівні серйозної шкоди. Таким чином, визначення залишається актуальним у міру зміни практики, що робить його перспективним.

Також виникає питання, чому немає точних порогових значень для «широко розповсюдженого» або «довгострокового»? Мабуть, тому, що будь-які точні цифри вважалися довільними й могли не відповідати конкретним обставинам. Залишаючи визначення «широко розповсюдженого» і «довгострокового» відкритими для певного тлумачення, судді встановлюють відповідні порогові значення залежно від конкретного випадку [20].

Щодо національної практики, то упродовж останніх п'яти років правоохоронні органи відкрили близько двадцяти карних проваджень за ст. 441 КК України [21]. Вперше СБУ відкрила кримінальне провадження за статтею «екоцид» у зв'язку з пожежею на території нафтобази «БРСМ-Нафта» у Васильківському районі Київської області, де загинуло п'ятеро осіб [22].

Але слід зауважити, що найбільш резонансною є справа за статтею «екоцид», яку було порушено у Кривому Розі співробітниками СБУ [23]. Посадовці одного з публічних акціонерних товариств, діючи протиправно, порушували норми екологічної безпеки на виробництві, систематично не допускали на територію об'єкта працівників Держекоінспекції, які мали здійснювати вимірювання токсичних викидів у повітря. Під час здійснення відповідних замірів було виявлено радіацію у 4.4 мікрозіверта, що перевищувало в десятки разів санітарні межі для цього підприємства. Така протиправна діяльність посадовців підприємства може загрожувати екологічній ситуації в місті та безпеці його мешканців. У зв'язку із цим слідчі СБУ зареєстрували кримінальне провадження за ст. 441 КК України (Екоцид) [24]. Таким чином, у провадженні Управління СБУ у Дніпропетровській області перебуває кримінальне провадження № 2201904000000057 за ознаками злочинів, передбачених ч. 1 ст. 241 та ст. 441 КК України за фактом забруднення атмосферного повітря та отруєння атмосферного повітря, водних ресурсів та ґрунту, що може призвести до екологічної катастрофи (екоцид).

Щодо запропонованої кваліфікації, то виникає питання доцільності. Адже ст. 236 КК України передбачає відповідальність за порушення правил екологічної безпеки, а ст. 238 дозволяє притягнути до відповідальності за приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення. Забруднення атмосферного повітря карається згідно зі ст. 241 КК України. Усі зазначені статті віднесені до розділу VIII КК України – «Кримінальні правопорушення проти довкілля».

Тому виникає питання щодо обґрунтованості використання ст. 441 КК України, яка міститься у розділі XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку». Відмінність ст. 441 КК України від ст. 236 КК України полягає перш за все в тому, що суб'єктивна сторона злочину за ст. 236 визначається психічним ставленням особи до наслідків і, за загальним правилом, характеризується необережною формою вини. Встановлення прямого умислу щодо наслідків, вказаних у ст. 236, є підставою для кваліфікації вчиненого як екоциду ст. 441, або як злочину

проти основ національної безпеки України, проти життя і здоров'я особи, власності тощо [25]. Разом із тим С.Б. Гавриш вважає, що суб'єктивна сторона злочину ст. 236 характеризується складною формою вини: щодо дії – умисел або необережність, щодо наслідків – необережність [26, с. 399]. Щодо прямого умислу згідно зі ст. 441 питань не виникає [26, с. 994].

Діяння, передбачені ст. 441 КК України, а саме масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити прямий ризик або настання екологічної катастрофи. Щодо поняття екологічної катастрофи, зрозуміло, що кримінальне право запозичує його з екологічного чи інших галузей права.

В.М. Киричко розуміє під екологічною катастрофою особливо тяжкі наслідки, які повинні визначатися в кожному конкретному випадку з урахуванням певних критеріїв: 1) велика площа території, на якій відбулися несприятливі зміни в навколишньому середовищі; 2) суттєве обмеження або виключення життєдіяльності людини або життя рослин чи тварин на певній території; 3) тривалість несприятливих змін у навколишньому середовищі або їх невідворотність; 4) істотні негативні зміни в екологічній системі, наприклад, зникнення окремих видів тварин або рослин, зміна кругообігу речовин або інших біологічних процесів, які мають значення для екосистеми в цілому [26, с. 994].

Існують доктринальні визначення екологічної катастрофи у різних галузях знань, як-от гостра форма екологічної патології, що має тяжкі соціальні й екологічні наслідки [27, с. 101]. Екологічну катастрофу визначають, відштовхуючись від грец. *katastrophe* – переворот, загибель. Тобто це зміна екологічної рівноваги до стану зникнення умов існування живого організму, популяції, виду, біосфери [28, с. 19]. Або, за С.Г. Геворкяном, процеси, що розвиваються миттєво або з високою швидкістю, і раптово, коли виникають явища, що тягнуть за собою особливо тяжкі й небезпечні наслідки для середовища людини [29].

Н.Ф. Реймерс розглядає екологічну катастрофу в декількох вимірах: як аварію технічного пристрою (атомної електростанції, танкера і т. ін.), що призвела до гостро несприятливих

змін у природному середовищі і, як правило, масової загибелі живих організмів та економічної шкоди. Найбільш відома серед них – вибух реактора Чорнобильської АЕС. Або регіональну екологічну катастрофу – як правило, антропогенне руйнування середовища життя в результаті неправильного господарювання, наприклад, висихання Аральського моря і деградація середовища життя в регіоні через нехтування природно-ресурсним потенціалом. Широко також відома катастрофа у м. Севезо («Італійська Хіросіма»), коли випадкові утворення і викид діоксину як небажаного побічного продукту вийшли з-під контролю хімічної реакції та призвели до широкого зараження людей, загибелі приблизно 50 тис. звірів в окрузі та негативного впливу на довкілля [30, с. 59–60].

У деяких випадках діяльність людини є лише поштовхом для екологічної катастрофи [31, с. 214]. О.Д. Тимофєєв, порівнюючи екологічну кризу з екологічною катастрофою, дійшов висновку щодо останньої: стан руйнування або критичний стан екосистеми, обумовлений також зміною її біогенних констант, але настільки, що це призводить не до зміни, а до заміни екосистеми. У глобальному сенсі – до зміни чи навіть до загибелі всієї екосистеми Землі, в локальному – до зникнення локальних екосистем, до їх суттєвої та швидкої зміни [32].

Проаналізувавши визначення екологічної катастрофи, можна дійти висновку, що під нею слід розуміти відповідну ситуацію, коли настають чи можуть настати незворотні зміни довкілля, які викликали повну втрату природних об'єктів або їх частин, і створення в результаті цих змін неможливих умов проживання для людей і погіршення їх здоров'я.

Законодавство натомість оперує поняттям зони надзвичайної екологічної ситуації [33]. Надзвичайна екологічна ситуація – надзвичайна ситуація, при якій на окремій місцевості сталися негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави. Але ми не можемо діяти за аналогією, прирівнюючи зону надзвичайної екологічної ситуації до екологічної катастрофи. Тому судові органи ще не винесли жодного вироку за ст. 441 КК України, незважаючи на катастрофічну екологічну ситуацію в Україні.

Висновки. Екоцид має бути віднесений до найтяжчих міжнародних злочинів, вчинення якого є підставою для міжнародно-правової відповідальності держав і кримінальної відповідальності індивідів (юридичних та фізичних осіб). Розпочато шлях внесення статті щодо екоциду до Римського статуту, адже це

стане ефективним механізмом притягнення до відповідальності МКС не тільки під час військових дій, а й у мирний час. Для боротьби та попередження такого злочину необхідна співпраця всіх держав світу із включенням до карних законів статті щодо складу злочину – екоцид.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. у редакції від 16.01.2002 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_588 (дата звернення: 28.09.2021).
2. Incorporating ecocide into French law 15th July 2020 Ecologist informed by nature. URL: <https://theecologist.org/2020/jul/15/incorporating-ecocide-french-law> (last accessed: 21.09.2021). Heading from the screen.
3. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. за № 2341-III. *Офіційний вісник України*. 2001. № 21 (08.06.2001). Ст. 920.
4. Уголовный кодекс Грузии : Закон Грузии от 22.07.1999 г. № 2287. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426?publication=234> (дата обращения: 28.09.2021).
5. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 02.02.2017 г. № 19. URL: https://www.legislationline.org/download/id/9552/file/KYRG_CC_ru.pdf (дата обращения: 28.09.2021).
6. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 09.07.1999 г. № 275-3. URL: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900275> (дата обращения: 28.09.2021).
7. Уголовный кодекс Республики Армения от 18.04.2003 г. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1349&lang=rus&sel=show#33> (дата обращения: 28.09.2021).
8. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 03.07.2014 г. № 226-V ЗПК. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252#pos=6507;-59 (дата обращения: 28.09.2021). Название с экрана.
9. Уголовный кодекс Республики Молдова от 18.04.2002 г. № СР985/2002. URL: https://www.legislationline.org/download/id/9768/file/MOLD_CC_ru.pdf (дата обращения: 28.09.2021). Название с экрана.
10. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 г. № 63-ФЗ. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody&nd=102041891> (дата обращения: 28.09.2021). Название с экрана.
11. Пенитенциарный кодекс Эстонской республики. Принят 06.06.2001. г. URL: <https://www.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/ПЕНИТЕНЦИАРНЫЙ%20КОДЕКС%2031.05.2021.pdf> (дата обращения: 28.09.2021). Название с экрана.
12. Шуміло О.М. Кримінальна відповідальність юридичних осіб за злочини проти довкілля. *Jurnalul juridic national: teorie și practică = Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2014. № 5(9). С. 181–186.
13. Kodeks karny USTAWA z dnia 6 czerwca 1997 r. Nr 88 poz. 553 Kancelaria Sejmu. Access mode: URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf> (last accessed: 21.09.2021). Heading from the screen.
14. Парламент Франции одобрил тюремное наказание за нанесение вреда экологии Илья Коваль 04.05.2021 г. DW. URL: <https://www.dw.com/ru/parlament-francii-odobril-tjurennoe-nakazanie-za-jekocid/a-57429523> (дата обращения: 28.09.2021). Название с экрана.
15. Criminal Code of Socialist Republic of Vietnam No. 100/2015/QH13 of November 27, 2015. URL: <https://wipolex.wipo.int/ru/text/446021> (last accessed: 21.09.2021). Heading from the screen.
16. Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 05.10.1978 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_258#Text (дата звернення: 28.09.2021). Назва з екрана.
17. Дополнительный протокол к Женевским конвенциям от 12.08.1949 г., касающийся защиты жертв международных вооружённых конфликтов (протокол I). Протокол I принят на дипломатической конференции в Женеве 08.06.1977 г. URL: https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/2013/ap_i_rus.pdf (дата обращения: 28.09.2021). Название с экрана.
18. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 05.06.1992 р. *Офіційний вісник України*. 2007. № 22 (06.04.2007). Ст. 932.
19. STOP ECOCIDE INTERNATIONAL LTD. URL: <https://www.stopecocide.earth/stop-ecocide-international-ltd> (last accessed: 21.09.2021). Heading from the screen.
20. Independent Expert Panel for the Legal Definition of Ecocide COMMENTARY AND CORE TEXT June 2021. URL: <https://static1.squarespace.com/static/5ca2608ab914493c64ef1f6d/t/60d1e6e604fae2201d03407f/1624368879048/SE+Found+ation+Commentary+and+core+text+rev+6.pdf> (last accessed: 21.09.2021). Heading from the screen.
21. Екоцид в Україні: як розслідують і чому немає вироків. 15 вересня / 2021. Телеканал «Дім». URL: <https://kanal-dom.tv/uk/ekocid-v-ukraine-kak-rassleduyut-i-pochemu-net-prigovorov/> (дата звернення: 28.09.2021). Назва з екрана.
22. СБУ порушила справу за статтею «екоцид» через пожежу під Києвом 12 червня 2015 р. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/06/12/7071098/> (дата звернення: 28.09.2021). Назва з екрана.
23. Про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань : Ухвала Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу за № 216/4568/19 від 30.07.2019 р. URL : https://verdictum.ligazakon.net/document/83372388?q=%22%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B4%22&links_npa=T012341%202357 (дата звернення: 28.09.2021). Назва з екрана.

24. Сторінка СБУ у Фейсбукі від 17.07.2019 р. URL : <https://www.facebook.com/SecurSerUkraine/photos/a.1539443172952349/2433032716926719/?type=3&theater> (дата звернення: 28.09.2021). Назва з екрана.
25. Дудоров О.О. Науково-практичний коментар до статті 236 Кримінального кодексу України. *ЛІГА:ЗАКОН* від 01.01.2009 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/КК004747?an=8> (дата звернення: 28.09.2021). Назва з екрана.
26. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. ; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Т. 2 : Особлива частина. Харків : Право, 2013. 1040 с.
27. Львовичкіна А.М. Основи екологічної психології : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2004. 136 с.
28. Екологічна безпека України : навчальний посібник / М.І. Хилько. Київ, 2017. 267 с.
29. Геворкян С.Г., Геворкян И.С. Экоцид как высшая форма антропогенной экологической катастрофы. К постановке проблемы. *Пространство и время : электронное научное издание*. Альманах. 2018. Т. 16, вып. 3–4.
30. Безпека життєдіяльності та охорона праці : підруч. / В.В. Сокурєнко, О.М. Бандурка, С.М. Бортник та ін. ; за заг. ред. В.В. Сокурєнка. Харків : ХНУВС, 2021. 308 с.
31. Популярный биологический словарь / Н.Ф. Реймерс. Москва : Наука, 1990. 544 с.
32. Тимофеев А.Д. Семантика понятий «Экологический кризис» и «Экологическая катастрофа». *Известия РГПУ им. А.И. Герцена*. 2015. № 176. URL: <http://noocivil.esrae.ru/pdf/2019/6/2040.pdf> (дата обращения: 28.09.2021). Название с экрана.
33. Про зону надзвичайної екологічної ситуації : Закон України від 13.07.2000 р. за № 1908-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 42 (20.10.2000). Ст. 348.

СУДОУСТРІЙ, ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 365.22

DOI <https://doi.org/10.15421/392208>

Томчук Г. О.,

аспірант юридичного факультету

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ РЕЄСТРАЦІЇ РЕЧОВИХ ПРАВ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ДО ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF RIGHT REGULATION OF THE INSTITUTE REGISTRATION OF REAL PROPERTY RIGHTS ON THE UKRAINE'S LAND TILL TO FIRST PART XVII CENTURY

Стаття присвячена історичному аналізу становлення набуття права власності на нерухоме майно, а також розвитку правового регулювання реєстрації речових прав на нерухоме майно починаючи з часів Київської Русі й до середини XVII століття на території сучасної України.

Зазначений історично-правовий аналіз містить хронологічний порядок еволюції права власності на нерухоме майно від його зародження законодавством Київської Русі до розвитку під час Галицько-Волинського князівства, вдосконалення правниками Речі Посполитої та запровадження колективної форми власності на нерухоме майно за часів козацтва.

Шляхом порівняльно-правового, системно-структурного та логіко-юридичного методів автором проаналізовано історичний шлях розвитку правового регулювання реєстрації права власності на землях України. Залежно від державного устрою та політичної ситуації змінювались і суспільні відносини щодо об'єктів нерухомого майна. Це впливало й на подальший розвиток та модифікацію правового регулювання реєстрації права власності. Поступово відбулася класифікація речей на рухоме та нерухоме майно, разом із поняттям власності відокремлюється поняття «володіння», з'являється зародження сучасної концепції змісту права власності (володіння та користування).

Створюється концепція реєстрації права власності на нерухоме майно як механізм визнання та підтвердження факту переходу права власності на нерухомість, що віддалено уособлює сучасний механізм такої реєстрації.

Таким чином, завдяки цьому науковому дослідженню встановлено, що поняття права власності на нерухоме майно та його зміст формувалося протягом досить тривалого часу, під впливом багатьох факторів. Залежно від державного устрою концепція реєстрації права власності на нерухоме майно неодноразово змінювалася разом із способами набуття таких прав. І якщо спочатку визнання права власності або перехід цього права на нерухоме майно регулювалися лише звичаєвим правом, то із прийняттям Литовських статутів таке регулювання здійснюється нормами писаного права (закону).

Ключові слова: становлення інституту реєстрації права власності, нерухоме майно, зміст права власності, приватна та колективна форма власності, способи набуття права власності, реєстрація факту набуття права власності, об'єкти нерухомого майна.

This article goes out to historical analysis of obtaining real property right and developing legal regulation of registration real property right from the time of Kyiv Rus till to middle of XVIII century on modern Ukraine's territory.

The mentioned historical legal analysis contains a chronological order of legal evolution of real property rights from its foundation by the legislation of Kyiv Rus, developing during the time of Galicia-Lithuanian domain, improving Rzeczpospolita by its lawyers, and implementing the communal forms of ownership of real estate during Cossacks.

The author analyzed the historical way of develops of legal regulation of real property rights on Ukraine's land by comparison of historic legal, systematic structural, and logical legal methods. Depending on the government's system and political situation, it was changed social relationships above objects of real properties. The classification of the objects to movable and real property was pursued gradually, with the term "ownership" was disconnected from the term "possession", it appeared an emergency of the modern conception of the composition of the property rights (the possession and the using).

It is creating the concept of registration of real property rights, as the mechanism of recognition and confirmation of the fact of changing the property rights which remotely identify the mechanism such registration.

Therefore, with help from this scientific research was established that the term “property rights” and its composition were formed during a long period of time and influence by a lot of factors. Depending on the government’s system the conception of registration of real property rights many times changed with a way of obtaining such rights. And if on the beginning the registration of the property rights or changing this property rights regulated by customary law, then beginning from the acceptance the Statutes of Lithuania such regulation was made by written laws (laws).

Key words: the establishment of the institute of real property right, real property, the composition of property rights, the private and communal form of ownership, the ways of obtaining property rights, the registration of fact above obtaining property rights.

Вступ. Для більшого розуміння сучасної концепції механізму реєстрації права власності на нерухоме майно необхідно розглянути його історичний шлях створення та правові передумови регулювання суспільних відносин, пов’язаних із таким правом.

У сучасній концепції чинного законодавства поняття державної реєстрації речових прав на нерухоме майно визначається як офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно.

Проте зазначена концепція формувалася протягом тривалого часу та почала своє зародження з моменту існування інституту набуття права власності на території сучасної України, тому доцільно розглянути історію її розвитку.

Аналіз досліджень та публікацій. Наукові дослідження у зазначеній сфері здійснювали такі вчені, як І.А. Безклубий, І.Й. Бойко, І.С. Гриценко, Н.Н. Журавський, П.П. Захарченко, В.М. Іванов, В.М. Калашніков, В.С. Кульчицький, М.О. Максименко, О.Л. Олійник, О.О. Піфко, Е.А. Суханов, Д.І. Яворницький та інші.

Водночас історичне становлення інституту набуття права власності та подальший розвиток правового регулювання у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно на території сучасної України не було окремо досліджено з моменту існування Київської Русі і до першої половини XVII століття.

Метою дослідження є визначення основних передумов формування сучасного механізму реєстрації права власності на нерухоме майно на території сучасної України.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання інституту права власності за часів Київської Русі має досить дискусійний харак-

тер. Деякі вчені вважають, що перше юридичне закріплення регулювання права власності містилось у договорах Русі, таких як: договори князя з народом, міжкнязівські договори, договори Русі з іншими державами того часу. Основною метою зазначених договорів було все ж таки врегулювання внутрішніх та зовнішніх відносин держави, а саме: умови, на яких князь мав здійснювати свою владу; домовленості між князями для врегулювання конфліктів та припинення міжусобних війн; урегулювання питань торгівлі та зовнішньої політики. Проте тексти зазначених документів не збереглися до нашого часу, а також виникають сумніви щодо їх достовірного перекладу та форми укладання.

Тому, на нашу думку, більш доцільно вважати першим та основним джерелом права, яке започаткувало юридичне впровадження поняття «право власності» на території Київської Русі, «Руську правду».

В.М. Іванов зазначав, що вінцем давньоруського права є кодифікований юридичний збірник «Руська правда» (термін «правда» тут означає закон). «Руська правда» поділяється на три редакції: коротку, розширену та скорочену з розширеною [1, с. 69]. Незважаючи на той факт, що оригінал «Руської правди» не зберігся, її тексти було відтворено. Право власності на нерухоме майно в той час здебільшого стосувалося земельних ділянок, які належали до общинної власності, князівських володінь, монастирських вотчин.

«Руська правда» відрізняла поняття «власність» від поняття «володіння», оскільки нею визначався порядок відібрання речі, котра перебувала у володінні іншої особи. Далі йшлося про неправомірне володіння і ставилася вимога про необхідність передання речі законному власнику. При цьому законодавець передбачив виплату компенсації за користування нею [2, с. 36].

Проте слід враховувати, що поняття «річ» охоплює не лише нерухоме, а також будь-яке інше майно, яке може бути предметом права власності. За часів Київської Русі, безумовно, вже існували договори купівлі-продажу, договори міни, договори позики, які стосувалися насамперед рухомого майна (коня, засобів ремісництва), а також нерухомого майна (будівель та споруд). Це зумовлено тим, що нерухоме майно знаходилося у власності княжих і земських бояр, воно їм передавалося князем за службу та прихильність.

Поряд із поняттям «володіння» вже зароджувалося поняття «користування», хоча й не мало такого безпосереднього закріплення в юридичних згадках того часу. Оскільки в містах-державках Київської Русі здебільшого переважали князівські угіддя, то цілком ймовірно, що князь був розпорядником землі громади. І ремісники та купці брали в оренду земельні ділянки для ведення свого господарства шляхом отримання усної, а згодом і письмової згоди князя на використання землі.

Після ослаблення Київської Русі виникає могутнє Галицько-Волинське князівство, яке не лише досягло політичного розвитку, а й формувало унікальні правові інститути.

До основних джерел права Галицько-Волинського князівства можна віднести: звичаєве право; «Руську правду»; Рукопис князя Володимира Васильковича; князівське законодавство; різного роду договори продажу, обміну, дарування, застави тощо; збірники церковного права «Керманич» та «Номоканон».

Розвиток соціальних, економічних, торговельних відносин, поява приватної власності, а також її захист зумовлюють розвиток і вдосконалення цивільних відносин та появу різних способів набуття права власності.

І.Й. Бойко у своїй праці згадує, що «у Галицько-Волинській державі найбільш поширеними були такі договори, як купівля-продаж, позика, міна, поклада, особисте наймання та інші. Договір купівлі-продажу був одним із найбільш давніх і поширених у Галицько-Волинській державі. Договір купівлі-продажу отримав чітку регламентацію у «Руській правді», де було визначено порядок купівлі-продажу челядина, врегульовано порядок добросовісного набуття речі. Якщо продавець брав річ, яка йому не

належала на правах власності, то договір купівлі-продажу вважався недійсним» [3, с. 18].

«У Рукописанні Володимира Васильковича (близько 1287 р., з Іпатіївського літопису), в якому він передає землю брату своєму та княгині, вказується про купівлю-продаж села як спосіб набуття права власності. Науковий інтерес також викликає грамота Олехно Ромашковича про передачу майна Григорію Тункелю, складена 30 січня 1347 р. У ній йдеться про те, що придбане внаслідок купівлі поле Григорій може і «продати», і «отдати» (подарувати), і «променіти» (обмінати), і використати для своєї мети, «где будет его воля никому ничем непевно», – описує порядок набуття права власності І.В. Яремова [4, с. 229].

Аналізуючи вищезазначене, бачимо, що разом із розвитком інституту зобов'язального права формуються способи набуття права власності на нерухоме майно, а також закріплюється суб'єктивне значення права власності як права володіти, користуватися та розпоряджатися нерухомим майном.

І.А. Безклубий зазначає, що християнство створює додаткову форму посвідчення договорів – письмову державно-зарєєстровану. Церква та її служителі могли виступати при посвідченні цивільно-правових договорів у ролі своєрідного нотаріуса: священник, який був присутній під час укладання договору, занотовував усю процедуру укладання, підтверджував письмовий договір своїм підписом, а потім записував свою участь в укладанні договору в церковних книгах, що зберігалися в архівах єпархії або в монастирях. Звичайно, така процедура додатково оплачувалася, отже, застосовували її або у випадках великої вартості договору, або серед вищих прошарків суспільства [5, с. 79].

На нашу думку, за часів Галицько-Волинського князівства не лише відбувається зародження форм укладання договорів, способів набуття права власності на нерухоме майно, а й виникає система посвідчення правочинів, яка у своїй концепції є початком реєстрації факту набуття права власності на майно.

З моменту утворення Речі Посполитої та переходу українських земель під владу польських феодалів розпочинаються зміни не лише в державному ладі, а й у правовій доктрині. Відбувається значна трансформація та інтенсивний

розвиток інституту права власності (реєстрації речових прав на нерухоме майно).

Після підписання Люблинської унії перехід українських земель під владу поляків здійснювався досить незлагоджено та швидко, на підставі чого було прийнято рішення, що на землях сучасної України будуть діяти Литовські статuti. Правова система того часу формувалася на підставі звичаєвого права, норм «Руської правди», Литовського статуту, а також іншого польсько-литовського законодавства того часу (статутів, судебників, судової практики).

Як стверджує І.А. Безклубий, «об'єкти власності були різними: маєток із залежними селянами, орні землі, ліси, сіножаті, озера, річки, продукти сільського господарства й ремісницького виробництва, будівлі тощо. Важливого значення при цьому набував поділ усіх речей на рухоме і нерухоме майно. До останнього, згідно з польським правом, належало все, що було пов'язане із землею [5, с. 92]. До об'єктів нерухомого майна належали: маєтки, землі, замки, ліси, пущі, будівлі, доми, ріки, озера, села тощо» [6, с. 97].

Ще однією із новел польського законодавства того часу був поділ способів набуття права власності на первинні, до яких належали присвоєння, споконвічне проживання, військова здобич, набуття права власності на підставі берегового права, придбання права власності за рахунок полювання і рибальства, і вторинні – одержання спадщини, дарування землі, придбання за угодою [4, с. 231].

Деякі історики-цивілісти зазначають, що, незважаючи на той факт, що й досі існувало звичаєве право і факт визнання переходу права власності на нерухомість було обумовлено звичаями та символічними обрядами (продавець передавав покупцеві ключі або гілку, залежно від об'єкта права власності), також уже існувала офіційна фіксація факту укладання договору у спеціальних судових книгах [7, с. 148].

Науковець О.В. Мартинюк у своїй праці зазначає: «Литовський статут у виданні 1566 р. закріплював, що у разі бажання власника продати своє нерухоме майно він мав отримати дозвіл від Великого Князя Литви або від провінційного уряду й потім проголосити диспозицію майна та записати цей факт до земських книг. Це означає, що Литовський статут вперше прямо встановив необхідність обов'язкового підтвер-

дження права власності на нерухоме майно для переходу в цивільний обіг» [8, с. 67].

Таким чином, за часів Речі Посполитої зароджується початковий механізм реєстрації права власності на нерухоме майно, а також «квазісуб'єкт» (орган, який здійснює державну реєстрацію права власності) регулювання цих відносин.

Землі сучасної України мають досить складний історичний розвиток не лише політичного устрою та державності, а й правотворення. Створення Запорізької Січі має своє важке історичне підґрунтя. Проте, на нашу думку, цей період не може бути не досліджений у розрізі існування інституту права власності на території сучасної України. Насамперед це пов'язано із спробою зародження на землях сучасної України демократичної республіки як форми правління Запорізької Січі.

Джерелами права у козаків було звичаєве право та модернізовані норми давньоруського права. У своїй праці Д.І. Яворницький вказує, що «писаних законів від них годі було сподіватися передусім тому, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорізьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами» [9, с. 188].

Оскільки Запорізька Січ уособлювала свободу та вольності від феодалного ладу, на початку її заснування переважало право колективної власності. «Нерухоме майно, будівлі та січові укріплення, земля становили власність усього Коша, а військову здобич ділили порівну», – пише В.М. Іванов [1, с. 168].

З розвитком устрою Січі, закріпленням військово-адміністративної організації та остаточним формуванням політично-військового центру козаків відбувається розвиток та вдосконалення інституту права власності. М.М. Бедрій у своїй праці класифікує колективну власність козацтва на такі категорії: 1) загальновійськову – належала всій Запорізькій Січі, а її розпорядником виступав Кіш відповідно до рішень загальновійськової ради чи кошового отамана; 2) курінну – власність куреня, розпорядником якої був кошовий отаман; 3) власність промислово-торговельних організацій (насамперед чумацьких і рибальських) [10, с. 81].

Оскільки козаки вели військовий спосіб життя, основним нерухомим майном того часу в цивільно-правових відносинах була саме земля (мисливські та рибальські угіддя, ліси, сіножаті, пасовища), а не будівлі та споруди.

За способом набуття право власності охоплює право володіння, користування та розпорядження. Існує досить багато думок щодо більш поширеного використання форми власності того часу у Запорізькій Січі. Майже всі науковці, які досліджують ці питання, відзначають, що одним із найрозповсюдженіших способів розподілу землі між козаками було жеребкування. П.П. Захарченко зазначає: «Щоб уникнути непорозумінь, пов'язаних з експлуатацією різних за якістю земельних ділянок, земля в Запорізькій Січі щороку перерозподілялася шляхом жеребкування. Процедура перерозподілу проводилась у такому порядку: спочатку жереб кидався між куренями, потім – між старшиною, духівництвом і, нарешті, між одружених козаків та інших верст населення. Курінь, військовий старшина або рядовий козак мали право користуватися землею впродовж одного року» [2, с. 91].

Поряд із жеребкуванням існувало й право «першого займу земель». Багато земель навколо Січі було «вільними», тому кожний козак мав право взяти в користування «вільну» земельну ділянку за згодою Коша.

Приватної форми власності, яка охоплює володіння, користування та розпорядження, у козацтва не було, оскільки це суперечило взагалі ідеї існування та концепції Запорізь-

кої Січі. Основною формою власності того часу все ж таки була колективна, за способом набуття право володіння належало всьому війську Запорізькому (тобто усій Запорізькій Січі); право користування належало окремим верстам населення та було самим розповсюдженим та доцільним у використанні на практиці.

Висновок. Будь-який правовий інститут має свою досить цікаву, а інколи і складну історію, виключенням не став й інститут реєстрації речових прав на нерухоме майно. Кожна зміна державного ладу на землях України вдосконалює, а інколи суттєво змінює правове регулювання реєстрації права власності. За часів Київської Русі відбулася спрощена класифікація речей на рухоме та нерухоме майно. Галицько-Волинське князівство започаткувало форму укладання договорів на нерухоме майно з подальшим їх посвідченням. Звичаєве право поступово замінюється нормами писаного права, що приводить до появи складних правових механізмів у різних галузях права. Як наслідок, з'являється початковий механізм реєстрації права власності на нерухоме майно, хоча й має ще не остаточну свою форму.

Запорізька Січ є окремим історичним феноменом, оскільки тоді ще не існувало колективної форми власності на нерухоме майно в тому розумінні, в якому вона існувала у козаків. Цей період зробив свій внесок у подальшу концепцію формування інституту набуття права власності на нерухоме майно на землях сучасної України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Іванов В.М. Історія держави і права України : підручник. К. : МАУП, 2007. 552 с.
2. Захарченко П.П. Історія держави і права України : підручник / П.П. Захарченко. Київ : Атіка, 2005. 367 с.
3. Бойко І.Й. Розвиток цивільно-правового регулювання майнових відносин у Галицько-Волинській державі (1199–1349 рр.) / І.Й. Бойко // Університетські наукові записки, 2013, № 1(45), с. 15–22.
4. Яремова І.В. Розвиток законодавства та наукової думки про виникнення права власності на українських землях до першої половини XVII століття / І. В. Яремова // Часопис Київського університету права. 2013. № 4. С. 227–232.
5. І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін.. Історія українського права : посібн. / І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін.; К., 2010. 336 с.
6. Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року: історико-правове дослідження / В.Є. Рубаник. Харків, 2002. 352 с.
7. Мартинюк О.В., Слободянюк С.О. Еволюція правового регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в Україні (X–XVIII ст.). Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. 2007. Вип. 36. С. 146–152.

8. Слободянюк С., 2011, Окремі аспекти становлення та розвитку інституту державної реєстрації речових прав в Україні, Приватне право і підприємництво: Збірник наукових праць, 10, с. 66–69.
9. Яворницький Д., 1990, Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. К. : Наук. Думка, 1990–660 с.
10. Бедрій М., Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 pp. XIX ст.) / М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2015. Вип. 61. С. 78–86.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.15421/392209>

Волощук О. Т.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
в. о. завідувача кафедри міжнародного та митного права
Чернівецького юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Юрчишин В. М.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінальної юстиції
Чернівецького юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

THE MAIN STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF INDIVIDUAL CRIMINAL RESPONSIBILITY IN INTERNATIONAL LAW

У статті досліджено основні етапи становлення й розвитку інституту кримінальної відповідальності індивіда в міжнародному праві, з'ясовано особливості та характерні риси кожного з досліджуваних етапів, а також проаналізовано різні доктринальні підходи до визнання чи невизнання індивіда суб'єктом міжнародного права, а отже, і суб'єктом міжнародного злочину в межах міжнародного кримінального права. Основна відповідальність за переслідування осіб за вчинення міжнародних злочинів покладається на держави. Індивіди притягуються до кримінальної відповідальності відповідно до норм міжнародного кримінального права. Розширення цієї практики є проявом подальшого становлення й реалізації принципу покарання індивідів за здійснення міжнародних злочинів, що визнаються світовою спільнотою як міжнародні злочини. Інститут міжнародної кримінальної відповідальності індивідів за здійснення міжнародних злочинів є значним стримуючим чинником сучасного міжнародного права щодо недопущення порушення його найважливіших норм. Статути трибуналів зобов'язують держави надавати допомогу, зокрема, з розшуку та впізнання особи, отримання свідчень і виявлення доказів, арешту й затримання, передачі обвинувачуваного трибуналу. Усе це вимагає внесення відповідних положень до кримінального та кримінального процесуального права держав. Зроблено висновок про те, що становлення й розвиток інституту індивідуальної кримінальної відповідальності в міжнародному праві пройшов досить тривалий шлях від повного невизнання й заперечення до появи постійно діючої судової інституції, до юрисдикції якої віднесено міжнародні злочини, а суб'єктами таких злочинів визнаються фізичні особи. Індивід стає суб'єктом міжнародного права та в разі вчинення ним міжнародних злочинів буде нести відповідальність. Підтверджено, що принцип невідворотності кримінального покарання може бути реалізований у будь-якому разі, що є прогресивним явищем сучасної дійсності.

Ключові слова: злочин, міжнародний злочин, кримінальна відповідальність індивіда в міжнародному праві, міжнародна кримінальна юстиція.

The main stages of the formation and development of the institution of criminal liability of the individual in international law are studied in the article, features and characteristic features of each of the studied stages are clarified, as well as various doctrinal approaches to the recognition or non-recognition of the individual, the subject of international law analyzed, and consequently, the subject of international crime within the framework of the International criminal law. It has been shown that the primary responsibility for persecuting individuals lies with the state. However, individuals are prosecuted in accordance with international criminal law. The expansion of this practice is a manifestation of the further formation and implementation of the principle of punishing individuals for committing international crimes recognized by the world community as international crimes. The institute of international criminal responsibility of individuals for committing international crimes is a significant deterrent to modern international law to prevent violations of its most important norms. The statutes of the tribunals oblige states to provide assistance, including search and identification,

obtaining evidence and finding evidence, arresting and detaining, and transferring the accused to the tribunal. All this requires the introduction of appropriate provisions in the criminal and criminal procedural law of states. It is concluded that the formation and development of the institution of individual criminal responsibility in international law has come a long way from complete non-recognition and denial to the emergence of a permanent judicial institution to which international crimes fall and individuals are recognized as perpetrators. An individual becomes a subject of international law and will be held accountable if he or she commits international crimes. It is confirmed that the principle of inevitability of criminal punishment has the ability to be implemented in any case, which is a progressive phenomenon of modern reality.

Key words: *crime, international crime, criminal liability of individual in international law, international criminal justice.*

Постановка проблеми. Важливим засобом забезпечення стабільності міжнародно-правових відносин є формування в системі міжнародного права інституту кримінальної відповідальності індивіда. Поява цього інституту міжнародного права зумовлена насамперед необхідністю утворення дієвого механізму захисту міжнародного правопорядку, що дедалі частіше потерпає в результаті міжнародних збройних конфліктів, які неминуче призводять до порушення основних міжнародно-правових принципів та ведуть до вчинення міжнародних злочинів, а також до потреби встановити чіткі межі міжнародної кримінальної відповідальності держав та індивідів.

Зміни, що відбуваються останнім часом у сфері міжнародного правопорядку, об'єктивно потребують адекватної реакції міжнародного права для запобігання порушенням невід'ємних прав людини і нації, для швидкої та постійної реакції на вчинені міжнародні злочини. Уже тепер можна констатувати прогрес міжнародного права в цьому напрямі, що є результатом сформованості однієї з найважливіших його галузей – міжнародного гуманітарного права – та нової інституції – міжнародної кримінальної юстиції.

Попри всі наміри міжнародного співтовариства запобігти збройним конфліктам, масовим порушенням невід'ємних прав людини та нації, значного поширення набуло вчинення міжнародних злочинів, які лише у ХХ ст. спричинили мільйони невинних смертей та призвели до винищення цілих народів і націй. Притягнення посадових осіб держави до кримінальної відповідальності за вчинення міжнародних злочинів є надзвичайно важливим, оскільки саме організатори таких діянь нерідко залишаються без покарання. Тому однією з найактуальніших проблем міжнародно-правових відносин сучасності є проблема ефективного реагування на воєнні

злочини, агресію, геноцид, апартеїд шляхом притягнення винних осіб до відповідальності та запобігання їм.

Таким чином, аналіз та вдосконалення всього комплексу міжнародно-правових актів про кримінальну відповідальність індивіда, їх застосування у процесі діяльності національних і міжнародних органів правосуддя є особливо актуальним та становить значний науковий інтерес.

Стан наукової розробленості проблеми. Загалом варто зауважити, що нині спостерігається підвищений інтерес науковців до дослідження проблем індивідуальної кримінальної відповідальності в міжнародному праві. Серед вітчизняних учених-міжнародників, які присвятили свої праці цій проблематиці, можна назвати таких, як М.А. Баймуратов, В.Г. Буткевич, А.І. Дмитрієв, О.В. Задорожній, Н.А. Зелінська, І.І. Карпець, І.І. Лукашук, В.В. Мицик, А.С. Овчаренко, В.П. Репецький, О.В. Тарасов, В.Е. Теліпка та інші. З-поміж зарубіжних науковців варто згадати таких учених, як Н.С. Алексєєв, М. Бассіоні, Дж. О'Брайєн, Х. Гебель, Х. Джеснек, Ю.А. Решетов, П.С. Ромашкін, А.Н. Ушаков, С.В. Черніченко, А. Циммерман, В. Шабас, М. Шериф, С. Швებель, М. Шоу та інші. Однак, незважаючи на численні праці з окресленої проблематики, є чимало питань, які потребують більш прискіпливої уваги та поглибленого дослідження.

Мета статті полягає в дослідженні основних етапів становлення й розвитку індивідуальної кримінальної відповідальності фізичної особи в міжнародному праві.

Виклад основного матеріалу. Кримінальна відповідальність фізичних осіб (індивідів) – відносно нове явище в міжнародно-правовій практиці. Як відомо, тривалий час єдиним суб'єктом міжнародного права була виключно держава [1, с. 279]. Фактично міжнародне право було

міждержавним, оскільки спрямовувалося на реалізацію власних прагматичних інтересів держав на міжнародній арені. Така «класична» концепція щодо кола суб'єктів міжнародного права побутувала аж до XX ст. Однак після закінчення Другої світової війни ситуація змінюється. Утворюється перша міжнародна судова установа – Нюрнберзький військовий трибунал, до юрисдикції якого було віднесено переслідування та покарання фізичних осіб за вчинення міжнародних злочинів. Відтак створення цього міжнародного військового трибуналу щодо притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності військових злочинців поклало початок процесу формування міжнародного кримінального права, у якому визнається принцип індивідуальної кримінальної відповідальності за міжнародні злочини [2, с. 12].

У сучасних умовах проблема міжнародної кримінальної відповідальності з кожним роком набуває дедалі більшого значення у практиці міжнародних відносин. Саме реалізація міжнародної кримінальної відповідальності є одним із найважливіших способів забезпечення порядку в міжнародних відносинах.

Аналіз юридичної літератури дає змогу виділити чотири етапи становлення й розвитку інституту індивідуальної міжнародної кримінальної відповідальності: 1) з XIX ст. до початку XX ст.; 2) перша половина XX ст.; 3) з другої половини XX ст. до 1990-х рр.; 4) з 1990-х рр. і дотепер. Кожен із них має свої особливості, які ми й розглянемо.

Перший етап становлення інституту індивідуальної кримінальної відповідальності в міжнародному праві, який розпочинається наприкінці XIX ст. та триває до початку XX ст., пов'язаний із безпосереднім виникненням ідеї покарання осіб за міжнародні злочини. Так, у 1870 р. урядами європейських країн були висунуті пропозиції щодо створення міжнародних кримінальних установ для розгляду жахливих порушень міжнародного права, вчинених у період Франко-пруської війни. Проте вони так і залишилися ідеями, що не були реалізовані й утілені в життя, оскільки вищі посадові особи цих країн виявилися не досить зацікавленими в такому процесі [3, с. 391].

Ідея найсуворішого покарання осіб, винних у здійсненні міжнародних злочинів, є актуаль-

ною вже досить давно. Спроби притягнення до відповідальності глав держав і їхніх полководців мали місце в XIX–XX ст.: ув'язнення Наполеона на Острові Святої Єлени в 1815 р., віддання під суд президента Південної конфедерації Джефферсона Девіса в 1865 р., положення Версальського договору 1919 р. про суд над німецьким кайзером Вільгельмом II та його генералами.

Незважаючи на такі спроби переслідування вищих посадових осіб за вчинення військових злочинів, до XX ст. не існувало жодної норми міжнародного права, яка давала би змогу притягувати індивіда до кримінальної відповідальності в межах міжнародного права та визначала би порядок цього процесу. Такі особи підпадали під юрисдикцію держави та мали нести кримінальну відповідальність згідно з внутрішньонаціональним правом. Безперечно, ситуація могла змінитися після Першої світової війни, коли міжнародне співтовариство прагнуло притягнути до відповідальності німецького імператора Вільгельма II. Зокрема, Версальський мирний договір 1919 р. включав низку положень, які передбачали притягнення до відповідальності німецького кайзера, який був звинувачений у «найвищій образі міжнародної моралі та священної сили договорів» (ст. 227–230) [4, с. 9]. Крім цього, ст. 228 Версальського мирного договору наділяла держав-учасниць правом притягувати до кримінальної відповідальності (перед своїми трибуналами) німецьких громадян, які порушили закони та звичаї війни.

Паризька мирна конференція з метою дослідження питання про відповідальність за початок війни та воєнні злочини заснувала 25 січня 1919 р. спеціальну комісію з 15 осіб (так звану «комісію п'ятнадцяти»). Комісія зареєструвала 32 види воєнних злочинів, зазначивши при цьому, що цей перелік не варто розглядати «ні як повний, ні як вичерпний». Щодо відповідальності воєнних злочинців комісія заявила, що всі, хто «винен у порушеннях законів і звичаїв війни чи законів людяності», підлягають кримінальному переслідуванню. Комісія дійшла висновку, що деякі категорії злочинів за своїм характером є такими, що потребують для розгляду відповідних справ заснування Міжнародного трибуналу, і виступила з рекомендацією, прийнятою більшістю голосів, щодо утворення Міжнародного трибуналу для суду

над колишнім кайзером Німеччини Вільгельмом II. Відповідно до побажань більшості членів зазначеної комісії міжнародний суд мав бути заснований для кримінального переслідування та покарання високопоставлених службових осіб, включно з главою німецької держави, за порушення *«принципів міжнародного права, що постають зі звичаїв, прийнятих серед цивілізованих народів, із законів людяності та з велінь громадської совісті»*. Меншість, що складалася з представників Сполучених Штатів Америки та Японії, твердо заперечувала щодо самих концепцій «персональної кримінальної відповідальності глави держави» та «законів і принципів людства», оскільки вважала це поняття занадто широким. Версальський договір містить певний компроміс і вирішення цієї ситуації у ст. 227–229 [5, с. 15–16].

Трибунал мав складатися з трьох членів, призначуваних як союзними урядами, так і урядами малих держав. Порядок судочинства мав визначити сам трибунал. Комісія визнала бажаним утворення в майбутньому кримінальних санкцій за тяжкі порушення елементарних принципів міжнародного права [6, с. 95–122].

Частина VII Версальського договору регламентувала порядок притягнення до відповідальності імператора Вільгельма II, а також усіх осіб, що були винними у вчиненні дій, протилежних законам і звичаям війни. Щодо Вільгельма II у ст. 227 договору зазначалося: «Союзні держави та держави, що об'єдналися, висувують Вільгельмові II, колишньому германському імператору, публічне обвинувачення у вищій образі міжнародної моралі та священної сили договорів. Суд судитиме за мотивами, викликаними вищими принципами міжнародної політики, в інтересах забезпечення поваги до урочистих обов'язків і міжнародних зобов'язань, а також до міжнародної моралі» [7, с. 15].

Однак ця спроба притягнення індивіда до міжнародної кримінальної відповідальності не мала успіху. Німеччині вдалося досягти угоди про те, що її піддані будуть притягуватися до відповідальності лише німецьким судом. У Лейпцигу згодом відбулося декілька судових процесів над німецькими злочинцями, у ході яких підсудні були або виправдані, або засуджені до незначних мір покарання. Сам Вільгельм II unik покарання, оскільки після війни втік до

Нідерландів, уряд яких відмовився його видати [8, с. 721–728].

Таким чином, усі спроби притягнути до відповідальності індивіда за вчинення міжнародних злочинів зазнали фіаско, тому що не мали під собою на той час тієї соціальної і нормативної бази, яка була вже під час процесу в Нюрнберзі [9, с. 152].

Разом зі спробами створити перший міжнародний трибунал щодо притягнення до відповідальності індивідів за вчинення військових злочинів у межах міжнародного права міжнародна спільнота починає співпрацювати у сфері боротьби зі злочинністю. Так, особливу увагу привертає питання боротьби з такими антилюдськими злочинами міжнародного характеру XIX ст., як рабство та работоргівля. Так, на Віденському конгресі в 1815 р. приймається перший акт про скасування торгівлі рабами, а в розвиток цього документа в 1841 р. п'ять держав підписали договір, який забороняв перевезення в Америку рабів. Цей договір надалі було доповнено документами, прийнятими на Берлінській конференції щодо річки Конго в 1885 р. (де була підтверджена злочинність і караність работоргівлі та заборонялося використовувати басейн річки Конго як ринок рабів або транзитний шлях під час їх перевезення) і на Брюссельській конференції про боротьбу з работоргівлею в 1890 р. Згідно з Брюссельським генеральним актом держави-учасниці взяли на себе зобов'язання прийняти кримінальні закони, які встановлювали би відповідальність за будь-які насильницькі дії (наприклад, насильницьке захоплення рабів, їх перевезення), а також зобов'язалися вжити практичних заходів для того, щоб припинити вчинення таких злочинів на своїх територіях.

На думку О.В. Буткевич, у цей період відбувається трансформація міждержавного, міжнародного права у зв'язку з кризою інституту держави як основного та єдиного його суб'єкта з поступовим нарощуванням у ньому компонента прав людини (із середини XX ст.) [10, с. 40].

Першим, хто передбачив і визначив основні напрями зміни сучасного міжнародного права, був Г. Лаутерпахт у фундаментальному дослідженні «Міжнародне право і права людини» [11, с. 56]. Можна сказати, що саме йому належить заслуга формулювання центрального постулату сучасного міжнародного права: дер-

жава існує для людини, а не людина для держави [12, с. 307].

Заслуга Г. Лаутерпахта полягає також у тому, що він був першим, хто помітив і розкрив сутність міжнародного права як права людини. Умови, у яких він «пробивав» і пропагував цю ідею, були незрівнянно важкими. Спочатку його ідеї не сприймалися в наукових колах. Його монографія «Міжнародне право і права людини» належить до заключного періоду його боротьби за визнання прав людини в міжнародному праві, коли в нього вже з'явилися учні, прихильники, однодумці. Його перша монографія «Джерела приватного права та аналогії міжнародного права зі спеціальним посиленням на арбітраж» (1927 р.) залишилася непоміченою, а стаття «Революційна діяльність приватних осіб проти іноземних держав» (1928 р.) викликала критику. У наступних монографіях («Функції права в міжнародному співтоваристві» 1933 р., «Розвиток міжнародного права Постійною палатою міжнародного правосуддя» 1934 р., «Міжнародний білль прав людини» 1945 р.) та інших численних наукових статтях Г. Лаутерпахт обґрунтовує важливе концептуальне положення: права людини мають бути центральним компонентом міжнародного права, а індивід має бути визнаний суб'єктом цього права, причому не з кон'юнктурних передумов, а тому, що він є таким суб'єктом. Понад чверть століття вчений провів у невпинному науковому пошуку аргументів для доведення справедливості цієї концепції [13, с. 44–54].

Другий етап у розвитку й становленні інституту міжнародної індивідуальної відповідальності, який тривав із першої половини ХХ ст. до кінця Другої світової війни, характеризується тим, що науковці інтенсивно починають дискусію щодо розширення кола суб'єктів міжнародного права. Зокрема, радянські вчені (наприклад, Л. Моджорян та інші) наполягали на тому, що єдиним суб'єктом міжнародного права є держава, натомість західні юристи більш активно підтримували позицію щодо розширення кола суб'єктів міжнародного права. Наприклад, англійський професор Дж. О'Брайєн вважав, що суб'єктами міжнародного публічного права є держава, індивіди, транснаціональні корпорації, повстанці та національно-визвольні рухи, меншини, корінне населення тощо

[14, с. 137–162]. Були й інші крайнощі: зокрема, Ж. Ссель вважав, що єдиним суб'єктом міжнародного права є індивід.

Поряд із дискусією щодо включення індивіда до кола суб'єктів міжнародного права розвивалися також ідеї щодо віднесення тих чи інших злочинів до категорії міжнародних злочинів, які посягають на міжнародний мир і безпеку та відповідальність за які, відповідно, має нести не тільки держава, а й індивід.

Уперше в історії про такі злочини почали говорити у зв'язку з геноцидом вірмен в Османській імперії. Як відомо, упродовж 1915–1923 рр. на території Османської імперії було вирізано 1,5 млн вірмен, інші втекли або були виселені турками в Месопотамію, Ліван, Сирію через пустелі, де більшість із них загинула через голод і хвороби. Відповідно, більш ніж 1 млн вірменських біженців були розсіяні по всьому світу. Уперше засудження антивірменських дій Туреччини пролунало у спільній заяві урядів Франції, Великої Британії та Росії 24 травня 1915 р., потім у деклараціях уряду США та Антанти в 1916–1923 рр. З подачі Росії їм дали кваліфікацію «злочин проти людства й цивілізації» [15]. Однак Туреччина, яка не понесла покарання за таку злочинну політику геноциду, оскільки на той час не існувало жодних норм міжнародного права, досі заперечує свою причетність та не визнає сам факт вчинення геноциду.

Також упродовж другого періоду в багатьох двосторонніх і багатосторонніх міжнародних угодах держави починають визнавати окремі злочини такими, що мають міжнародний характер і наносять шкоду інтересам більше ніж однієї держави. Формується загальне правило, відповідно до якого держава не може бути суб'єктом відповідальності за злочини міжнародного характеру [16, с. 126]. Це дає поштовх загалом розвитку норм міжнародного кримінального права. Поступово в науці міжнародного права почали формуватися дві концепції щодо відповідальності: представники першого підходу (наприклад, С. Бустаманте, Д. де Вабр) підтримували думку про те, що тільки держава може бути суб'єктом міжнародної відповідальності, а фізичні особи можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності лише відповідно до національного законодавства; натомість представники другого підходу (наприклад, В. Пелла,

К. Салданья, Г. Левін) вважали, що і держава, і приватні особи можуть бути суб'єктами кримінальної відповідальності за міжнародним правом [17, с. 105–116].

Третій етап становлення інституту індивідуальної кримінальної відповідальності в міжнародному праві, який розпочався після Другої світової війни та тривав до 1990-х рр., характеризується закріпленням на міжнародному рівні в численних міжнародно-правових актах категорії «міжнародні злочини» та положень про те, що індивід, який реалізує злочинну політику своєї держави, вчиняє міжнародні злочини, є суб'єктом міжнародного права та може бути притягнутий до відповідальності за нормами міжнародного кримінального права. Важливу роль у розробленні та прийнятті таких актів відіграла створена після Другої світової війни Організація Об'єднаних Націй, одним із завдань якої є підтримка міжнародного миру й безпеки, а також прийняття ефективних колективних заходів для запобігання й усунення загрози миру та припинення актів агресії чи інших порушень миру. Саме ця міжнародна організація стояла у витоків міжнародної кримінальної юстиції.

Події ХХ ст., насамперед Друга світова війна, продемонстрували, що деякі порушення норм міжнародного права індивідами в жодному разі не можуть бути проігноровані. Ще із самого початку Другої світової війни до Західної Європи дійшла звістка про жахливі звірства, які вчинялися німецькими військами та їхніми союзниками. Союзні держави вели дискусії з приводу того, що після закінчення війни всіх злочинців необхідно буде віддати до суду та притягти до відповідальності за вчинені правопорушення.

Після завершення Другої світової війни сталася подія, безпрецедентна до того моменту. 8 серпня 1945 р. урядами Великої Британії, США, Франції та СРСР було підписано Лондонську угоду, яка утворювала Міжнародний військовий трибунал. Було розроблено також Статут цього трибуналу, який містився в додатку до Лондонської угоди.

Статут поширював юрисдикцію Міжнародного військового трибуналу на розгляд справ «головних воєнних злочинців», а інші особи повинні бути передані союзним державам, відповідальним за здійснення адміністративного контролю над окупованою Німеччиною. Усім

іншим державам дозволялося переслідувати та притягувати до відповідальності військових злочинців на основі принципу територіальної юрисдикції [18, с. 85–86].

Уперше фізичні особи були притягнуті до міжнародної кримінальної відповідальності на підставі рішень військових Нюрнберзького та Токійського трибуналів. У майбутньому виникнення міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб було зазначене в низці міжнародних договорів, зокрема Конвенції про геноцид 1948 р., Конвенції про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р., Статуті Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії 1993 р., Статуті Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди 1994 р., Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 р. [19, с. 34].

Безпрецедентні масові злочини, вчинені під час Другої світової війни, викликали таку сильну реакцію в широких верствах населення, що створення міжнародних кримінальних судів для покарання винних стало неминучим. У 1945 р. СРСР, США, Великобританія та Франція уклали угоду, до якої був доданий Статут Міжнародного військового трибуналу для суду над головними військовими злочинцями європейських країн (Німеччини та її союзників). До цієї угоди приєдналися ще 19 держав [20, с. 68–73].

Уже Нюрнберзьким і Токійським трибуналами зроблено вагомий внесок у становлення інститутів міжнародного кримінального, кримінально-процесуального права та судочинства. Згодом суттєвого прогресу було досягнуто в міжнародно-правовому аналізі та визначенні складу злочину, налагодженні інституційного механізму міжнародного судочинства, удосконаленні розроблених норм міжнародного кримінального процесу, стала стабільною та загальнопоширеною співпраця держав у галузі міжнародного кримінального правосуддя [21, с. 62–67].

У другій половині ХХ ст. до кола суб'єктів міжнародної кримінальної відповідальності були включені фізичні особи: керівники, організатори, підбурювачі, які брали участь у складанні або здійсненні загального плану чи змови, що спрямовані на здійснення будь-яких злочинів, закріплених у Статуті Міжнародного військового трибуналу. Сам Статут у ст. 6 визначав злочинні дії, на які поширюється його юрисдикція

та які тягнуть за собою індивідуальну відповідальність:

а) злочини проти миру: планування, підготовка, розв'язання або ведення агресивної війни чи війни всупереч міжнародним договорам, угодам або завіренням, участь у загальному плані або змові, що спрямовані на здійснення будь-якої з перелічених дій;

б) військові злочини, а саме порушення законів або звичаїв війни. До цих порушень належать убивства, катування або відведення в рабство чи для інших цілей цивільного населення окупованої території; убивства або катування військовополонених чи осіб, які перебувають на морі; убивства заручників; пограбування суспільної або приватної власності; безглузде руйнування міст або селищ; розорення, не виправдане військовою необхідністю, та інші злочини;

в) злочини проти людяності: убивства, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокості, скоєні щодо цивільного населення до або під час війни; переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами з метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином, що підлягає юрисдикції трибуналу, незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були вчинені [22, с. 801].

Урок Нюрнберга є важливим для подолання не лише нацистського минулого Німеччини, а й наслідків комуністичного експерименту в СРСР із його запереченням міжнародної правосуб'єктності людини. А сьогодні він є найважливішим доказом того, що жодні ідеологічні, політичні або інші соціокультурні протиріччя між державами не повинні стосуватися міжнародної правосуб'єктності людини як фундаменту міжнародного правопорядку [23, с. 200–203].

Після Нюрнберзького процесу принцип індивідуальної кримінальної відповідальності був закріплений як у статутах тимчасових міжнародних судових установ (наприклад, прийнятих на підставі резолюцій Ради Безпеки ООН статутах Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії та Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди, Спеціального суду щодо Сьєра-Леоне та Спеціального трибуналу щодо Лівану), так і у статуті постійної міжнародної судової установи – Римському Статуті Міжнародного кримінального суду [24, с. 19–24].

Трагічні події, що мали місце в Югославії та Руанді (зокрема, жакливі порушення прав людини, вчинення актів геноциду щодо цивільного населення, порушення законів і звичаїв війни), стали причиною створення на підставі рішень Ради Безпеки ООН від 1993 р. та 1994 р. двох Міжнародних кримінальних трибуналів «ad hoc» для Югославії та Руанди. Перший – «Міжнародний трибунал для переслідування осіб, винних у серйозних порушеннях міжнародного гуманітарного права, вчинених на території колишньої Югославії починаючи з 1991 р.», другий – «Міжнародний кримінальний трибунал для переслідування осіб, винних у геноциді та інших серйозних порушеннях міжнародного гуманітарного права, вчинених на території Руанди, і руандійських громадян, винних у геноциді та інших подібних злочинах, скоєних на території сусідніх держав у період між 1 січня 1994 р. та 31 грудня 1994 р.» [16, с. 125].

Четвертий етап розвитку інституту індивідуальної міжнародної відповідальності почався в 1990-х рр. та триває дотепер. Цей етап розвитку інституту індивідуальної міжнародної відповідальності характеризується визнанням світовою спільнотою міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб за вчинення міжнародних злочинів, закріпленням на міжнародному рівні стандартів основних прав і свобод людини, створенням міжнародно-правових механізмів контролю за дотриманням цих прав, коли дедалі більшого значення набуває активна й ініціативна діяльність самої людини з використання міжнародно-правових засобів захисту своїх прав, зокрема шляхом прямого та безпосереднього звернення в міжнародні судові органи, розвиток внутрішнього права міжнародних організацій, яке визначає правовий статус міжнародних посадових осіб і службовців. Зазначене свідчить про зростання впливу міжнародного права на окремих осіб [25, с. 12–18].

У діяльності Міжнародного військового трибуналу та національних судів, на нашу думку, варто виділити дві головні відмінності: по-перше, національні суди створюються та функціонують відповідно до внутрішнього національного права держави, а міжнародні суди можна визначити як установи, що створюються та функціонують на підставі міжнародного договору чи статуту; по-друге, юрисдикція національних судових

установ поширюється на всі правовідносини, що виникають усередині держави, відповідно до національного права, а юрисдикція міжнародних трибуналів поширюється виключно на міжнародні злочини. Першими з-поміж таких трибуналів були Нюрнберзький і Токійський військові трибунали. Створення й діяльність міжнародних трибуналів є важливим кроком у розвитку міжнародного кримінального права. Їх значення полягає також у тому, що вони проклали шлях до заснування в 1998 р. загально-го Міжнародного кримінального суду, який діє на постійній основі та володіє універсальною юрисдикцією [26, с. 888–894].

Відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду (1998 р.) цей суд володіє юрисдикцією щодо притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності осіб, винних у вчиненні злочину геноциду, агресії, військових злочинів та злочинів проти людяності (убивства, винищення, поневолення, тортури, згвалтування тощо, які здійснюються щодо цивільного населення). За вчинення зазначених злочинів суд може призначити покарання у вигляді довічного позбавлення волі, позбавлення волі на строк до 30 років, штрафу, а також конфіскації майна, доходів та активів, отриманих унаслідок вчиненого злочину.

До складу Міжнародного кримінального суду повинні входити Президія, Апеляційне відділення, Судове відділення, Відділення попереднього провадження, Канцелярія прокурора та Секретаріат. Місцезнаходженням Міжнародного кримінального суду є місто Гаага (Нідерланди).

Міжнародний кримінальний суд почав діяти у 2002 р., а перші слухання розпочалися наприкінці 2006 р. у справі Томаса Лубанги, одного з лідерів озброєного ополчення Демократичної Республіки Конго, якого було обвинувачено в залученні дітей до участі в бойових діях.

Поняття «міжнародний злочин», яке не використовувалося у практиці правосуддя, з'явилося як категорія, що пов'язана з міжнародною юстицією. За допомогою нюрнберзького та токійського прецедентів міжнародне право реалізувало власну конструкцію міжнародного злочину, криміналізувало діяння, що не є злочином із національного права. Д.Б. Левін писав: «Після Другої світової війни в міжнародному праві

склалося поняття міжнародного злочину як кримінального злочину окремої особи, що вчинила посягання на мир між народами, на волю народів і на основні права людини» [9, с. 26]. Таким чином, поняття «злочин» у його прямому кримінально-правовому розумінні вийшло за межі національного права.

Україна підписала Статут Міжнародного кримінального суду 20 січня 2000 р., однак не ратифікувала його. Міжнародний кримінальний суд не замінює національні суди, навіть якщо йдеться про найсерйозніші злочини за міжнародним правом, що належать до його юрисдикції.

Основна відповідальність за переслідування осіб, яких звинувачено в геноциді, злочинах проти людяності та воєнних злочинах, покладається на держави. Однак індивідів притягують до кримінальної відповідальності відповідно до норм міжнародного кримінального права. Розширення цієї практики є проявом подальшого становлення й реалізації принципу покарання індивідів за здійснення міжнародних злочинів, що визнані світовою спільнотою як міжнародні злочини. Інститут міжнародної кримінальної відповідальності індивідів за здійснення міжнародних злочинів є значним стримуючим чинником сучасного міжнародного права щодо недопущення порушення його найважливіших норм. Статути трибуналів зобов'язують держави надавати допомогу, зокрема, з розшуку та впізнання особи, отримання свідчень і виявлення доказів, арешту й затримання, передачі обвинувачуваного трибуналу. Усе це вимагає внесення відповідних положень до кримінального та кримінального процесуального права держав.

Висновки. Отже, на підставі наведеного можна констатувати, що становлення й розвиток інституту індивідуальної кримінальної відповідальності в міжнародному праві пройшов досить тривалий шлях від повного невизнання та заперечення до появи постійно діючої судової інституції, до юрисдикції якої віднесено міжнародні злочини, а суб'єктами таких злочинів визнаються фізичні особи. Фактично індивід стає суб'єктом міжнародного права та в разі вчинення міжнародних злочинів він буде нести відповідальність. Таким чином, принцип невідворотності кримінального покарання має можливість бути реалізо-

ваним у будь-якому разі. Безперечно, це прогресивне явище, і зумовлене воно насамперед прогресивним розвитком людської цивілізації в руслі демократичних цінностей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кожевников Ф.И. Учебник по международному публичному праву. Москва : Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1947. 279 с.
2. Філяніна Л.А., Тарантюк Ю.Р. Міжнародна кримінальна відповідальність індивідів за злочини геноциду. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 11–20.
3. Boissier P. From Solferino to Tsushima: History of the International Committee of the Red Cross. Geneva : Henri Dunant Institute, 1985. Vol. 1. 391 p.
4. Заманов Г. Деятельность международных военных трибуналов: история и современность. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2009. № 3. С. 8–14.
5. Von Hebel H.A.M. An International Criminal Court – A Historical Perspective. *Reflections on the International Criminal Court: Essays in Honour of Adriaan Bos* / ed. by H.A.M. von Hebel, J.G. Lammers, J. Schukking. The Hague : T.M.C. Asser Press, 1999. P. 15–16.
6. Commission on the Responsibility of the Authors of the War and on Enforcement of Penalties. *American Journal of International Law*. 1920. № 14. P. 95–122.
7. Полторак А.И. Нюрнбергский процесс. Основные правовые проблемы. Москва, 1966. 351 с.
8. Мохончук С.М. Деякі питання кримінальної відповідальності посадових осіб за скоєння злочинів проти миру і безпеки людства. *Форум права*. 2013. № 1. С. 721–728.
9. Левин Д.Б. Ответственность государств в современном международном праве. Москва, 2009. 152 с.
10. Буткевич О.В. Теорія і практика докласичного міжнародного права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 2009. 40 с.
11. Lauterpacht H. International Law and Human Rights. London : Stevens and Sons Limited, 1950. 475 p.
12. Schwebel S.M. Hersch Lauterpacht: Fragments for a Portrait. *European Journal of International Law*. 1997. Vol. 8. № 2. P. 305–308.
13. Буткевич В.Г. Генеза доктрини міжнародної правосуб'єктності індивіда. *Право України*. 2010. № 2. С. 44–54.
14. O'Brien J. International Law. London ; Sydney, 2001. 972 p.
15. Журбелюк Г.В. Вірменський геноцид 1915 р. і Голодомор в Україні у контексті міжнародно-правового визнання. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/naukma/law/2010_103/05_zhurbeliuk_gv.pdf
16. Кудайбергенов М.Б. Международная уголовная ответственность физических лиц : учебник. Алматы : Данекер, 2000. 126 с.
17. Левин Д.Б. Проблема ответственности в науке международного права. *Известия Академии наук СССР (отделение экономики и права)*. 1946. № 2. С. 105–116.
18. Васюренко А.О. Роль Міжнародного військового трибуналу в процесі формування концепції індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення міжнародно-правової заборони застосування сили. *Український часопис міжнародного права*. 2013. № 1. С. 85–88.
19. Кожеуров Я.С. Проблемы международной правосубъектности индивида : дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2001. 207 с.
20. Нюрнбергский процесс: право против войны и фашизма / отв. ред. И.А. Ледях, И.И. Лукашук. Москва : Ин-т государства и права РАН, 1995. 367 с.
21. Ролінський В.І. Поняття та становлення міжнародного кримінального права. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 3. С. 62–67.
22. Международное право в документах / сост. : Н.Т. Блатова, Г.М. Мелков. 3-е изд., переаб. и доп. Москва : МЦУПЛ, 2000. 801 с.
23. Тарасов О.В. Міжнародна правосуб'єктність людини в практиці Нюрнберзького трибуналу. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 115. С. 200–206.
24. Тітов Є.Б. Актуальні питання індивідуальної відповідальності у міжнародному кримінальному праві. *Право і Безпека*. 2009. № 1. С. 19–24.
25. Делінський А.О. Проблеми правосуб'єктності індивіда в міжнародному праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. № 9. С. 12–18.
26. Фесечко Л.І. Кримінальна відповідальність індивідів у міжнародному праві. *Форум права*. 2010. № 4. С. 888–894.

Юзікова Н. С.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального і адміністративного права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

**РЕЦЕНЗІЯ НА СЛОВНИК-ДОВІДНИК
«КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО»
(АВТОРИ-УПОРЯДНИКИ: С. Ф. ДЕНИСОВ, Т. А. ДЕНИСОВА,
М. В. ПУЗИРЕВСЬКИЙ)¹**

Сьогодення України в контексті формування правової держави, розвиток демократичних інституцій та сучасні трансформації, різні сфери суспільного життя передбачають якісно новий рівень підготовки спеціалістів із вищою юридичною освітою. Цьому значною мірою сприяє наявність сучасних, якісно підготовлених матеріалів для вивчення дисциплін спеціальності 081 «Право».

Незважаючи на значну кількість наукових робіт різного рівня й обсягу в бібліотеках і мережі Інтернет, питання якісної науково-дослідної та довідникової літератури для підготовки майбутніх правників залишається актуальним. Серед значного наукового різноманіття варто звернути особливу увагу на словник-довідник «Кримінально-виконавче право», який було рекомендовано до друку рішенням правління Кримінологічної асоціації України у 2020 році. Видання привертає увагу тим, що містить багато цікавих, нових і нестандартно викладених положень щодо захисту конституційних прав та законних інтересів особи, суспільства й держави шляхом створення умов для виправлення та ресоціалізації засуджених, а головне – написане розумом і серцем науковців, які детально й послідовно виклали понад 830 дефініцій, категорій, понять і термінів.

Книга залишається надійним підґрунтям у сфері правової освіти, навіть після того, як її автор іде із життя. Одним з авторів словника-довідника «Кримінально-виконавче право» була Денисова Тетяна Андріївна, якої не стало в січні 2021 року. Після її смерті залишилася наукова школа, навчальна база: монографії, підручники, словники-довідники та багато інших науково-практичних доробків. У кожної людини є власний «радіус» дій. Одні ефективно працюють із двома-трьома особами, інші одночасно взаємодіють із великою кількістю людей. На нашу думку, Тетяна Андріївна – це безкінечний «радіус» дій, цікавих ідей і креативних рішень. Можна впевнено сказати, що впродовж багатьох років ця чарівна жінка не втрачала віри у свою високу життєву місію та надії на величне майбутнє української науки, вітчизняної наукової спільноти і нашої країни. Тож світла пам'ять Тетяні Андріївні за її високу мудрість, честь і добро!

Кримінально-виконавче право посідає вагомe місце в національній системі галузей права та відіграє значну роль у забезпеченні реалізації державної політики у сфері протидії злочинності. Поглиблене засвоєння норм та інститутів кримінально-виконавчого права України передбачає вивчення сучасних теоретичних концепцій, дискусійних положень науки кримінально-виконавчого права, критичне осмислення проблемних питань, розвиток самостійного правового мислення, що допоможе студентам, курсантам, науковцям і практикам правильно зорієнтуватися в нормативному матеріалі, проаналізувати та засвоїти необхідний обсяг інформації. Саме в цьому напрямі було зорієнтовано рецензований словник-довідник.

Видання є відображенням загальних питань кримінально-виконавчої політики, представляє визначення, доктринальне сприйняття та практику застосування покарання. Особливого значення ці питання набувають в Україні, що перебуває на етапі соціально-економічної та політичної трансформації: перед кримінально-виконавчим правом і законодавством постає необхідність трансформації системи виконання кримінальних покарань та пробації відповідно до реалій, що склалися, підвищення її відкритості, посилення охорони прав, свобод і законних інтересів засуджених; необхідне

¹ Кримінально-виконавче право : словник-довідник / авт.-упор. : С.Ф. Денисов, Т.А. Денисова, М.В. Пузиревський. Чернівці : Десна Поліграф, 2020. 712 с.

залучення органів державної влади та місцевого самоврядування, інших організацій, громадських об'єднань, а також окремих громадян до участі у виправленні й ресоціалізації засуджених.

Цілком виправдано автори словника наголошують на тому, що чим досконаліший категоріально-понятійний апарат правової науки, глибше й більш детально розроблена кожна з дефініцій, категорій, понять і термінів, тим якісніший її науково-теоретичний «інструментарій», більш повно, точно та якісно відображається сутність явищ (об'єктів) правової реальності, що дає змогу опанувати ці явища (об'єкти) та приймати зважені оптимальні й науково обґрунтовані рішення в повсякденній правоохоронній і правозастосовній діяльності.

На наше переконання, саме такий підхід до опанування категоріально-понятійного апарату кримінально-виконавчого права є важливою умовою його ефективного використання в механізмі безпосереднього правового регулювання правоохоронної та правозастосовної діяльності. У цьому контексті поглиблення знання системи кримінально-виконавчих правовідносин у сфері виконання й відбування різних видів кримінальних покарань і пробації сприятиме виробленню навичок аналізу норм та інститутів кримінально-виконавчого законодавства України, їх кваліфікованого застосування в подальшій практичній діяльності.

Окремо варто виділити історичний зріз окремих пам'яток історії (Зразок контракту між підприємцем і тюремною адміністрацією (1878 р.), Пам'ятку конвоїрові «Тримай вухо гостро» (1890 р.)), який вдало поєднується із сучасними правозастосовними правовими й етичними нормами Кодексу професійної етики персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України (2017 р.), Кодексу етики в'язничного капелана (2018 р.). Прикладний і науковий інтерес викликає Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України (2017 р.).

Словник-довідник має вагомим теоретичне та практичне значення, що засновується, по-перше, на можливості здійснити аналіз понятійно-категоріального апарату та зрозуміти його об'ємність і складність, що впливає на виокремлення низки наявних проблемних питань та пошук подальших шляхів їх вирішення; по-друге, на можливості забезпечити точність та однозначність тлумачення дефініцій, категорій і термінів, що сприятиме ефективному застосуванню у практичній діяльності органів та установ виконання покарань.

На нашу думку, словник-довідник становить вагомий внесок у процес опанування категоріально-понятійного апарату кримінально-виконавчого права та ефективного його використання у правоохоронній і правозастосовній діяльності. Видання розраховане на студентів, курсантів, науковців, державних службовців, представників громадських інституцій та окремих громадян, яким не бай- дуже майбутнє України.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Кравцова М. О., Дацюк Т. К., Філіпенко О. І.

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ СВОБОДИ СОВІСТІ
ТА ВІРОСПОВІДАННЯ В УКРАЇНІ..... 3

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Максіменцева Н. О.

ПРОТИДІЯ ПОЛІТИЧНІЙ КОРУПЦІЇ ЩОДО ФІНАНСУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ:
ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА ЄС..... 10

Шелевер Н. В.

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ
ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ..... 17

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Карпенко Р. В., Тарасенко С. Г.

ШЛЮБНІ ВІДНОСИНИ ЯК ОСНОВНА ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ СІМЕЙНОГО ПРАВА:
АНАЛІЗ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА ОАЕ..... 22

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Коршун А. В.

ЩОДО ПИТАННЯ ВВЕДЕННЯ В ОБІГ ТЕРМІНА «КОМПЛАСНС»
У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНІ..... 29

ТРУДОВЕ ПРАВО

Бондар О. С.

ЗАРОБІТНА ПЛАТА І МЕХАНІЗМ ЇЇ ВИПЛАТИ В УКРАЇНІ ТА КАНАДІ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ..... 37

Войтюк Л. М.

ОСНОВНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ПРАЦІ
ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ..... 45

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Третьяк А. В.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ПОВОДЖЕННЯ
З ВІДХОДАМИ В УМОВАХ РЕФОРМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ..... 52

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Галабурда Н. А.

ХАРАКТЕР МОДЕРНІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮСТИЦІЇ
В АНГЛОСАКСОНСЬКІЙ СИСТЕМІ ПРАВА..... 59

Моргунов О. А.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ СФЕРИ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ..... 64

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Беньківський В. О.

ЗНАЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КАУЗАЛЬНОСТІ
ДЛЯ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА 71

Дем'яновський В. В. ГЕНЕЗА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРИВЛАСНЕННЯ, ЗАВОЛОДІННЯ ВІЙСЬКОВИМ МАЙНОМ ШЛЯХОМ ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ, ВЧИНЕНЕ ВІЙСЬКОВОЮ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ.....	76
Завидняк І. О. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У СФЕРІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ.....	81
Карпенко В. М. НАДАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ СВИДКУ ПІД ЧАС ЙОГО ДОПИТУ.....	87
Меленко О. В., Гриндей Л. М., Стратій О. В. ПСИХОЛОГО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....	93
Сизоненко А. С. НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ.....	100
Шуміло О. М. ПЕРСПЕКТИВИ ВСТАНОВЛЕННЯ ЮРИСДИКЦІЇ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ ЩОДО ЕКОЦИДУ.....	106
СУДОУСТРІЙ, ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА	
Томчук Г. О. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ РЕЄСТРАЦІЇ РЕЧОВИХ ПРАВ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ДО ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ.....	113
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	
Волощук О. Т., Юрчишин В. М. ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ.....	119
РЕЦЕНЗІЇ	
Юзікова Н. С. РЕЦЕНЗІЯ НА СЛОВНИК-ДОВІДНИК «КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО» (АВТОРИ-УПОРЯДНИКИ: С. Ф. ДЕНИСОВ, Т. А. ДЕНИСОВА, М. В. ПУЗИРЕВСЬКИЙ).....	128

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Kravtsova M. O., Datsiuk T. K., Filipenko O. I.

LEGAL GUARANTEES OF FREEDOM OF CONSCIENCE
AND RELIGION IN UKRAINE..... 3

CONSTITUTIONAL LAW

Maksimentseva N. O.

COMBATING POLITICAL CORRUPTION ON POLITICAL PARTY FINANCING:
PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION OF EU LEGISLATION.....10

Shelever N. V.

FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE
OF JUSTICE IN THE EXECUTION OF COURT DECISIONS.....17

CIVIL LAW AND PROCESS

Karpenko R. V., Tarasenko S. H.

MARRIAGE RELATIONS AS THE MAIN LEGAL CATEGORY OF FAMILY LAW:
ANALYSIS OF THE SITUATION IN UKRAINE AND THE UAE.....22

BUSINESS LAW AND PROCESS

Korshun A. V.

ON THE ISSUE OF INTRODUCING THE TERM «COMPLIANCE»
IN THE BUSINESS FIELD IN UKRAINE.....29

LABOR LAW

Bondar O. S.

WAGES AND MECHANISM OF ITS PAYMENTS IN UKRAINE AND CANADA:
COMPARATIVE ANALYSIS..... 37

Voitiuk L. M.

BASIC PRINCIPLES OF LEGAL REGULATION OF SOCIAL SECURITY
OF CIVIL SERVANTS IN UKRAINE.....45

ENVIRONMENTAL LAW

Tretiak A. V.

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF LEGISLATION
IN THE FIELD OF WASTE MANAGEMENT IN THE CONTEXT
OF LOCAL GOVERNMENT REFORM IN UKRAINE..... 52

ADMINISTRATIVE AND FINANCIAL LAW

Halaburda N. A.

THE NATURE OF THE MODERNIZATION OF ADMINISTRATIVE JUSTICE
IN THE ANGLO-SAXON LEGAL SYSTEM.....59

Morhunov O. A.

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION
OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF PHYSICAL CULTURE..... 64

CRIMINAL LAW AND PROCESS

Benkivskiy V. O.

THE IMPORTANCE OF THE CAUSAL FOR
THE SOLUTION OF PROBLEM ISSUES OF CRIMINAL LAW.....71

Demianovskiy V. V. GENESIS OF CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR APPROPRIATION, POSSESSION OF MILITARY PROPERTY USING OFFICIAL RANK COMMITTED BY A MILITARY OFFICER.....	76
Zavydniak I. O. ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF LEGAL REGULATION OF INTERNATIONAL COOPERATION IN THE SPHERE OF CRIMINAL PROCEDURE.....	81
Karpenko V. M. PROFESSIONAL ASSISTANCE TO A WITNESS DURING HIS/HER INTERROGATION.....	87
Melenko O. V., Hryndei L. M., Stratii O. V. PSYCHOLOGICAL AND LEGAL ASPECTS AGAINST CORRUPTION IN UKRAINE NOWADAYS.....	93
Syzonenko A. S. SCIENTIFIC APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE CONCEPT OF JUVENILE CRIME.....	100
Shumilo O. M. PROSPECTS OF DETERMINING THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT JURISDICTION REGARDING ECOCIDE.....	106
JUDICIARY, PROSECUTION AND ADVOCACY	
Tomchuk H. O. THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF RIGHT REGULATION OF THE INSTITUTE REGISTRATION OF REAL PROPERTY RIGHTS ON THE UKRAINE'S LAND TILL TO FIRST PART XVII CENTURY	113
INTERNATIONAL LAW AND EUROPEAN UNION LAW	
Voloshchuk O. T., Yurchyshyn V. M. THE MAIN STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF INDIVIDUAL CRIMINAL RESPONSIBILITY IN INTERNATIONAL LAW.....	119
REVIEWS	
Yuzikova N. S. REVIEW OF THE REFERENCE DICTIONARY "CRIMINAL ENFORCEMENT LAW" (AUTHORS-COMPILERS: SF DENISOV, TA DENISOVA, MV PUZYREVSKY).....	128

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ**

Науковий збірник

Випуск 5

Коректура – Н.В. Пирог, Н.С. Ігнатова

Комп'ютерна верстка – О.І. Молодецька

Формат 60×84/8.

Обл.-вид. арк. 13,50, ум. друк. арк. 13,72.

Папір офсетний. Цифровий друк.

Наклад 300 примірників. Замовлення № 1221/527.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.